

ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรีและสมัย

รัตนโกสินทร์ตอนต้น

ฉบับพลี มูลศิลป์

959.34
wi7i
ร.3

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

๑๕๑.๓๔
พ.๗๗
ร.๓
๒๕๖๐

ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรีและสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

คำนำ

ประวัติศาสตร์ สมัยธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นสมัยที่ไทยต้องทำการป้องกันตัวเองและฟื้นฟูประเทศในทางต่าง ๆ จนมีความเจริญรุ่งเรืองขึ้น จึงเป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้ไทยสามารถป้องกันประเทศจากการคุกคามของชาติตะวันตกได้

การเขียนประวัติศาสตร์ในตอนนี้ ผู้เขียนได้บรรยายถึงเหตุการณ์สำคัญ โดยคำนึงถึงสาเหตุที่เกิดขึ้น และผลที่ติดตามมา โดยใช้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่ปรากฏในปัจจุบันเป็นเครื่องมือในการค้นคว้าและวิเคราะห์ โดยอ้างอิงไว้หลายบท ซึ่งผู้สนใจสามารถติดตามค้นคว้าได้

นอกจากนี้ผู้เขียนยังมุ่งหมายที่จะให้หนังสือที่เรียนวิชาประวัติ 212 ได้ใช้เป็นตำรา เพื่อให้เกิดความรู้อย่างเข้าใจยิ่งขึ้น

พลับพลึง มูลศิลป์

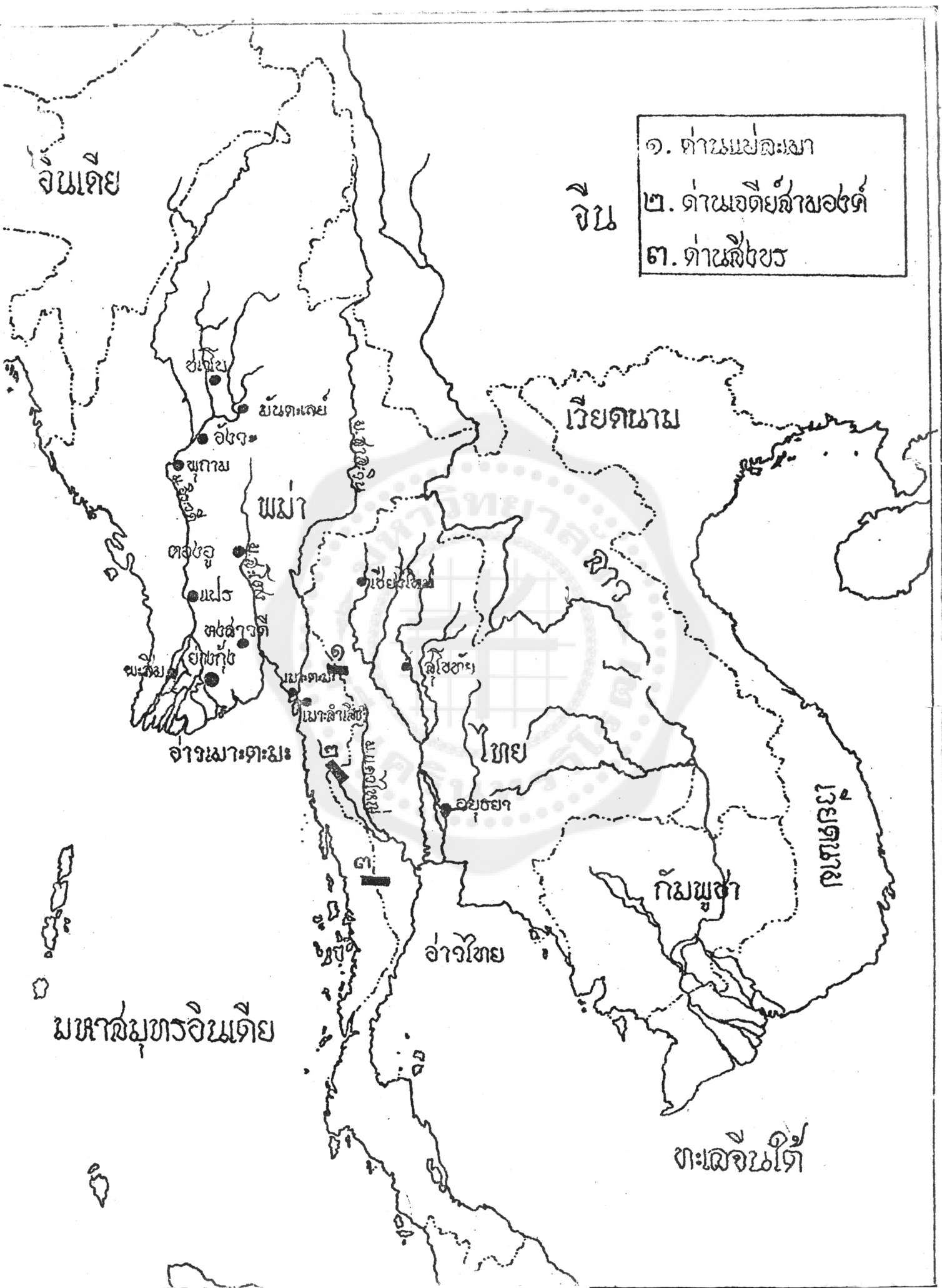
ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยเกรินกรินทวิโรฒ

กันยายน 2522

สารบัญ

บทที่		หน้า
คำนำ		
ตอนที่ 1	สมัยธนบุรี	
1	เหตุการณ์ตอนปลายสมัยอยุธยาซึ่งนำไปสู่การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2	1
	เชิงอรรถบทที่ 1	8
2	การกู้เอกราชของไทยและการสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีแห่งใหม่	12
	เชิงอรรถบทที่ 2	17
5	การสร้างความมั่นคงให้แก่พระราชอาณาจักร	21
	เชิงอรรถบทที่ 3	41
4	ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ	46
	เชิงอรรถบทที่ 4	55
5	วิกฤตการณ์ตอนปลายสมัยธนบุรี	58
	เชิงอรรถบทที่ 5	62
ตอนที่ 2	สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	
6	เรื่องราวสำคัญในต้นสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	64
	เชิงอรรถบทที่ 6	73
7	การเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	75
	เชิงอรรถบทที่ 7	110
8	ความสัมพันธ์กับต่างประเทศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	117
	เชิงอรรถบทที่ 8	147
บรรณานุกรม		
ภาคผนวก		

๑. ตำบลแม่ละเมา

๒. ตำบลเจดีย์สามองค์

๓. ตำบลลิ้นฟ้า

จีน

จีน

เวียดนาม

เวียดนาม

กัมพูชา

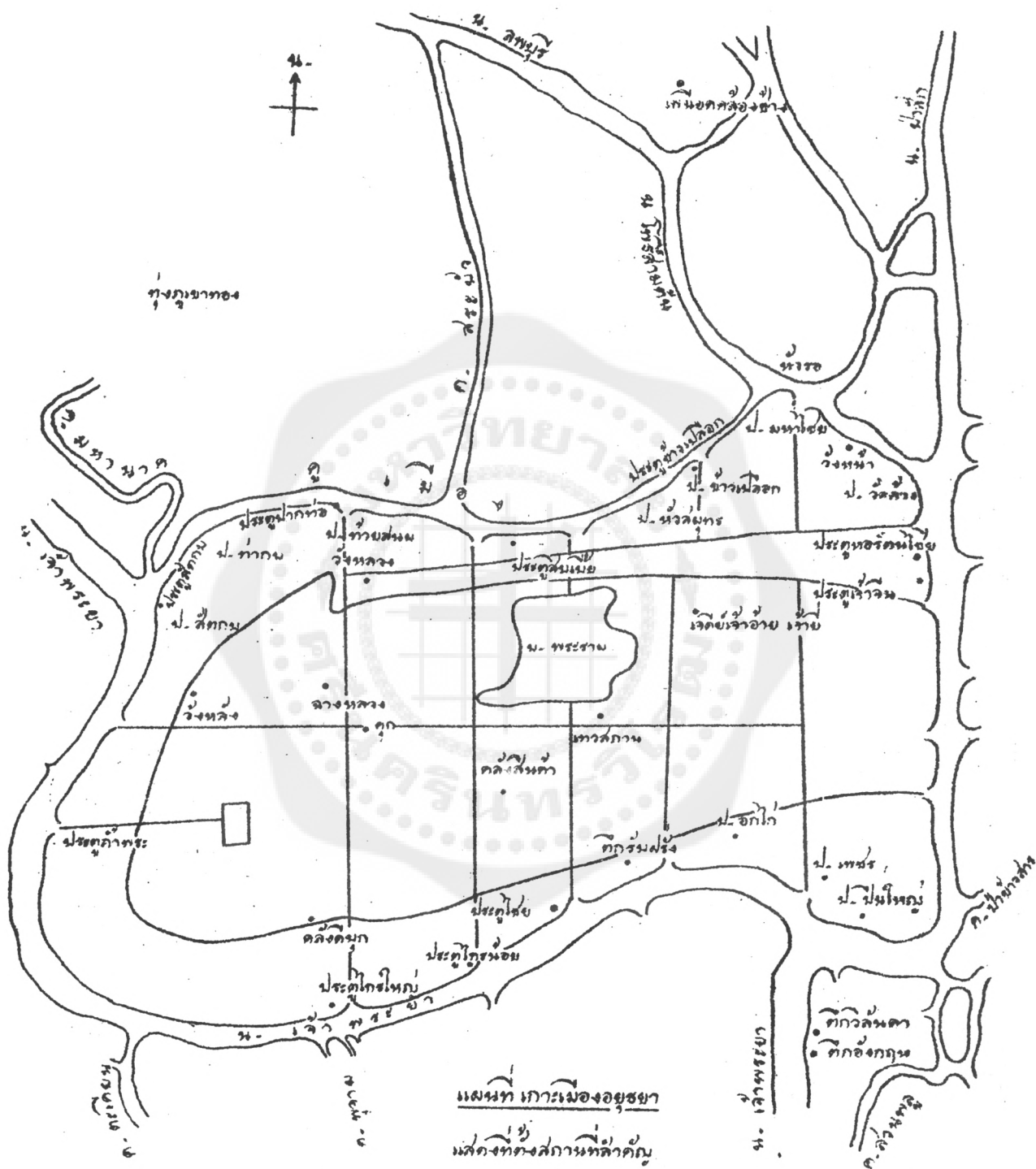
ลาว

ไทย

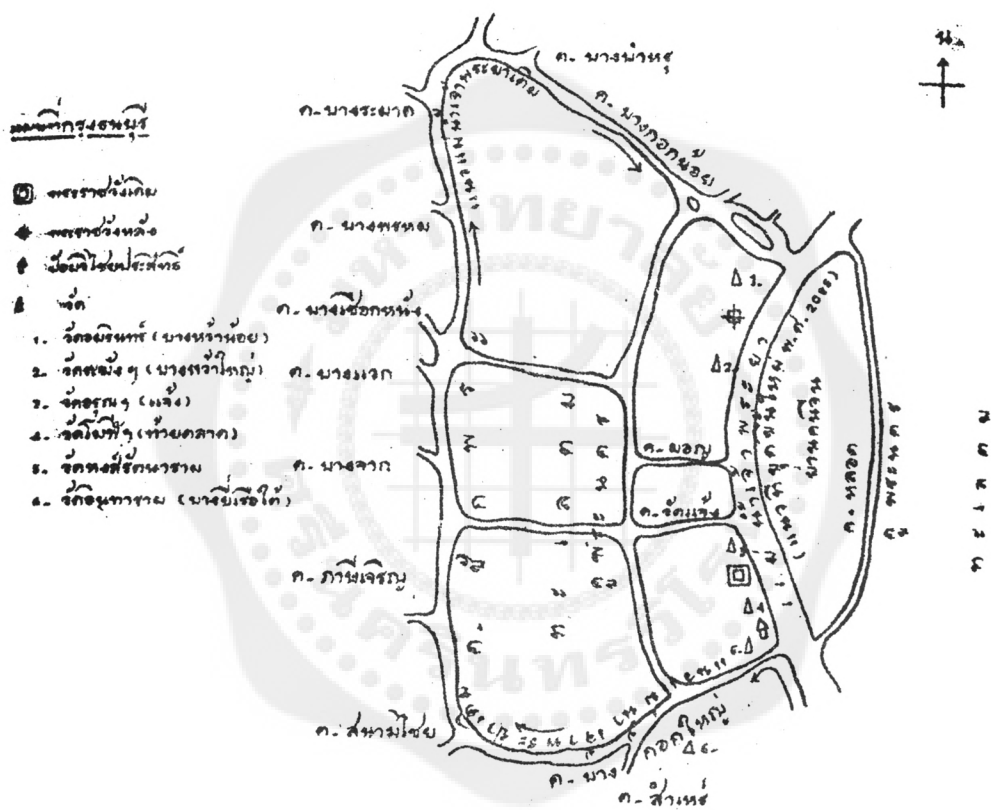
พม่า

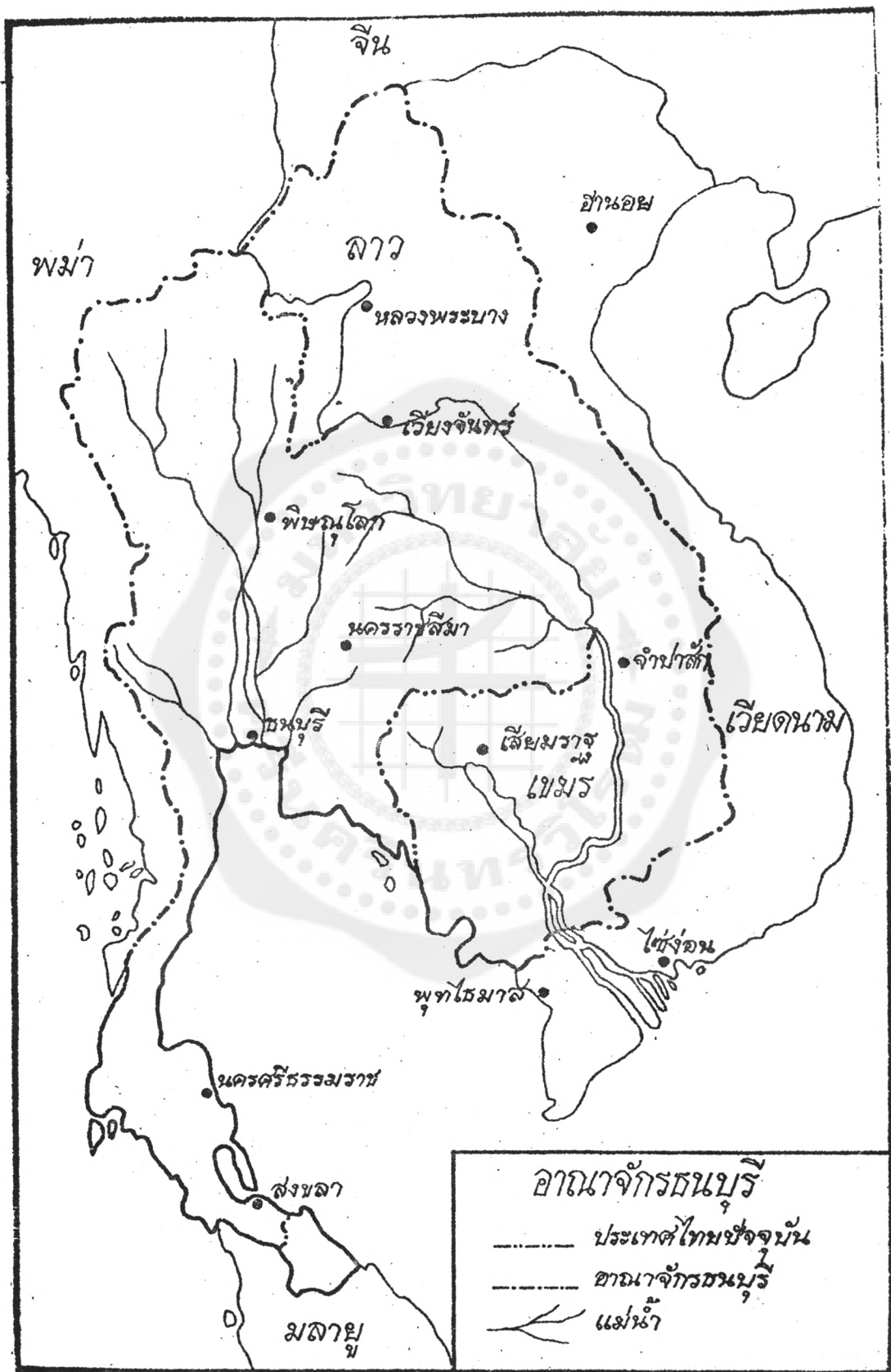
มหาสมุทรอินเดีย

ทะเลจีนใต้

สมณศักดิ์ของพระเจ้าตากสิน

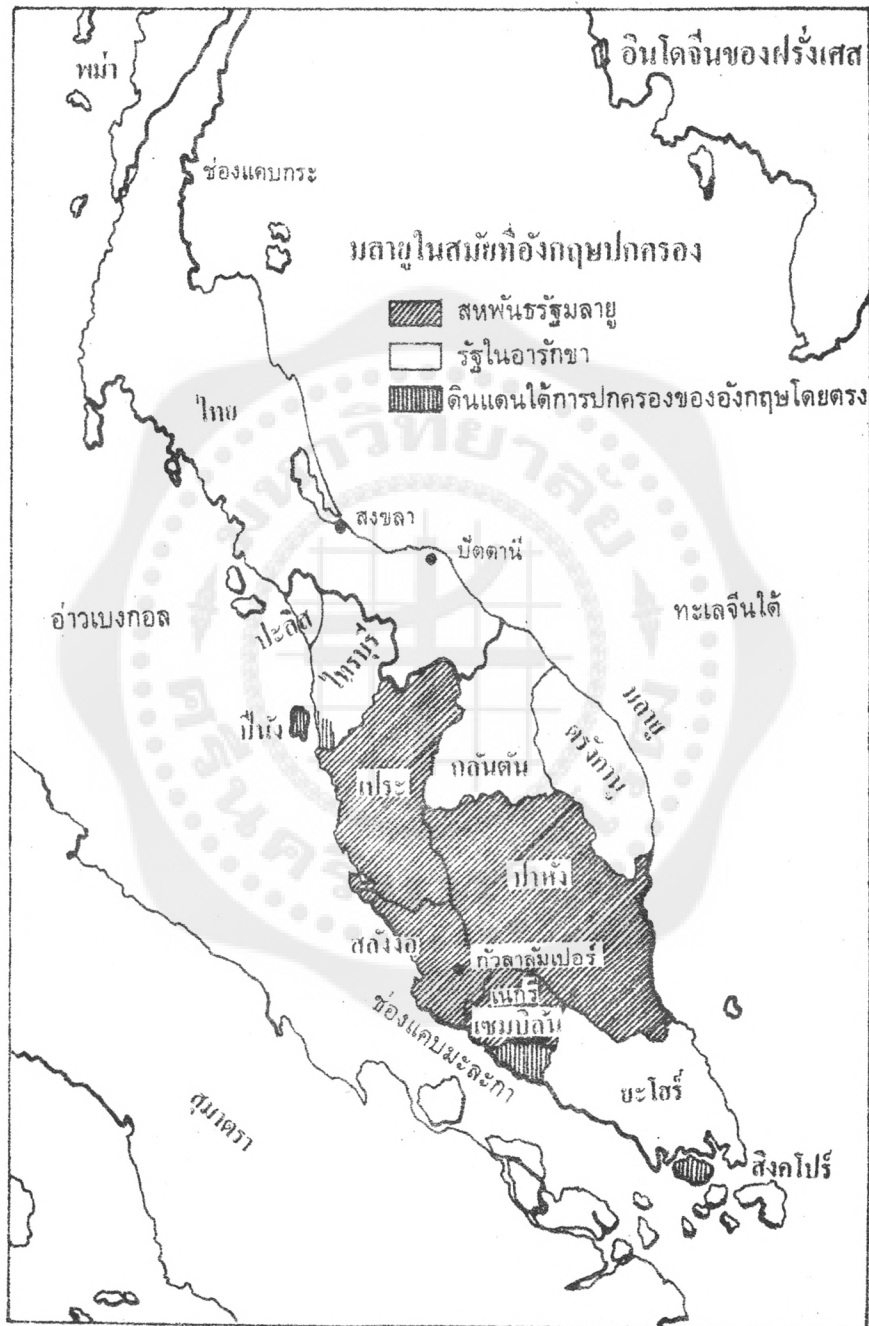

แผนที่แสดงประเทศไทย เชน
ดาว และภูเขา

ทะเลจีนใต้

ตอนที่ 1

สมัยธนบุรี

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทรงสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานี ภายหลังจากการกู้เอกราชได้สำเร็จเมื่อปี พ.ศ. 2310

ดังนั้นกรุงธนบุรีจึงเป็นเสมือนหนึ่งความพยายามของคนไทยที่จะฟื้นฟูบ้านเมืองให้มีความเจริญรุ่งเรืองเหมือนกับในสมัยอยุธยา แต่เนื่องจากเป็นสมัยที่ยังคงติดพันศึกสงคราม ดังนั้นนโยบายส่วนใหญ่จึงมุ่งไปในด้านการป้องกันประเทศ

บทที่ 1

เหตุการณ์ตอนปลายสมัยอยุธยา ซึ่งนำไปสู่การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2

หลังจากรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช การสงครามระหว่างไทยกับพม่าได้ว่างเว้นไปชั่วระยะเวลาหนึ่ง สงครามที่มีเป็นเพียงสงครามเล็ก ๆ 1 ที่มีไ้มีความสำคัญประการใด แต่ปลายสมัยอยุธยาได้เกิดสงครามครั้งใหญ่ระหว่างไทยกับพม่า ผลของสงครามครั้งนี้ ทำให้ไทยเสียกรุงศรีอยุธยาอีกเป็นครั้งที่สอง เรื่องราวในบทนี้ จะวิเคราะห์ถึงสถานการณ์ภายในไทย และสาเหตุที่เป็นแรงผลักดันให้พม่ายกทัพมาโจมตีกรุงศรีอยุธยาได้สำเร็จโดยพิจารณาเป็นขั้นตอนดังนี้คือ

1. สถานการณ์ของไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ไม่อยู่ในภาวะที่จะทำสงคราม
ทั้งนี้ เนื่องจาก

1.1 ภายหลังจากสงครามระหว่างไทยกับพม่าในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชแล้ว ไทยมิได้เป็นผู้ถูกรุกรานจากศัตรูที่มีกำลังเหนือกว่าเช่นนี้อีก แม้ว่าในระยะแรกที่สิ้นสงครามไทยยังคงเตรียมตัวที่จะรับศึกจากผู้รุกราน ดังจะเห็นได้จากการที่สมเด็จพระนารายณ์โปรดให้สร้างป้อมเพื่อป้องกันราชธานี และมีการฝึกหัดทหารตามแบบยุโรป² แต่มิได้มีสงครามใหญ่เกิดขึ้น จึงอาจเป็นสาเหตุที่ทำให้คนไทยในขณะนั้นมีได้เตรียมการเพื่อป้องกันบ้านเมืองให้ดีเท่าที่ควร ทั้งยังมีสิ่งที่จะช่วยสนับสนุนอีกประการหนึ่ง คือ ลักษณะภูมิประเทศของอยุธยามีแม่น้ำสามสายไหลผ่าน มีน้ำหลากในฤดูมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ทั้งทางคานเหนือ ก็ได้ซุกคลองคูเมืองไว้แล้ว ทำให้คนไทยเชื่อว่าเป็นเสมือนปราการอย่างหนึ่งที่ช่วยป้องกันผู้รุกรานจากศัตรู ดังนั้นแม้ว่าระแวงของพม่า

จะยกกองทัพมาตีไทย เมื่อปี พ.ศ. 2303 คนไทยก็มีไต่กระหนกถึงอันตรายจากพม่าโดยการป้องกันราชธานีอย่างจริงจัง คงเพราะเชื่อว่าถ้าสามารถป้องกันราชธานีไว้จนกว่าน้ำเหนือจะหลากลงมา กองทัพพม่าก็จะยกทัพกลับไป ดังเช่นที่เคยเป็นมา

1.2 ความแตกแยกกันในหมู่พระราชวงศ์ ทั้งนี้เนื่องจากการสืบราชสมบัติของไทย ไม่มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน ดังนั้นเมื่อสิ้นรัชกาลแต่ละครั้ง จึงมักจะมีสงครามกลางเมืองเพื่อแย่งชิงอำนาจกัน ทั้งนี้จะเห็นได้ว่า นับตั้งแต่สิ้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเป็นต้นมา^๕ จนกระทั่งถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย คือเมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ได้เกิดการแย่งชิงราชสมบัติกันครั้งใหญ่ขึ้นอีก^๖ ผลจากการแตกแยกกันในหมู่พระราชวงศ์เรื่อยมาดังนี้ ทำให้คนไทยมีฝีมือและผู้คนที่จะเป็นกำลังในการป้องกันบ้านเมือง ลดน้อยลงไปตามลำดับ

1.3 ผู้นำในขณะนั้นขาดคุณลักษณะ สมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ (เจ้าฟ้าเอกทัศน์) มิได้มีคุณลักษณะในการเป็นผู้นำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบทบาทของพระมหากษัตริย์ที่ปกครองบ้านเมืองขณะที่อยู่ในสภาวะสงคราม ทั้งนี้จะเห็นได้จากเมื่อครั้งที่พม่ายกทัพมาโจมตีกรุงศรีอยุธยาทั้งในปี พ.ศ. 2303 และเมื่อปี พ.ศ. 2310 นั้น บรรดาขุนนางและราษฎรได้ออกรบให้กรมขุนพรพินิต (เจ้าฟ้าอุทุมพร) ลาสิกขาบทเพื่อป้องกันบ้านเมือง^๗ แสดงให้เห็นว่าผู้คนทั้งหลายไม่เชื่อถือในความสามารถของสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ อีกทั้งเรื่องราวส่วนพระองค์ก็ไม่เป็นที่นิยม เพราะแม่แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระราชบิดา ยังตรัสไว้ว่า

*...กรมขุน อนุรักษมนตรี นั้นโง่เขลา ทาสีปัญญาและความเพียรวิไล ถ้าจะให้ดำรงฐานาศักดิ์ มหาอุปราช สำเร็จราชกิจทั้งหนึ่งนั้น บ้านเมืองก็จะเกิดภัยพิบัติฉิบหายเสีย

*...^๕ จึงอาจกล่าวได้ว่า การที่พระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นผู้นำไม่มีความสามารถและปราศจากความฉลาดเฉลียว จึงไม่อาจคาดการณ์เพื่อวางแผนต่อต้านพม่าได้ แม้การป้องกันบ้านเมืองก็เป็นไปอย่างหละหลวม ดังเกิดจากการห้ามยิงปืนใหญ่ ก่อนได้รับพระบรมราชานุญาต^๖ ทำให้ขุนนางผู้ป้องกันราชธานี บังเกิดความท้อถอยและขาดความจงรักภักดี ซึ่งเป็นผลเสียต่อบ้านเมืองและตัวพระองค์เองในภายหลัง

1.4 ลักษณะสังคมในสมัยอยุธยาตอนปลาย ขาดการควบคุมกำลังพลที่มีประสิทธิภาพ ปัญหาของสังคมไทยคือการขาดกำลังพลซึ่งลักษณะควบคุมผู้คนขึ้นสังกัดกับมูลนายในปลายสมัยอยุธยาอาจแยกประเภทที่สำคัญได้ดังนี้ คือ

ไพร่หลวง หมายถึงชายตั้งแต่อายุ 18 ปี ถึง 60 ปี โดยทางทฤษฎีขึ้นสังกัดกับพระมหากษัตริย์ มีหน้าที่รับราชการงานโยธา 6 เดือน ค.ศ.ปีเรียกว่า "เข้าเดือน ออกเดือน" ไพร่หลวงเหล่านี้อยู่ภายใต้การปกครองดูแลของขุนนาง กรมต่าง ๆ⁷ ดังนั้นขุนนางที่ดำรงตำแหน่งในกรมใดกรมหนึ่ง จะมีหน้าที่บังคับบัญชาไพร่หลวงด้วย

ไพร่สม ขึ้นสังกัดกับ มุขนาย และขุนนางโดยตรง ซึ่งอาจได้รับพระราชทานจากพระมหากษัตริย์ หรือได้มาโดยทางอื่น แต่จะต้องเข้ารับราชการงานโยธาเช่นเดียวกับไพร่หลวง แต่ทำเพียง 1 เดือนในหนึ่งปีเท่านั้น ถ้าไม่เข้ารับราชการ ก็จะชำระเงินแทน 6 บาท⁸ นอกจากเป็นสมบัติส่วนหนึ่งของมุขนายแล้วยังเป็นมรดกตกทอดถึงลูกหลานของนายอีกด้วย⁹ แต่ไพร่สมนี้นายจะจำหน่ายจ่ายโอนไม่ได้ และไพร่สมนี้มีสิทธิจะเลือกนายได้ด้วย

นอกจากนี้ยังมีไพร่ส่วย เลกและทาส ซึ่งมีความแตกต่างในภาระหน้าที่ตลอดจนความเป็นอยู่ของพลเมือง จึงหาความสัมพันธ์กันไม่ได้

นอกจากนี้การที่ตอนปลายสมัยอยุธยา นับตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เป็นต้นมาจะเห็นได้ว่าสังคมไทยสูญเสียไพร่หลวง ซึ่งทำให้ไพร่สมทวีจำนวนยิ่งขึ้น ทั้งนี้พิจารณาได้จากกฎหมายต่าง ๆ ที่ประกาศใช้ในสมัยนั้น เช่น ห้ามข้าราชการใช้ไพร่ของตนเบี่ยงทาส หรือการขโมยไพร่หลวงถือเป็นคดีอาญาที่หนักที่สุด¹⁰ เป็นต้น ดังนั้นทำให้เจ้าขุนมูลนายมีอำนาจมากยิ่งขึ้น พฤติการณ์เช่นนี้ก่อให้เกิดการฉ้อราษฎร์บังหลวง ทั้งยังก่อวิาทถึงขั้นสู้รบเป็นศึกกลางเมือง ไพร่แต่ละฝ่ายก็จะช่วยนายของตน นอกจากนี้การที่ว่างศึกมานาน ทำให้ละเลยในเรื่องการตรวจสอบกำลังพล ซึ่งเป็นผลเสียเมื่อมีศึกสงคราม

1.5 การที่ขุนนางผู้ใหญ่ทรยศต่อบ้านเมือง

ในขณะที่ไทยถูกพม่าล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่นั้น สมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ไค้ส่งแม่ทัพนายกองออกไปสู้รบกับพม่า แต่ทัพนายกองกลับเข้าเมืองทุกครั้ง ดังนั้นจึงรับสั่งให้ปิดประตูเมืองแล้วจ้ะให้ทหารรักษาหน้าที่บนเชิงเทินไว้ให้แน่น มิไค้ส่งกองทัพออกไปรบ ขณะนั้นพระยาพลเทพไค้เอาใจออกห่าง โดยลอบส่งเครื่องศัตราอาวุธเสบียงอาหารให้แก่พม่า พร้อมทั้งสัญญาว่าจะเปิดประตูคอยรับพม่า¹¹ พระยาพลเทพนี้มีหน้าที่รักษากำแพงเมืองทางด้านตะวันออก ซึ่งสอดคล้องกับการที่พม่าเข้าเมืองอยุธยาไค้ทางด้านตะวันออก (ซึ่งจะไค้กล่าวในบทที่ 1 ตอนที่ 3)

จากสถาน การณ์ของไทยในตอนปลาย สมัยอยุธยาเป็นเช่นนี้จึงทำให้ไม่สามารถจะ ป้องกันการรุกรานของพม่าได้

2. สาเหตุสำคัญที่ทำให้พม่ายกกองทัพมาโจมตีกรุงศรีอยุธยา

ในการทำสงครามแต่ละครั้งนั้น ย่อมต้องสิ้นเปลืองทรัพย์สิน กำลังผู้คนมีโชนอยการจกน ทางก็ยิ่งเต็มไปด้วยความยากลำบาก ในสมัยอยุธยานั้น นับตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เป็นต้นมา พม่าได้ทำสงครามกับไทยเป็นระยะ ๆ มาโดยตลอด ในครั้งที่พม่ายกกองทัพมาโจมตีกรุงศรีอยุธยา ตอนปลายนั้นอาจวิเคราะห์ถึงสาเหตุสำคัญที่เป็นแรงผลักดันให้พม่ายกทัพมาโจมตีไทย ได้ดังนี้คือ

2.1 ความทะเยอทะยานของกษัตริย์พม่าแห่งราชวงศ์คองเบียง (พ.ศ. 2295–2428) โดยมีพระเจ้าอลองพญาเป็นปฐมกษัตริย์ผู้เป็นผู้ใหญ่บ้านชเวโบ ซึ่งตั้งอยู่เหนือกรุงอังวะ ได้เป็นผู้นำในการต่อต้านอำนาจของมอญ ที่มาโจมตีกรุงอังวะจนทำการสำเร็จจึงตั้งตัวขึ้นเป็นกษัตริย์พม่า¹² แม้ว่าพระองค์จะเฉลิมพระนามว่าอลองพญาซึ่งแปลว่าพระโพธิสัตว์หรืออ้างว่าสืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์ที่ปกครองกรุงอังวะ¹³ ก็คงไม่เป็นการเพียงพอที่จะเผยแพร่พระเกียรติ ดังนั้นจึงทำการรวบรวมประเทศโดยการปราบปรามพวกมอญ ยะไข่ พม่าทางภาคเหนือและไทยใหญ่ นอกจากนี้ยังได้ขยายอำนาจมายังแคว้นลานนา และไทย ซึ่งดูเหมือนว่าพยายามจะเลียนแบบพระเจ้าบุเรงนองกษัตริย์มอญยิ่งใหญ่ ซึ่งผู้พื้นเพเป็นสามัญชน เช่นเดียวกับพระองค์

2.2 การที่พม่าประกอบไปด้วยชนกลุ่มน้อยหลายกลุ่ม ที่สำคัญได้แก่ มอญ, ไทยใหญ่, ยะไข่ และกระเหรี่ยง ชนกลุ่มน้อยเหล่านี้มัก ก่อการกบฏอยู่เนือง ๆ ทำให้พม่าต้องยุ่งยากในการปราบปรามและมีผลต่อการปกครองชนกลุ่มน้อยอื่น ๆ อีกด้วย¹⁴ ดังนั้นกษัตริย์พม่าจึงต้องแสดงความสามารถด้วยการปราบปรามไทย ซึ่งเป็นชาติอิสระและมีศักดิ์ศรีทัดเทียมกัน โดยพม่าได้รับผลตอบแทนคุ้มค่า คือ ชนกลุ่มน้อยอื่น ๆ จะยอมสวามิภักดิ์แต่โดยดี เช่นเดียวกับในรัชกาลของพระเจ้าบุเรงนอง แต่ในทางตรงกันข้ามถ้าไทยต่อต้านอำนาจของพม่าได้ ก็จะพลอยทำให้ชนกลุ่มน้อยทั้งหลายต่อต้านพม่าเช่นกัน ดังเช่นรัชกาลของพระเจ้านันทบุเรงซึ่งมีผลกระทบกระเทือนต่อฐานะทางการเมืองของพระองค์อย่างมาก จนถึงกับถูกลอบปลงพระชนม์

2.3 สภาพทางภูมิประเทศ ชายแดนของไทยและพม่าติดต่อกัน จึงเป็นเรื่องธรรมดาที่จะต้องมีเหตุกระทบกระทั่งกัน แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นไม่ใช่เป็นปัญหาในเรื่องการลู่ล่าเขตแดน

แต่ทว่าเป็นปัญหาเรื่องชนชาติมอญซึ่งอาศัยอยู่ระหว่างชายแดนไทยพม่า มอญมักจะก่อการกบฏต่อพม่าเนื่อง ๆ ถ้าสู้ไม่ได้ก็จะหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เป็นสาเหตุทำให้พม่า มีเรื่องขัดใจกับไทย

นอกจากนี้การฉกฉวยจากพม่า มายังดินแดนไทยเพื่อเข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยา นั้น พม่าจะเดินทางได้สะดวกกว่าที่ไทยจะเดินทางไปยังพม่า ทั้งนี้เพราะพม่าจะผ่านช่องเขาที่เรียกว่า ค่านเจ็ยสามองค์ ซึ่งมีลักษณะหุบค้ำ (Rift Valley) ลาดลงทางค่านไทยจากนั้นพม่าเดินทางสู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำแควน้อย แควใหญ่ ผ่านกาญจนบุรีสุพรรณบุรี จนถึงอยุธยาได้อย่างง่ายดาย ช่องเขาอีกทางหนึ่งคือค่านแมสอศ เมื่อพม่าผ่านเข้ามา ก็จะพบกับแม่น้ำเมย แม่น้ำอิง จากนั้นพม่าก็จะเดินทัพขึ้นเหนือ ยึดหัวเมืองล้านนา แล้วจึงลงมาตามลำน้ำเขาลอมอยุธยาได้*****

2.4 ความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ของอยุธยา

ลักษณะภูมิประเทศของอยุธยา เป็นที่บรรจบของแม่น้ำสายใหญ่คือ ป่าสัก ลพบุรี และเจ้าพระยา ทั้งยังเป็นที่ย่ำลุ่ม จึงมีความเหมาะสมในด้านการเพาะปลูกอีกด้วย ดังนั้นอยุธยาจึงมีความอุดมสมบูรณ์¹⁵ พืชที่จะเลี้ยงพลเมืองและส่งออกไปยังต่างประเทศได้อีกด้วย ทั้งแม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลผ่านอยุธยานั้นมีความลึกพอที่เรือชาวต่างประเทศเข้าไปจอดได้โดยสะดวก¹⁶ ทั้งอยุธยามีไคตั้งอยู่ห่างจากทะเลจนเกินไป จึงทำให้อยุธยาเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญแห่งหนึ่งในเอเชียอาคเนย์ ซึ่งย่อมจะมีผลให้เกิดความมั่งคั่ง แม้ในตอนปลายสมัยอยุธยา การค้าต่างประเทศก็ยังคงดำเนินต่อมาจนสิ้นสมัย

ดังนั้น ความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ของอยุธยา คงเป็นแรงจูงใจทำให้ทหารพม่ากระตือรือร้นที่จะทำสงครามกับไทย ทั้งนี้เพราะทหารเหล่านั้น ต้องลงทุน เช่น หาเสบียง อาวุธ และพาหนะของตนเอง ดังนั้นจึงต้องไปรบในดินแดนที่สามารถถอนทุนคืนหรือไถ่กำไรกลับบ้านเมืองของตน

ด้วยสาเหตุสำคัญประการต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมานี้ ทำให้พระเจ้าอลองพญาไคยกทัพมาโจมตีอยุธยาในปี พ.ศ. 2303 และได้สิ้นพระชนม์ลง สาเหตุที่สิ้นพระชนม์ก็เพราะว่าพระเจ้าอลองพญาควบคุมการบรรจุปืนใหญ่ แต่เป็นแตกต้องพระกาย¹⁷ ฝ่ายพม่าไคกล่าวว่า ทรงประชวรด้วยโรคบิดสิ้นพระชนม์ในเขตแดนของพม่า¹⁸ ถึงกระนั้นความจำเป็นที่เป็นปัจจัยให้พม่าต้องยกทัพมาตีไทยมิไคสิ้นสุดไปอ้วย ดังนั้นในปี พ.ศ. 2307 พระเจ้ามังระ จึงไคส่งกองทัพมาโจมตีไทย ซึ่งแต่เดิมเน้นผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ไทย เชื่อว่าพม่ามิไคตั้งใจมารบ ทั้งนี้เพราะพระเจ้ามังระ มิไค

เสด็จมาทรงบัญชาการรบด้วยพระองค์เอง

แต่เมื่อพิจารณาหลักฐานทางฝ่ายพม่าแล้ว จะเห็นได้ว่าพม่าได้เตรียมการ เป็นอย่างดีที่จะยกมาโจมตีไทย ทั้งนี้เพราะพม่าได้ส่งทัพใหญ่มาโจมตีไทย 2 ทางคือ

ทางเหนือ เนเมียวสีหบดีเป็นแม่ทัพ ทำการยึดหัวเมืองฝ่ายเหนือ ให้ได้ก่อนแล้ว จึงเดินทัพลงลงมาล้อมอยุธยาไว้

ทางใต้ มังฆนันทราชา เป็นแม่ทัพ ให้ทำการปราบปรามพวกมอญ ที่เมืองทวาย แล้วจึงเดินทัพไปสมทบกับกองทัพฝ่ายเหนือ เพื่อร่วมกันโจมตีอยุธยา¹⁹ จะเห็นได้ว่าพม่าได้ใช้วิธีที่สุ่ม คือคอย ๆ ยึดเมืองต่าง ๆ รายทางพร้อมทั้งเกณฑ์ผู้คนจากเมืองที่ติดใกล้เพื่อลงมายึดอยุธยา โดยใช้เวลาถึงสองปี นับตั้งแต่เดินทางออกจากกรุงอังวะเมื่อ พ.ศ. 2307 จนกระทั่งกองทัพทั้งสองของพมามาสมทบกัน ล้อมอยุธยาไว้ในปี พ.ศ. 2309

แผนการของพระเจ้ามังระนี้ ศาสตราจารย์ ชจร สุธพานิช ได้เสนอว่าเปรียบเสมือนคีมหนีบ²⁰ (Pincer Movement) เมื่อพม่าเตรียมการ ถึงเพียงนี้ อยุธยาจะรอดพ้นจากเงื้อมมือของพม่าได้อย่างไร ส่วนเหตุผลที่ว่าพระเจ้ามังระมิได้เสด็จมาบัญชาการรบด้วยพระองค์เอง ก็เนื่องจากขณะนั้นพม่ามีเรื่องพิพาทกับจีน²¹ จนกลายเป็นสงครามยืดเยื้อในเวลาต่อมา และถึงแม้ว่าพระองค์จะมีไต่ยกทัพมาด้วยพระองค์เอง แต่พระองค์มีประสบการณ์ในการทำสงครามกับไทยเมื่อครั้งโดยเสด็จพระราชบิดาเมื่อปี 2303 ดังนั้นพระเจ้ามังระจึงทรงวางแผนอย่างรอบคอบ เพื่อจะเอาชนะไทยให้ได้ ความคั่งพระทัยของพระองค์นี้จะได้เห็นได้จากการที่ทรงสั่งให้พม่ายึดอยุธยาให้ได้ไม่ว่าจะมีเหตุการณ์อันใดเกิดขึ้น²² ในที่สุดพระองค์ก็ประสบความสำเร็จอย่างงดงาม

3. เหตุการณ์ตอนเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 เมื่อปี พ.ศ. 2310

กองทัพพม่าที่ล้อมกรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้นจัดว่าเป็นกองทัพที่อยู่ในสภาพพร้อมรบ แต่ฝ่ายไทยกลับอยู่ในสภาพทรนัสนา คือมิได้เตรียมตัวเพื่อสู้รบกับพม่าเหมือนเมื่อครั้งสู้รบกับกองทัพของพระเจ้าอลองพญา²³ กองทัพของพม่าได้ตั้งค่ายใหญ่สองค่ายคือ กองทัพฝ่ายเหนือตั้งอยู่ที่โพธิ์สามต้น ล้วนค่ายใหญ่กองทัพฝ่ายใต้อยู่ที่สี่กุก และมีค่ายเล็ก ๆ รายล้อมกรุงศรีอยุธยาไว้²⁴ ฝ่ายไทยนั้นในตอนแรก ได้เกณฑ์ทัพตามหัวเมืองออกไปสกัดทัพพม่าที่เมืองมะริด

กาญจนบุรี นครสวรรค์และหัวเมืองทางเหนือแต่ไม่อาจต้านทานกองทัพพม่าไว้ได้ จึงต้องเปลี่ยนยุทธวิธีโดยเกณฑ์ให้หัวเมืองเหนือตะวันออกและตะวันตกเข้ามาช่วยป้องกันราชธานี โดยส่งกองทัพขนาดย่อยออกไปสู้รบกับพม่า ล้มตายไปทั้งสองฝ่าย ในขณะที่น้ำเหนือหลากนั้น ไทยใช้เรือบรรทุกปืนใหญ่ออกรบพุ่งกับพม่า ฝ่ายไทยได้รับความเสียหายมาก ถึงขนาดพระยาเพชรบุรีตายในที่รบ²⁵ ความคาดหมายของไทยที่คิดว่าพม่าจะเลิกทัพ เมื่อถึงฤดูน้ำหลากนั้นผิดไป ทั้งนี้เพราะพม่าได้ใช้อริยทวารวดีนอกพระนครก่อเตรียมไว้ตามที่เนินเพื่อใช้เป็นฐานปืนใหญ่ ทั้งโคตอ.

เป็นจำนวนมากเพื่อตรวจราปิคลอมอยุธยาไว้อย่างสิ้นเชิง²⁶ เมื่อเป็นเช่นนี้คงทำให้คนไทยหมดกำลังใจที่จะสู้รบกับพม่า ภายในราชธานีถูกปืนใหญ่ระดมยิงไฟไหม้มีโจรผู้ร้ายชุกชุม และคนอดอาหาร²⁷ จนกระทั่งต้องหลบหนีออกจากเมือง โดยยอมให้พม่าจับตัวหรือตีฆ่าลงลอมออกไป ดังเช่นในกรณีพระยาวชิรปราการเจ้าเมืองกำแพงเพชร เมื่อสถานการณ์เป็นเช่นนี้ จึงทำให้ไทยไม่สามารถป้องกันราชธานีไว้ได้ พม่าได้เข้ากรุงพร้อมทั้งเผาตลาดบ้านเรือน ปราสาทราชวังหรือแม้แต่วัดอาราม ทั้งยังเก็บกวาดทรัพย์สินตลอดจนผู้คนไปยังเมืองพม่า²⁸ ในจำนวนนี้ เชื้อพระวงศ์พวกละคร นักดนตรี ศิลปิน กวี หมอ และช่างฝีมือต่าง ๆ เช่น ช่างทอง ช่างเงิน ช่างทอง ซึ่งก่อให้เกิดการฟื้นฟูศิลปวิทยาการขึ้นในพม่า²⁹ ส่วนพระที่นั่งสุริยาศ อัมรินทร์นั้น พม่าได้ติดตามพบในภายหลัง แลอยู่ในสภาพที่อดอาหารมาเป็นเวลาสิบกว่าวัน และสวรรคตไปในที่สุด *****

การที่ไทยทำสงครามกับพม่าในครั้งนี้ มีผลทำให้กรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นราชธานีของไทยนับเป็นเวลานานถึง 417 ปี สิ้นสุดลง (พ.ศ. 1893 – 2310)

เชิงอรรถที่ 1

- 1 ขจร สุขพานิช "สอบศึกษาราชปรีชากาลสมเด็จพระเอกาทศรถ (ตอนที่ 3)"
นิตยสารศิลปากร ปีที่ 11 เล่ม 4 พฤศจิกายน 2510 หน้า 79 และ 83
และกรมศิลปากร บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานา
ประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 2 หน้า 45 และหน้า 60 และ D.G.E
Hall, Burma p. 15 ซึ่งกล่าวถึงสงครามระหว่างไทยกับพม่าในรัชกาล
สมเด็จพระนารายณ์
- 2 ภูวบาละเอื้อยใน พลับพลึง มูลศิลป์ "ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส
ทางการทหาร" ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส สมัยอยุธยาในรัชกาล
สมเด็จพระนารายณ์ถึงรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. 2199 – 2246)
หน้า 154 – 156
- * ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์อลองพญาหรือราชวงศ์คอนเป็งครองราชย์ ระหว่างปี
พ.ศ. 2295 – 2303
- ** ได้เกิดที่กลางเมืองขึ้นในปี พ.ศ. 2171 – 2172 ในที่สุดออกจากราชอาณาจักร
พระโอรสของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแล้วปราบดาภิเษกขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้า
ปราสาททอง ภูวบาละเอื้อยในวันวลิต ประชุมพงศาวดารภาคที่ 79
จดหมายเหตุวันวลิต (ฉบับสมบูรณ์) หน้า 65 และเมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระ
เจ้าปราสาททอง สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาได้ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์
ได้ไม่นาน สมเด็จพระนารายณ์ได้ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์อีก เมื่อสิ้น
รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ สมเด็จพระเพทราชาได้ยึดอำนาจตั้งตัวขึ้นเป็นกษัตริย์
ครั้งนี้เรื่อยมาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ
- 3 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
หน้า 548 – 552 เป็นการแย่งชิงราชสมบัติระหว่างเจ้าฟ้าอภัย พระโอรส
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระกับอนุราชวังหน้า

4 ฎ. หน้า 578 และหน้า 592

*** กึ่งเช่นความทะเลาะวิวาทที่จะเป็นกษัตริย์ จนพระอนุชากรมขุนพรพินิตต้องมอบ
ราชสมบัติให้ หรือในกรณีที่ยะยาราชนนตรีบริรักษ์ พี่ชายพระสนมเอกวาง
อำนาจจนทำให้ขุนนางผู้ใหญ่ไม่พอใจกบฏ (ฎ. หน้า 572)

**** สมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์

5 ฎ. หน้า 568

6 กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ หน้า 1

7 ม.ร.ว.อภิน รัชพิพัฒน์ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416
หน้า 65 - 66 (อ้างอิงจากมาตรา 103 ลักษณะอาญาหลวง ประมวล
กฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 2 หน้า 426)

8 ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า (ข)

9 ม.ร.ว.อภิน รัชพิพัฒน์ ด.ก หน้า 66 (อ้างอิงจากหลวงศรีวรวัฒน์ วิธีการ
ปกครองบ้านเมืองโบราณ ประชุมพงศาวดารภาค 5 ตอนที่ 15 หน้า 371)

10 ฎ. หน้า 77

11 กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัดและพระราช
พงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 174 เชิงอรรถ
ในตอนนี้อ้างอิงจากคำให้การชาวกรุงเก่าภาคที่ 1 เป็นคำให้การของคนไทย
ที่ถูกพม่ากวาดต้อนไป แล้วเรียบเรียงเป็นลักษณะพงศาวดาร หนังสือเรื่องนี้
คนฉบับเดิมอยู่ที่หอหลวงเมืองอังวะแล้วจาร หรือเขียนลงในใบลานเป็นภาษา
พม่า และภาษามอญ สันนิษฐานว่าไทยได้คนฉบับภาษามอญจากพวกพระสงฆ์
ไทยเชื้อสายมอญ ที่ถูกส่งไปถึงพม่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จึงโปรดให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงอำนวยการแปลออกเป็นภาษาไทย
(เก็บใจความจาก "อธิบายเรื่องคำให้การชาวกรุงเก่า" พระนิพนธ์สมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)

12 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ พระราชพงศาวดารพม่า

หน้า 39 - 47

13 หม่องทिनออง ประวัติศาสตร์พม่า หน้า 101

14 คูรายละเอียดยุคใน ก. หน้า 82 - 87

***** จากคำอธิบายของ ผศ.วรรณิ์ พุทธาธุฎิโกกร ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์
มศว.ประสานมิตร

15 เกอ ลาตุแบร์ จดหมายเหตุลาตุแบร์ ฉบับสมบูรณ์เล่ม 1 หน้า 65 - 66

16 กรมศิลปากร บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรี...เล่ม 1 หน้า 105

17 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก หน้า 579 - 581

18 หม่องทिनออง ล.ก หน้า 108

19 ก. หน้า 109 - 110

20 ศาสตราจารย์จรูญ สุขพานิช ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก หน้า 40

21 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ล.ก เล่ม 2 หน้า 137

สาเหตุของสงครามครั้งนี้เป็นเรื่องเล็กน้อยแต่ก่อให้เกิดการทำสงครามขนาดเล็ก
ขึ้น นับตั้งแต่ปี 2308 - 2312 ผลก็คือจีนต้องยอมทำสัญญาสันติภาพกับพม่า
ทำให้อะแซหวนนี้ แม่ทัพพม่าได้รับสมญานามว่า "ผู้ชนะที่จีน" (ผู้เขียน)

22 หม่องทिनออง ล.ก หน้า 111

23 ก. หน้า 110

24 กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า ... หน้า 434 เชิงอรรถตอนนี้อ้างอิงจาก
คำให้การของขุนหลวงหาวัด (กรมขุนพรพินิตหรือเจ้าฟ้าอุทุมพร) ซึ่งตีพิมพ์ที่
โรงพิมพ์หมอดสมิธ แต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงสงสัย เพราะ

1 เรื่องราวบางตอนผิดความจริงในที่สำคัญหลายแห่งถ้าเป็นคำให้การขุนหลวง
หาวัด พระองค์ยอมทรงทราบราชการบ้านเมือง จะเล่าผิดอย่างนั้นไม่ได้

- 2 ต้นฉบับเกิมน่าจะเป็นภาษาพม่า มีภาษาไทยคั้งที่หมอสมิธนำมาพิมพ์
3 ต้นฉบับเกิมน่าจะมีเพียง 4 – 5 ฉบับ และคงจะอยู่ที่หอหลวงหรือ
กระทรวงมหาดไทย หรือกระทรวงกลาโหมของพม่า เหตุใดจึงตก
เข้ามาอยู่ในเมืองไทย จึงสงสัยว่าคงจะเป็นเรื่องราวที่ผู้มีอายุชาว
กรุงเก่าเล่าไว้ ต่อมาเมื่อไม่รู้ว่ามีใครแต่งจึงเหมาะให้เป็นคำให้การ
ขุนหลวงหาวัด

ร. 4 ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายว่า ฉบับเกิมน่าอย่างไรและ
เมื่อไรไม่ทรงทราบ แต่คำให้การนี้ฉบับหอหลวงของไทยมีจริง
ได้เคยทอดพระเนตรมาก่อน ร. 4 ทรงถือว่าเป็นหนังสือที่เชื่อถือได้
แต่ฉบับที่หมอสมิธตีพิมพ์นั้น คงจะมีผู้แทรกแซงเพิ่มเติมจนละเอียด
(เก็บใจความจากอธิบายเรื่อง คำให้การชาวกรุงเก่า พระนิพนธ์
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ)

25 กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า ... หน้า 437

26 หมอทองน้อย ล.ก หน้า 111

27 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64 (ต่อ) เล่ม 39 หน้า 294

28 ก. หน้า 296

29 หมอทองน้อย ล.ก หน้า 111

***** มีชาวต่างประเทศที่อยู๋เมืองไทยขณะนั้นคือ แอนโทนี โกยัตัน ชาวอารมีเนียและ
อะยียะฮิดคาสี ได้เล่าให้ วัน เก วูร์ท ชาวฮอลันดาฟัง อานรายละเอียดใน
เจ. เจ. โบเลต "บันทึกเหตุการณ์เกี่ยวกับเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310"
แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ปีที่ 2 เล่ม 2 เดือนพฤษภาคม

การก่อกองราชของไทย และการสถาปนากงซุนบูรี
ขึ้นเป็นราชธานีแห่งใหม่

มีสาเหตุหลายประการที่ทำให้ไทยต้องเสียกรุงศรีอยุธยา แต่จะเห็นได้ว่า มีสาเหตุเพราะสาเหตุที่คนไทยขาดความสามารถ ทั้งนี้อาจยกตัวอย่างได้จาก กลุ่มชาวบ้านบางระจัน¹ ที่ได้รวมตัวกันต่อสู้กับพม่า จนกลายเป็นวีรกรรมที่ปรากฏมาจนกระทั่งทุกวันนี้ ทั้งยังมีเรื่องราวของนายขนมต้ม² ซึ่งเป็นตัวอย่างอันดี ในความเป็นนักสู้ของคนไทย ดังที่ Wood ได้เขียนไว้ว่า

"เราได้เห็นคนไทยพ่ายแพ้ลงอย่างง่ายดาย ไม่มีทางจะลุกขึ้นครั้งแล้วครั้งเล่า เพราะมีข้าศึกซึ่งเข้มแข็งกว่า แต่คนไทยก็กลับลุกขึ้นได้อีก และมีชัยชนะเอาอิสรภาพคืนมาได้ ผู้ที่มีความเชื่อถ้อยคำยอมรับในข้อที่ว่า คนที่แข็งแกร่งจะคงทนอยู่ต่อไป ดังนั้นแม้คนไทยจะมีลักษณะไม่ดีบางอย่าง เช่น โง่กึ่งตาม ก็จะต้องมีคุณลักษณะคืออย่างพิเศษด้วย..."³

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าระยะเวลาเพียง 7 เดือนนั้น ความสามารถของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นสำคัญ จึงทำให้คนไทยสามารถกู้เอกราชจากพม่าพร้อมทั้งสถาปนาราชธานีแห่งใหม่ขึ้นมาได้ในเวลาอันรวดเร็ว

1. พระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโดยสังเขป

พระราชประวัติของพระเจ้ากรุงธนบุรีเกี่ยวกับชาติกำเนิด และวัยเด็กนั้นค่อนข้างจะเลื้อยล่อย* แต่เชื่อกันว่า สมภพเมื่อวันที่ 7 เมษายน พ.ศ. 2277 บิดาของท่าน ชื่อว่าจันทอง มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนพัฒน์นายอากรบ่อนเบี้ย บิดามอบให้เป็นบุตรบุญธรรมเจ้าพระยาจักรีที่สมุหนายก ซึ่งตั้งชื่อว่าสิน เมื่อทรงพระชนม์ได้ 9 ขวบ เจ้าพระยาจักรีได้นำตัวไปฝากพระอาจารย์ทองดีวัดโกษาवास ให้อบรมสั่งสอนเมื่ออายุได้ 13 ขวบ เจ้าพระยาจักรีได้ทำบุญตักจุกแล้วนำตัวไปถวายเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระเจ้าบรมโกศในระหว่างนี้ นายสินได้ร่ำเรียนภาษาต่างประเทศหลายภาษา ทั้งภาษาจีน ญวน และแขก ครั้นเมื่ออายุครบ 21 ปี เจ้าพระยาจักรีจึงให้บวชที่วัดโกษาवास⁴

นอกจากหนังสืออภินิหารบรรพบุรุษ ซึ่งได้กล่าวถึงชาติกำเนิด ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้วในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีได้กล่าวถึงพุทธทำนาย ซึ่งมีมหาโลภิตเจ้าอาวาส

วัดใหญ่เขียนขึ้นทูลเกล้าถวาย มีความตอนหนึ่งว่า

"ตระกูลเสนาบดี ได้เป็นกษัตริย์ 4พระองค์ พระองค์สุดท้ายนั้น พม่าจะยกมาย่ำยี กรุงเทพฯ กรุงเทพฯเสียแก่พม่าแล้ว ยังมีชายพม่าเกวียน นั้นจะได้เป็นพระยาครองเมือง ทิศใต้กรุงชายทะเลชื่อเมืองบางกอก..."⁵

ซึ่งศาสตราจารย์ขจร สุธพานิช ได้ให้ข้อสังเกตว่า ตามคำพยากรณ์นี้ระบุว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นพ่อค้าเกวียน มีโชคหักเล็กของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ⁶ จึงสันนิษฐานว่า** ถ้าแต่เดิมสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีคุมสินค้าไปขายต่างจังหวัด เหตุที่จะได้รับบำเหน็จความชอบจนถึงกับให้เป็นเจ้าเมืองตากนั้น คงจะต้องใหญ่หลวง เช่น เมื่อคราวศึกคลองพญาพระองค์มณเฑียรออกศึกเสบียงของข้าศึกหลายทอดหลายครั้ง มีชัยชนะ เป็นความชอบมากมายพอเพียงถึงกับได้รับพระราชทานแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองชายแดน มิฉะนั้นไหนเลยพ่อค้าธรรมดาจะได้รับแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง ในตำแหน่งความรับผิดชอบถึงเพียงนั้น

แม้แต่ในพระราชพงศาวดารจีน แฉกจีนซึ่งก็มีได้ให้ความกระจ่างแต่อย่างใดเพียงแต่กล่าวได้ว่า บิดาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นชาวมณฑลกว๋างตุ้งไปทำมาค้าขายอยู่ที่เมืองไทย ได้เกิดสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อเติบโตเป็นผู้มีความสามารถได้เข้ารับราชการ เมื่อรบพม่าแล้วราษฎรทั่วไปโดยกั้นเป็นเจ้าครองประเทศ..."⁷

แต่จากหลักฐานที่กล่าวมานี้ พอสนับสนุนในแง่ที่ว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นได้รับราชการมาก่อน คือเป็นเจ้าเมืองตาก เมื่อพม่ายกทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นนายกองไปคอยรับทัพพม่าที่เมืองมะริด⁸ แต่ไม่สามารถจะต้านทัพพม่าได้จึงถอยเข้ามาตั้งมั่นรักษาพระนคร การที่ท่านได้ช่วยป้องกันพระนครอย่างเข้มแข็งจึงโปรดให้เลื่อนยศเป็นพระยาวชิรปราการ เจ้าเมืองกำแพงเพชรครั้งหนึ่งพระองค์ได้รับคำสั่งร่วมกับขุนนางคนอื่น ๆ ให้ยกทัพเรือไปสกัดทัพพม่าที่ตลิ่งลุ่มอยู่โดยรอบ มีการรบพุ่งกันอย่างรุนแรงถึงขั้นพระยาเพชรบุรีตายในที่รบ⁹ กองทัพไทยแตกกระจัดกระจายเข้าเมือง พระองค์จึงถูกกล่าวหาว่ามีความผิดจากการแตกทัพในครั้งนี้ ในเวลาต่อมา ยังถูกศาลาโหมฐานละเมิดคำสั่งห้ามยิงปืนก่อนจะได้รับอนุญาต¹⁰ จากสภาพการณ์เช่นนี้คงบั่นทอนกำลังใจของพระองค์เรื่อยมาโดยเฉพาะเหตุการณ์ครั้งหลังสุด คือ เกิดไฟไหม้ครั้งใหญ่ในพระนคร บ้านเรือนที่ถูกไฟไหม้ครั้งนั้นมากกว่าหมื่นหลัง¹¹ คงจะทำให้พระองค์หมกหมองและเล็งเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาคงจะเสียแก่พม่าในที่สุด ดังนั้นวันรุ่งขึ้น

ทั้งอาจจะมีโอกาสซื้ออาวุธได้ เพราะอยู่ติดกับชายทะเล

3. หัวเมืองชายทะเลตะวันออกแถบนี้ เป็นที่มีอาหารอุดมสมบูรณ์ ถ้าชาวปลาไม่เพียง พอก็อาจหาซื้อได้จากดินแดนเขมร¹⁷ ซึ่งอยู่ใกล้เคียง

4. หัวเมืองชายทะเลตะวันออก มีได้ไกลจากกรุงศรีอยุธยามากนัก ทั้งยังสามารถใช้ เส้นทางน้ำได้ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีคงจะคิดว่า ถ้ายกกองทัพไปโจมตีพม่าโดยไม่รู้ตัว อาจทำได้ง่ายมากกว่าไปทางบก หรือถ้าพลากพลังพม่าไม่ได้ ก็อาจหลบเข้าไปในเขตแดนของ เขมรได้ ดังจะเห็นได้จากที่พระองค์ทรงยกทัพเรือเลียบฝั่งทะเล ผ่านปากน้ำสมุทรปราการ เข้า โจมตีพม่าที่เมืองธนบุรี แล้วขึ้นไปตีค่ายโพธิ์สามต้น ซึ่งเป็นค่ายใหญ่ของพม่าที่อยู่ชานไค้อย่าง รวดเร็ว¹⁸ ในที่สุดสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยกกรุงศรีอยุธยาได้ในวันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2310 ซึ่งนับว่าเป็นการกู้เอกราชของพระองค์ที่ใช้เวลานานมาก แม้ว่าไทยจะโชคดีที่ขณะนั้น พม่าติดศึกกับจีน¹⁹ แต่ความเก่งกลาสามารถของพระเจ้ากรุงธนบุรีและแม่ทัพนายกอง เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ทรงกู้เอกราชได้สำเร็จ ไม่ว่าหมองจินอองจะระบุไว้อย่างไรก็ตาม แต่ฝีมือในการรบของพระองค์นั้นทำให้กองทัพของพม่าที่ยกมาโจมตีไทยในเวลาต่อมาต้องพ่าย แพ้ไปทุกครั้ง

3. สาเหตุในการเลือกและสถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานี

เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถกู้เอกราชของไทยได้แล้ว มีใช้ฐานะของ พระองค์จะลี้ภัยลง แต่ในทางตรงข้าม ได้มีปัญหาดัง ๆ ที่พระองค์จะต้องแก้ไขอีกมากมาย ปัญหาสำคัญเฉพาะหน้าของไทยในขณะนั้น คือทำการป้องกันตนเองให้พ้นจากการโจมตีของ พม่า แต่จากสภาพของกรุงศรีอยุธยาหลังสงคราม ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทอดพระเนตร คือ

".....อัคริกรวพะ คนทั้งปวงอันถึงพิบัติชีวิตภัยด้วยทุพภิกขะ โจระ โรคะ สุมกองอยู่คุหนึ่งภูเขาและเห็นประชาชน ซึ่งลำบากอดอาหารมิรูปร่างคุหนึ่ง เปรตปิศาจพึงเกลียด ทรงพระสังเวชประคฤมีพระทัยเหนื่อยหน่ายในราชสมบัติจะเสด็จ ไปเมืองจันทบุรี จึงสมณพรหมณาจารย์เสนาบดี ประชาราษฎรชวนกันกราบทูลอาราธนา วิงวอนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระบรมหนอพุทธิธางกูรตรีสร้าห์น ประโยชน์เป็นปัจฉัยแก่ปรมาภิเศกสมโพธิญาณนักรับอาราธนา จึงเสด็จยับยั้งอยู่ ณ พระตำหนักเมืองธนบุรี²⁰

ความชอบชั่วของกรุงศรีอยุธยาคงทำให้พระองค์นึกรู้ว่า ไม่อาจจะ**บูรณะฟื้นฟู**กรุงศรีอยุธยาได้อย่างรวดเร็ว ทวยกำลังคนเพียงเล็กน้อยในขณะพม่ากำลังจะยกทัพมาโจมตีอยู่ ทั้งพม่าก็ยังรู้ทางตลอดจนจุดอ่อนของอยุธยาเป็นอย่างดีแล้ว ดังนั้นพระองค์จำเป็นต้องหาชัยภูมิที่เหมาะสม

ในการสถาปนาราชธานีแห่งใหม่ ทวยเหตุนี้กระมัง พระองค์จึงอ้างว่า ทรงนิมิตว่าพระมหากษัตริย์องค์ก่อนมาขับไล่ไม่ให้อยู่²¹ เพื่อเป็นการตัดปัญหาต่าง ๆ เกี่ยวกับการย้ายราชธานี

ทวยเหตุใสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงเลือกกรุงธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่อาจวิเคราะห์ได้ดังนี้ คือ

1. เมืองบางกอก ตั้งอยู่ใกล้ทะเล มีป้อมปราการทั้งสองฟากแม่น้ำอยู่แล้ว คือ ป้อมวิไชย**ประสิทธิ์**และป้อมวิไชย**เบนทร** พระองค์เพียงลงมาก็เข้าประทับได้เลย
2. เมืองบางกอกตั้งอยู่ทางเข้ ออกของไทย และอยู่ริมทะเลน้ำลึก ศัตรูจำต้องมีเรือรบถึงจะโจมตี พระองค์ใด จะอาศัยแค่ทัพบกตามลำพังอย่างเดียว จะเข้าโจมตีราชธานีแห่งใหม่ไม่ได้
3. เมืองบางกอกสะดวกที่จะหาทางหนีที่ไล่สะดวกในการ**ระดมอาวุธ** และลำเลียงพล แม้นที่สู้จะป้องกันไว้ไม่ได้ก็ยังสะดวกแก่พระองค์ที่จะเสด็จหนีไปประทับอยู่ที่เมืองจันทบุรีหรือเมืองชายทะเลอื่น ๆ
4. เมืองบางกอกยังสะดวกแก่การขยับขยาย ในชั้นแรกพระองค์มีกำลังผู้คนน้อยก็ประทับอยู่ทางป้อมวิไชย**ประสิทธิ์** ต่อมาเมื่อพระองค์มีกำลังรพลมากขึ้นก็ยังสามารถขยับขยายมาทางฟากตะวันออก คือ ฟากป้อมวิไชย**เบนทร**²²
5. ที่ตั้งเมืองบางกอกนั้น สามารถที่จะควบคุมหัวเมืองเหนือไว้ได้ รวมทั้งอาวุธต่าง ๆ ที่จะเข้มายังพระราชอาณาจักร
6. เมืองบางกอกนอกจากจะมีความสำคัญในแง่ยุทธศาสตร์แล้ว ยังมีความสำคัญทางเศรษฐกิจอีกทวย เพราะพ่อค้าชาวต่างประเทศสามารถนำเรือเข้มาติดต่การค้าขายได้โดยง่าย หรือถ้าไทยจะไปติดต่การค้าขายกับชาวต่างประเทศก็ทำได้ โดยสะดวกเช่นกัน นอกจากนี้บริเวณรอบ ๆ เมืองบางกอกสามารถ **เพาะปลูก**ได้ทั้งข้าวและผลไม้ เช่น บริเวณกระทุ่มแบน นครชัยศรีทุ่งพญาไทและธนบุรี เป็นต้น จักว่ามีข้าวปลาอาหารบริบูรณ์

เชิงอรรถที่ 2

- 1 อานรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64 (ต่อ)
เล่ม 39 หน้า 290 - 292 เรื่องชาวนานางระจัน
- 2 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารพระราชหัตถเลขา
หน้า 661
- 3 พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 114 (อ้างอิงจาก
W.A.R Wood A History of Siam p. 7 - 8)
- * หลักฐานเกี่ยวกับเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในวัยเด็กนั้นกล่าวกันว่า
พระอาจารย์ทองดี วัดโกนขาวส จกหมายเหตุไฉแต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าตนนับ
อยู่ที่ไหน
- 4 ขจร สุขพานิช ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก หน้า 17 - 19 (อ้างอิงจาก
หนังสืออภินิหารบรพบุรุษ) ซึ่งได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องราวตอนนั้นคือ
 - 1 ชื่อให้อองนั้นมีผู้คนว่าตรงกับตำบลหนึ่งในจังหวัดแต้จิ๋วประเทศจีน ซึ่งข้อนี้
อาจสอบดูได้ แต่ทำให้สงสัยว่ากรากภูมิลำเนาของบิดาท่านเดิมคงอยู่ใน
ตำบลให้อองกระมัง
 - 2 ในหนังสืออภินิหารบรพบุรุษ มีได้กล่าวถึงพี่น้องของท่านไว้เลย แต่ใน
พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีได้กล่าวไว้
 - 3 เจ้าพระยาจักรีเป็นขุนนางผู้ใหญ่ เหตุใดจึงไม่มีวัดในตระกูลของท่านกลับมา
นายสินไปฝากว่าเรียนที่วัดตระกูลอื่น และเจ้าพระยาจักรีผู้นั้นว่าอยู่ใน
ตำแหน่งยืนยาวมาก คือตั้งแต่นายสินเกิดจนได้เป็นหลวงยกกระบัตร, เจ้าเมือง
ตาก แต่เหตุใดจึงไม่ทราบเรื่องของบุคคลผู้นี้ในพระราชพงศาวดารเลย

- 5 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 - 66 เล่ม 40 หน้า 106
ตอนที่เสด็จไปตีทัพพม่าหัวเมืองเหนือเมื่อ พ.ศ. 2319
- 6 ขจร สุขพานิช ล.ก หน้า 20 - 21
- ** ไม่ปรากฏหลักฐานว่าพระองค์ไทรทรงประกอบวีรกรรมเบื้องต้นในค่านิยมเกี่ยว
ไปค้าขายอย่างไร
- 7 สังข์ พันโนทัย "พระเจ้าตากสินในพงศาวดารจีน" วิทยาสารปริทัศน์
ฉบับที่ 47 ป.24 ปีที่ 21 20 ธันวาคม 2513 หน้า 28
- 8 กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า หน้า 168
- 9 ก. หน้า 174
- 10 กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ หน้า 1
- 11 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก หน้า 597
- 12 กรมศิลปากร ล.ก หน้า 1
- 13 ฎายละเอียดเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ในกรมศิลปากร
ล.ก หน้า 1 - 8
- 14 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก หน้า 603 - 604
- 15 ก. หน้า 605 - 606 และหน้า 609 - 611
- 16 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 - 66 เล่ม 40 หน้า 25 - 26
พocaทั้งหลายไม่ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ดังนั้นพระองค์
จึงโปรดให้โจมตีพocaเหล่านี้ ในที่สุดพocaจึงยินยอมมอบทรัพย์สินให้และ
เงินเจียมหัวหนาคาสาเกาไคพาธิคามถวาย
- 17 ก. หน้า 14 วิเคราะห์จากการที่เมืองไทยต้องการเสบียงอาหาร เช่น ในคราว
ที่กรุงศรีอยุธยาถูกล้อม ไทยได้มีหนังสือไปถึงพระยารามาเกรษฐ์ เจ้าเมือง
พุกไธมาศให้ล่าเลี้ยงอาหารมาช่วย

- 18 ก. หน้า 27 - 28 พระองค์หนีออกจากกรุงศรีอยุธยาที่ฉวางล้อมพม่า ในวันที่
3 มกราคม 2309 (นับปีตามแบบไทยเดิมเดือนแรกของปีคือเดือนเมษายน)
- 19 หมองทินออง ด.ก. หน้า 115 กล่าวไว้ว่า "... ไม่หาพงศาวดารไทยจะ
ระบุไว้อย่างใดก็ตาม การที่จีนเข้าบุกรุกพม่าก็ช่วยให้ได้เอกราชภายหลังที่เสีย
กรุงศรีอยุธยาไม่นานนัก..."
- 20 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 - 66 เล่ม 40 หน้า 29 - 30
- 21 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด.ก. หน้า 618
- 22 จากการวิเคราะห์ของ ศาสตราจารย์จรูญ สุขพานิช ใน ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัย
บางกอก หน้า 35 - 36

บทที่ 3

การสร้างความมั่นคงให้แก่พระราชอาณาจักร

สภาพของกรุงศรีอยุธยาภายหลังสงครามนั้น อยู่ในลักษณะที่เรียกว่า "บ้านแตกสาแหรกขาด" ดังนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงทรงเร่งรวบรวมประเทศซึ่งแตกแยกกันในขณะนั้น ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพื่อขับไล่อิทธิพลของพม่าให้หมดสิ้นไป ทั้งต้องฟื้นฟูประเทศทั้งทางก้ำวักถุ และจิตใจ เพื่อให้กรุงธนบุรีมีความเจริญเช่นเดียวกับในสมัยอยุธยา

พระราชกรณียกิจของพระองค์ คือ

1. การรวบรวมประเทศให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

เมื่อกรุงศรีอยุธยาถูกรุกราน ผู้คนต่างก็พยายามเอาตัวรอดให้พ้นภัยจากพม่า โจรผู้ร้าย และแสงหาทัพ เมื่อมีผู้ใดตั้งตัวขึ้นเป็นหัวหน้าก็จะมีราษฎรไปสมัครเป็นพรรคพวก ดังเช่น ชุมชุมชาวนาบางระจัน เป็นต้น จึงก่อให้เกิดชุมนุมต่าง ๆ ขึ้นในเขตหัวเมืองของไทย คือ

ทางเหนือ ประกอบไปด้วยชุมนุมที่สำคัญ คือ

ชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก (เรือง)

ท่านผู้นี้มีอำนาจครอบคลุมกินแดนตั้งแต่เมืองพิษณุโลกลงมาจนถึงนครสวรรค์ เป็นชุมนุมใหญ่ที่มีความเข้มแข็งเป็นอย่างยิ่ง

ชุมนุมเจ้าพระฝาง (เรือน)

ท่านผู้นี้เป็นพระสงฆ์ ซึ่งมีสมณศักดิ์เป็นถึงพระราชาคณะ เมืองสวางคบุรี เมื่อตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นนั้นไม่ได้สัก เพียงแต่เปลี่ยนนามงัฒนาแวง คนทั้งหลายเรียกว่าเจ้าพระฝาง¹ มีอำนาจปกครองตั้งแต่เหนือเมืองพิษณุโลกขึ้นไปถึงน้ำปากอุตรดิตถ์จนจรเขตแดนลาว ชื่อเสียงเกี่ยวกับชุมนุมนี้ก็คือ มีลักษณะทางไสยศาสตร์ จึงเป็นที่นับถือของผู้คนในแถบนั้นเป็นอันมาก

ชุมนุมทั้งสองนี้ต่างก็พยายามชิงความเป็นใหญ่ในหัวเมืองฝ่ายเหนือ

ทางใต้ มีชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช (หนู)

บุคคลผู้นี้เดิมเป็นปลัดเมืองนครฯ รักษาราชการแทนเจ้านครฯ ที่ถูกโทษเมื่อคราวกรุงศรีอยุธยาแตกจึงตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ มีอาณาเขตครอบคลุมตั้งแต่ชุมพรลงไปยังหัวเมืองมลายู คนทั้งหลายเรียกว่า เจ้านคร²

ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีชุมนุมเจ้าพิมาย

บุคคลผู้นี้คือ กรมหมื่นเทพพิพิธ (พระองค์เจ้าแชง) พระโอรสสมเด็จพระเจ้าบรมโกศฯ ถูกสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ เนรเทศไปลังกาในข้อหาภมู³ เมื่อโคขุนพมालอบกรุงศรีอยุธยาจึงโลกกลับเข้ามา ในที่สุดก็ตั้งตัวเป็นใหญ่ที่พิมาย คนโดยทั่วไปนับถือว่าเป็นเชื้อพระวงศ์ เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตก บรรดาพระญาติพระวงศ์และขุนนางโคหนีไปอยู่กับชุมนุมนี้⁴ ชุมนุมนี้อำนาจครอบคลุมกินแดนนครราชสีมา จดกินแดนลาวและเขมร ทางใต้ครอบคลุมลงมาตลอดลำน้ำป่าสัก จนถึงเมืองสระบุรี

ทางชายฝั่งทะเลตะวันออก ชุมนุมพระยาวชิรปราการ (สิน)

บุคคลผู้นี้ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองกำแพงเพชร มีอำนาจครอบคลุมชายฝั่งทะเลตะวันออกตั้งแต่เมืองชลบุรีจนถึงตราด ต่อมาสามารถกู้เอกราชโคขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์

เมื่อพิจารณาฐานะของชุมนุมต่าง ๆ ดังที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า ชุมนุมพระยาวชิรปราการ มีฐานะค่อนกว่าชุมนุมอื่น ในแง่ที่ไม่ได้ครอบครองดินแดนสำคัญ เช่น พินธุโลก นครศรีธรรมราช หรือดินแดนที่ตนคุ้นเคยอีกด้วย นอกจากนี้ยังไม่ได้เป็นผู้นำที่มีบารมี คือมีตำแหน่งเป็นเพียงเจ้าเมืองเล็ก ๆ เมื่อเทียบกับเมืองพินธุโลก มิได้มีคุณวิเศษทางไสยศาสตร์หรือเป็นเชื้อพระวงศ์ แต่เมื่อยึดกรุงศรีอยุธยาคืนจากพม่า จึงทำให้ฐานะทางการเมืองของชุมนุมนี้มั่นคงขึ้น ต่อมาสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้พยายามรวบรวมประเทศควบคู่ไปกับการขจัดอิทธิพลของพม่า

นโยบายในการรวบรวมพระราชอาณาเขตให้เป็นปึกแผ่นนั้น ครั้งแรกทรงมุ่งปราบปรามชุมนุมเจ้าพระยาพินธุโลก อาจเป็นเพราะว่าทรงคุ้นเคยกับดินแดนแถบนี้

ทั้งอาจจะทรงดำริว่า เมื่อที่ชุมนุมนี้ได้แล้วก็อาจจะขึ้นไปตีชุมนุมเจ้าพระฝางได้โดยสะดวก แต่พระองค์ไม่ประสบความสำเร็จในการปราบชุมนุมนี้⁵ จึงต้องถอยทัพกลับ ต่อมาทรงโปรดให้พระราชารินทร์ (ทองกว๋ง) พระมหามন্ত্রী (บุญมา) นายทหารสองคนพี่น้องยกทัพไปปราบชุมนุมเจ้าพิมายได้โดยง่าย กรมหมื่นเทพพิพิธนั้นโปรดให้ประหารด้วยท่อนจันทน์⁶ ตามพระราชประเพณี

ในปี พ.ศ. 2312 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดให้เจ้าพระยาจักรี (หมุดหรือแขก) เป็นแม่ทัพไปปราบชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช แต่ทำการไม่สำเร็จตัวแม่ทัพถูกกล่าวหาว่าเป็นกบฏ⁷ ดังนั้นพระองค์จึงเสด็จไปด้วยพระองค์เอง ในที่สุดจับตัวเจ้านครฯ ได้แต่ทรงโปรดให้ไว้ชีวิต ด้วยเหตุที่ว่า ในเวลาที่กรุงศรีอยุธยาแตก การที่เจ้านครฯ ยกตัวขึ้นเป็นใหญ่ นั้นจักว่าเป็นความชอบมิเช่นนั้นแล้วราษฎรก็จะระส่ำระสายหาพึ่งไม่ได้ จึงเพียงแต่ให้นำตัวขึ้นมายังกรุงธนบุรี แล้วโปรดตั้งพระเจ้าหลานยาเธอ เจ้านราสุริยวงศ์เป็นเจ้านครฯ สืบแทน

ฝ่ายชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก นั้น ภายหลังที่ป้องกันกองทัพของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ จึงตั้งตนเป็นกษัตริย์ แต่สิ้นพระชนม์ในเวลาต่อมา ผู้นำคนใหม่ไม่สามารถจะต่อต้านกองทัพของเจ้าพระฝางได้จึงทำให้เจ้าพระฝางมีเขตค่ออิทธิพลลงมาจนถึงภาคกลาง ในปี พ.ศ. 2313 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงได้ยกทัพขึ้นไปปราบชุมนุมเจ้าพระฝาง เจ้าพระฝางสู้ไม่ได้หลบหนีไป⁸ จึงทรงเกลี้ยกล่อมราษฎรหัวเมืองเหนือที่อพยพหลบหนีเข้ามา ให้ออกมาตั้งบ้านทำมาหากินเหมือนดังแต่ก่อน พร้อมทั้งจัดระเบียบการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือให้เรียบร้อย

เมื่อพิจารณาวิถีการของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในการรวบรวมประเทศแล้ว จะเห็นว่าทรงใช้วิธีต่างกันดังเช่น กรณีกรมหมื่นเทพพิพิธนั้นคงจะคัดปัญหารื่องการอ้างสิทธิในราชบัลลังก์ภายหลังอันจะนำไปสู่ความยุ่งยาก ส่วนกรณีเจ้านครฯ กลับใช้พระคุณเป็นการผูกมัดน้ำใจ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อพระองค์ในภายหลัง แต่สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความเมตตาปกปรองของพระองค์คือ ไม่อาจจะปราบชุมนุมใดก็ตาม จะมีประกาศแก่กองทัพในทำนองเดียวกันคือ

"... ห้ามอย่าให้หมเหงริบเอาทรัพย์สินของราษฎรชาวบ้าน และฆ่าโคกระบือสัตว์ของเลี้ยง อนึ่งถ้านายทัพนายกองผู้ใดได้เป็นและฆ่าพลายทั้งใหญ่ได้ศอกได้วีรบุรุษและรูป

เป็นกลาง ให้สิ่งเข้ามาถูกละเล้า ถวายอย่าให้ใคร เบียดบังเอาไว้จะเอาตัวเป็นโทษ⁹
 การห้ามปรามเช่นนี้ทำให้ทหารในกองทัพของพระองค์มิได้ปฏิบัติตัวดังเช่น
 "ขุนนะ" คงจะทำให้ราษฎรในหัวเมืองเกิดความรู้อิกว่าอยู่ภายใต้พระบรมโพธิสมภาร จึงทำให้
 หัวเมืองต่าง ๆ สงบราบคาบ มีผลให้พระองค์รวบรวมประเทศได้สำเร็จอย่างรวดเร็ว

2. การป้องกันประเทศ

แม้ว่าพม่าไม่สามารถยึดกรุงศรีอยุธยาไว้ได้ แต่ยังมีอิทธิพลกระจัดกระจายอยู่
 ในเขตไทยโดยเฉพาะเมืองเหนือ และบริเวณชายแดนทางตะวันตก ซึ่งสมเด็จพระเจ้า
 กรุงธนบุรีไม่อาจจะนิ่งนอนใจ ทั้งนี้เพราะหัวเมืองเหนือของไทยนั้นเป็นดินแดนที่พม่าใช้เพื่อส่ง
 สุมเกณฑ์ผู้คนตลอดจนอาวุธยุทโธปกรณ์ และเสบียงอาหารเพื่อลงมาโจมตีไทยทางตอนใต้ ในสมัย
 สมเด็จพระไทยโกทำสงครามกับพม่าหลายครั้ง ดังตารางต่อไปนี้ *

ครั้งที่	ปีที่ทำสงคราม ฝ่ายโจมตี	เหตุการณ์	ผล
1	2310 ไทย	ตีค่ายพม่าที่โพธิ์สามต้นอยุธยา	สามารถยึดกรุงศรีอยุธยาคืนได้ ทำให้ไทยเป็นเอกราช
2	2310 พม่า	รบที่บางกุ้ง สมุทรสงคราม	พม่าแพ้ ต้องถอยทัพกลับทางเมือง ทวาย ไทยยึดได้เรือรบของพม่า ตลอดจนอาวุธ และเสบียงอาหาร
3	2313 พม่า	กองทัพพม่าจากเชียงใหม่ ลงมาตีเมืองสวรรคโลก พิษณุโลก	พระยาสุรสีห์ เจ้าเมืองพิษณุโลก พระยาศรีทราชนเคไชยชัย เจ้าเมือง พิชัย และพระยาท่าย่น้ำเจ้าเมือง สุโขทัย ช่วยกันขับไล่อพม่าได้สำเร็จ

ครั้งที่	ปีที่ทำสงคราม ฝ่ายโจมตี	เหตุการณ์	ผล
4	2313 ไทย	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ยกทัพขึ้นไปตีพม่าที่เมือง เชียงใหม่ ครั้งที่ 1	ไม่สำเร็จ พม่ายังคงมีอิทธิพลที่ เชียงใหม่
5	2315 พม่า	พม่ายกทัพมาตีเมืองพิชัย ครั้งที่ 1	เจ้าพระยาสุรสีห์ และพระยา สีหราชเคโษชัย ช่วยกันขับไล่ พม่าได้สำเร็จ
6	2316 พม่า	พม่ายกทัพมาตีเมืองพิชัย ครั้งที่ 2	ไทยได้ช่วยกันขับไล่พม่าจนแตกพ่าย ไป สงครามครั้งนี้เกิดวีรกรรมของ "พระยาพิชัยดาบหัก"
7	2317 ไทย	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียก ทัพไปตีพม่าที่เชียงใหม่ ครั้งที่ 2	ตีเชียงใหม่ได้สำเร็จ สามารถ ขับไล่อิทธิพลพม่าได้จนลานนา ยอมเป็นประเทศราช (ยกเว้น เมืองเชียงใหม่)
8	2317 พม่า	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีรับยก ทัพจากหัวเมืองเหนือเพื่อมารับ ศึกพม่า รบกันที่บางแก้ว ราชบุรี	พม่าถูกล้อมจนยอมแพ้ในที่สุด สงครามครั้งนี้พระเทพโฆษาถูก ประหารชีวิต โทษฐานขัดคำสั่ง ห้ามมิให้สู้ในระหว่างทาง

ครั้ง	ปีที่ทำสงคราม ฝ่ายโจมตี	เหตุการณ์	ผล
9	2318 พม่า	อะแซหวุ่นกี้เป็นแม่ทัพพม่ายกทัพ มาตีหัวเมืองเหนือ ใ้รบกับ เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยา สุรสีห์ ที่เมืองพิษณุโลก	จะกล่าวโดยละเอียดคอกจาก ตารางนี้
10	2319 พม่า	กองทัพพม่าจากเชียงแสนยกมา ตีเมืองเชียงใหม่	ไทยโจมตีกองทัพพม่าแตกพ่ายไป แต่มีผลให้เชียงใหม่กลายเป็นเมือง ร้างจนสิ้นสมัยธนบุรี

การที่เสนอเรื่องราวการรบ ระหว่างไทยกับพม่าเป็นตารางนี้เพื่อสะดวกในการ
พิจารณาว่า ในระยะเวลาการรบครั้งของการครองราชย์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทำ
สงครามเพื่อป้องกันประเทศ

อีกประการหนึ่ง เพราะผู้เขียนไม่ต้องการเน้นในเรื่องประวัติศาสตร์การทำ
สงคราม แต่ถึงกระนั้นก็ยังมีการรบครั้งสำคัญระหว่างไทยกับพม่าในปี พ.ศ. 2318 ซึ่งเรียก
กันว่า "คราวอะแซหวุ่นกี้ขอลูกตัวพระยาจักรี" ซึ่งเป็นศึกครั้งใหญ่ที่สุดในสมัยธนบุรี

การที่พม่าเพิ่งจะยกทัพใหญ่มาตีกรุงธนบุรี โดยที่ไทยยึดกรุงศรีอยุธยาคืนตั้งแต่
ปี พ.ศ. 2310 แล้วนั้น ก็เนื่องจากพม่าต้องทำศึกกับจีน เมื่อยุติศึกกับจีนได้แล้วจึงต้องปราบ
กบฏมอญ ในปี พ.ศ. 2316 อีก¹⁰ เมื่อเหตุการณ์ภายในพม่าสงบลงแล้ว พระเจ้ามังระ
จึงโปรดให้อะแซหวุ่นกี้ (มหาสีหะสุระ) กริทัพพมารบกับไทย โดยให้ยุทธวิธีแบบพระเจ้า
บุเรงนอง¹¹ พม่ายกทัพมาทางตะวันออก ผ่านเมืองตาก สุโขทัย แล้วล้อมเมืองพิษณุโลกเอาไว้
ในครั้งนั้นเจ้าพระยาสุรสีห์ เจ้าพระยาจักรีและชาวเมืองใกล้เคียงสู้รบกับพม่า ทำให้อะแซหวุ่นกี้

ไม่สามารถตีหักเข้าเมืองได้ ในครั้งนั้นอะแซหุ่ญก็ขอร้องเจ้าพระยาจักรี แล้วสรรเสริญารูปงาม ฝีมือเข้มแข็ง ทั้งทำนายทายทักจะได้เป็นกษัตริย์¹²

ความตอนนั้นผู้ที่ไ้ศึกษาประวัติศาสตร์มักจะมีคำถามคือ

1. จริงหรือไม่ ที่อะแซหุ่ญก็ขอร้องเจ้าพระยาจักรี

ถ้าไม่นับหลักฐานฝ่ายไทยอาจเป็นไปได้ การขอร้องอาจเป็นไปได้

โดยพิจารณาจากการบรรจบระหว่างพระไชยกับมอญ ซึ่งเป็นหลายชุมพลปลอมตัวมา¹³ ในการเจรจากันระหว่างแม่ทัพทั้งสองนั้น จะถามชื่อตัวบิดามารดาตลอดจนชื่อพระอาจารย์ ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาให้ นอกจากนี้ทางพม่าก็ยอมรับว่า อะแซหุ่ญก็ขอร้องเจ้าพระยาจักรี¹⁴

2. การที่อะแซหุ่ญก็ กล่าวเช่นนั้น มีจุดมุ่งหมายเพื่ออะไร

ในพระราชพงศาวดารพม่ากล่าวว่า "... ใ้ของทำขวัญใ้ปัญญาชนเซย ยอจะใ้แห่งกบฏ ..."¹⁵

หลังจากนั้นพม่าเร่งระดมตีเมืองพิษณุโลก เจ้าพระยาทั้งสอง ขอพระราชทานอนุญาตให้เมืองพิษณุโลกมาทางเมืองเพชรบูรณ์ เหตุการณ์หลังจากนั้น ทั้งพงศาวดารไทยและพม่าบอกทั้งสองฝ่าย ทั้งยังมีข้อความบางตอนที่คลาดเคลื่อน ดังนั้นจึงกล่าวว่า ผลของสงครามครั้งนี้ถือว่าไม่ได้ชัยชนะทั้งสองฝ่าย¹⁶ แต่ในพงศาวดารไทย กล่าวว่า เมื่ออะแซหุ่ญก็กลับไปพม่า ได้รับพระราชบำเหน็จ พร้อมกับแม่ทัพนายกองอื่น ๆ โดยทั่วหน้า¹⁷ ซึ่งแสดงว่าพม่าเป็นฝ่ายชนะ แต่ศาสตราจารย์จร สุธพานิช ได้ให้ความคิดเห็นพร้อมทั้งแสดงเหตุผลว่า สงครามครั้งนี้ไทยเป็นฝ่ายได้รับชัยชนะทั้งยังแสดงให้เห็นถึงอัจฉริยะในการทำสงครามของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีอีกด้วย คือ

1. พงศาวดารพม่าฉบับหอแก้ว** ได้กล่าวว่าเมื่อได้พิษณุโลกแล้ว อะแซหุ่ญก็ไ้ปะทะกับทัพสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ณ ที่แม่น้ำทั้งสองประสมกัน แต่อะแซหุ่ญก็ ได้รับทองคำจากพระเจ้ามังระสิ้นพระชนม์ จึงถูกา (สินญุมิน) พระราชบุตรได้รับราชสมบัติ มีรับสั่งให้กองทัพกลับไปเมืองอังวะโดยเร็ว¹⁸ เมื่อไปถึงอะแซหุ่ญก็ ซึ่งได้ชื่อวาทะนักจินเน่ ถูกลงโทษในข้อหาบังคับบัญชากองทัพอย่างไม่มีระเบียบวินัย ทั้งใ้ยุทธศาสตร์ที่เลว ในการรบกับไทยจึงถูกถอดออกจากตำแหน่ง พร้อมทั้งบุตรสาวที่เป็นพระมเหสีด้วย¹⁹ ซึ่งตรงกับที่

สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำรงภูวณราชูปถัมภ์โลกลาวว่า

"... แมงก่องทัพอะแซหวุ่นกี้เอง เมื่อยกกลับไปไปในเวลาไพรพลกำลังออก
อยาก ผู้คนคงเจ็บป่วยล้มตายระส่ำระสายไปตลอดทาง หากกลับไปเป็นกระบวนทัพอย่างเรียบ
ร้อยเห็นเมื่อขามาไม่ ..."²⁰

แสดงว่าอะแซหวุ่นกี้กองทัพอพยแพ้ไทย กองทัพพม่าถูกตีแตกและควบคุมไม่อยู่
จนกลับไปถึงกรุงอังวะ ดังปรากฏในข้อเขียนของ เซอร์ อาเธอร์ แพย์²¹ (Sir Arthur
Phayre)

2. หลักฐานทางฝ่ายไทย โลกลาวถึงเหตุการณ์หลังจากที่เสียเมืองพิษณุโลก
ว่า

"... กลับซุกอุโมงค์เข้าไปตีค่าย พม่าแตกออกจากค่าย รื้อถึงลอมกลาง
แปลง จับโคพม่าแม่ทัพใหญ่ โคพม่าหลายพัน พม่าแตกเล็ดทัพไป"²²

ดังนั้น จึงมองเห็นภาพว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและแม่ทัพนายกองได้ซุก
อุโมงค์กลับเข้าตีค่ายเมืองพิษณุโลก เมื่อค่ายแตกจับโคพม่าเป็นจำนวนมาก กองทัพไทยได้ชัยชนะ
จนเป็นเหตุให้อะแซหวุ่นกี้ถูกยิงไทย

ภายหลังสงครามครั้งนี้ พมามีภัยกกองทัพอพยมาโจมตีกรุงธนบุรี ทั้งนี้เพราะ
เหตุการณ์ภายในของพม่าเกิดความไม่สงบ เกี่ยวกับเรื่องการสืบราชสมบัติทำให้พม่าไม่มีโอกาส
มาทำสงครามกับไทยจนสิ้นสมัยธนบุรี

3. การทำนุบำรุงบ้านเมืองในด้านการ ๆ

ในขณะที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ต้องทำสงครามเพื่อรวบรวมและป้องกัน
ประเทศนั้น พระองค์ได้ทำนุบำรุงบ้านเมืองควบคู่ไปด้วย ทั้งนี้เพราะสภาพของประเทศที่เพิ่งพ้น
จากภาวะสงครามย่อมมีผลกระทบ ทั้งทางด้านการเป็นอยู่ และทางด้านจิตใจของบุคคลใน
ชาติโดยทั่วกัน

การทำนุบำรุงบ้านเมืองของพระองค์นั้น ได้เปลี่ยนแบบกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมักจะ
กล่าวกันโดยทั่วไปว่า "เมื่อครั้งบ้านเมืองดี" และแม้ว่าชาวสมัยธนบุรีจะเป็นชาวระยะเวลา

อันสั้น ก็ตาม แต่เป็นการ เพียงพอที่จะเห็นน้ำพระทัย และความอุตสาหะวิริยะของพระองค์ ในการทำนุบำรุงประเทศชาติ ซึ่งจะแยกกล่าวดังนี้ คือ

3.1 ทางกานเศรษฐกิจ

ในทอนต้นรัชกาลของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ภาวะทางเศรษฐกิจของประเทศอยู่ในสภาพลำบาก เนื่องจากเกิดขาดแคลนอาหารอย่างหนักทั้งนี้เพราะราษฎรมิได้ทำนาในระหว่างการศึกษาสงคราม แม้ว่าภายหลังที่พระองค์ยกเอกราชได้แล้ว การทำนาก็ยังมิได้ผลเพราะฝนน้ำไม่ตกตามฤดูกาล มีตัวแมลงคอยกินรากต้นข้าวและผักทุกชนิด มีหน้ข้าโจรผู้ร้ายชุกชุมทั่วทุกหนแห่ง²³ อาหารราคาแพงมาก ชาวสาบขายกันทะนาละ 2 เหรียญครึ่ง คนที่หาเลี้ยงชีพด้วยการรับจ้างนั้น แม้จะหมั้นลักเท่าใดก็หาซื้ออาหารมารับประทานคนเดียวกันไม่พอ²⁴ ความหนักพระทัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในเรื่องนี้ อาจจะพิจารณาได้จากพระราชปรารภที่ว่า

"... บุคคลผู้ใด อาทิคือ เทวดาหรือผู้วิเศษบุคคลผู้มีฤทธิมาประสิทธิมากจะทำให้ชาวปลาอาหารบริบูรณ์จน พอเลี้ยงสัตว์โลกผู้ยากไร้แล้วไซ้ แม้บุคคลผู้นั้นจะปรารถนาพระพาทาแห่งเราข้างหนึ่งก็อาจกับริจาคให้แก่ผู้อื่นได้ ..."²⁵

ในการขจัดปัญหาเรื่องการขาดแคลนอาหารนั้น วิธีการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า คือ ทรงรับซื้อข้าวจากพ่อค้าเมืองพุมไธมาศ และพระราชทานเสื้อผ้าแก่ขุนนางและราษฎรเงินทองที่นำมาใช้สอยเพื่อการนี้ ได้จากทรัพย์สินของแผ่นดินที่พม่าขนไปไม่หมด²⁶ โดยเฉพาะความวิคาวารามที่กรุงศรีอยุธยาถึงปรากฏว่ามีเงินพบเงิน 5 ไท ทอง 3 ไท ในพระเจดีย์องค์หนึ่ง ทองคำเป็นสิ่งที่หาง่ายจนหยิบกันเล่นเป็นกำ ๆ²⁷ พระองค์ได้ส่งขุนนางไปประจำที่กรุงศรีอยุธยา เพื่อทำหน้าที่จัดระเบียบเกี่ยวกับการชุกสมบัติ และการเก็บภาษีอากรจากทรัพย์สินที่ขุดได้

นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ยังได้รวบรวมแรงงานซึ่งเป็นพื้นฐานที่สำคัญทางเศรษฐกิจและสังคมในสมัยนั้น โดยป่าวร้องให้ราษฎรทั้งหลาย ที่หลบหนีพม่าอยู่ในป่าให้ออกมาตั้งถิ่นฐาน จึงได้แรงงานเหล่านี้ ในการขจัดปัญหาทางค่านเกษตร โดยโปรดให้ขุดบริเวณนอกคูเมืองทั้งสองฟาก ที่เรียกว่า "ทะเลตม"²⁸ ไว้สำหรับทำนาบริเวณชานพระนคร

ความสำคัญของคนในชาติขณะนั้น ต่างก็ร่วมกันเร่งผลผลิตทางงานเกษตร แม้กระทั่งข้าราชการ ทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย จะต้องทำนาปรัง²⁹ เพื่อจะได้มีข้าวเพียงพอ จักร์ให้มีอยู่วางไว้ใช้ในเวลาขาดแคลน อีกทั้งให้ขุนนางร่วมกับราษฎรช่วยป้องกันการระบาดของหนูได้สำเร็จ โปรดให้ขุดคลองทั้งแถบบางกอกน้อยมาถึงบางกอกใหญ่ แล้วทะลุออกลำน้ำเจ้าพระยา³⁰ คลองนี้ใช้ประโยชน์เพื่อป้องกันกรุงธนบุรี และยังเป็นประโยชน์ในการใช้น้ำและเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อค้าขายอีกด้วย

ทรงเห็นความสำคัญของไม้ จึงโปรดให้ปลูกต้นไม้ และไม้เนื้อแข็งเพื่อใช้คนได้ใช้ในเวลาต่อมา³¹

ในด้านการค้ากับต่างประเทศ ส่วนใหญ่ติดต่อค้าขายกับพ่อค้าจีน ทรงใช้วิธีผูกขาดการค้าตามแบบอยุธยา อย่างเข้มงวดเพื่อป้องกันการขาดแคลนสินค้าที่จำเป็น ซึ่งได้แก่ข้าวและเกลือ³² อีกทั้งจัดส่งสำเภาไปค้าขายกับต่างประเทศด้วย จึงเป็นการเพิ่มพูนรายได้ให้แก่แผ่นดิน

ปัญหาเศรษฐกิจนี้ คงเป็นปัญหาสำคัญในตลอดรัชกาล ทั้งนี้เพราะผู้ที่ทำผิดจะต้องถูกลงโทษอย่างหนัก ทั้งเชนกรดีน้อยขึ้นะ โฉมลดเงินพดด้วงปลอม³³ ที่ถูกลงโทษถึงขั้นประหารชีวิต รวมทั้งโจรผู้ร้ายที่คอยปล้นสดมภ์ ทั้งนี้เพื่อความสงบสุขของบ้านเมือง

3.2 ด้านการปกครอง

การปกครองในสมัยธนบุรี เป็นการปกครองที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับสมัยอยุธยา คือ การปกครองแบบรวมอำนาจ (Centralization) โดยพระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุดในการบริหารประเทศ บรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จะต้องทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เพื่อเป็นการแสดงความจงรักภักดี ตำแหน่งรองจากพระมหากษัตริย์ คือ ตำแหน่งพระมหาอุปราช ซึ่งได้แก่ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์

การปกครองส่วนกลางนั้นประกอบด้วย

อัครมหาเสนาบดี ซึ่งเป็นที่ปรึกษาของพระมหากษัตริย์ 2 ตำแหน่ง คือ สมุหนายก และสมุหกลาโหม แต่ในการทำสงครามนั้นทั้งสองจะมีหน้าที่ในการสู้รบเหมือนกัน³⁴

ในส่วนกลางนี้ ได้แบ่งการบริหารงานปกครองเป็นแบบจตุสดมภ์³⁵ ขึ้นอยู่

กับอัครมหาเสนาบดีทั้งสองฝ่าย มีเสนาบดีว่าการในแต่ละกรม คือ

พระยายมราช กรมเวียง ทำหน้าที่ปกครองดูแลให้เกิดความสงบสุขทั่วไปภายใน
ราชธานี

พระยาธรรมาธิกรณ กรมวัง ทำหน้าที่เกี่ยวกับพระราชสำนัก การตั้งยกกระบัตรไปประจำ
ตามเมืองต่าง ๆ เพื่อเป็นตัวแทนของพระมหากษัตริย์
จากส่วนกลาง

พระยาพิพัฒน์โกษา กรมคลัง ทำหน้าที่เกี่ยวกับการเก็บภาษีอากร การค้าภายนอกและ
การติดต่อกับต่างประเทศ

พระยาพลเทพ กรมนา ทำหน้าที่เกี่ยวกับเรื่องการเกษตรและการเก็บภาษีอากร
ภายในประเทศ

จตุสดมภ์ 4 ยังทำหน้าที่เกี่ยวกับการตัดสินคดี ที่เกี่ยวข้องกับหน้าที่
ของต่อนอกราช

นอกจากนี้ยังมีส่วนราชการที่แยกย่อยลงไป แต่จะไม่กล่าวในที่นี้

ในส่วนภูมิภาค ได้แก่วหัวเมืองชั้นในและหัวเมืองชั้นนอก ซึ่งมีความสำคัญ
ต่างกัน คณะกรรมการเมืองเป็นผู้บริหารการปกครอง³⁶ โดยมีเจ้าเมืองเป็นหัวหน้า ผู้ช่วยคือ
ปลัดเมืองและยกกระบัตร นอกจากนี้ยังมีข้าราชการชั้นผู้น้อย เช่น จาเมือง แพ่งและตุลาการ
(ซึ่งเป็นข้าราชการชั้นกฎหมาย) สัสดี และหมื่นแขวงอีกหลายคน ซึ่งจะเป็นผู้รับผิดชอบการ
ปกครองตำบลจำนวนหนึ่ง ซึ่งอยู่ภายในแขวงของตน แต่ละตำบลจะมีกำนันเป็นผู้ปกครอง
ส่วนหมู่บ้านจะมีผู้ใหญ่บ้านเป็นหัวหน้า ตำแหน่งเหล่านี้เจ้าเมืองเป็นผู้แต่งตั้งทั้งสิ้น

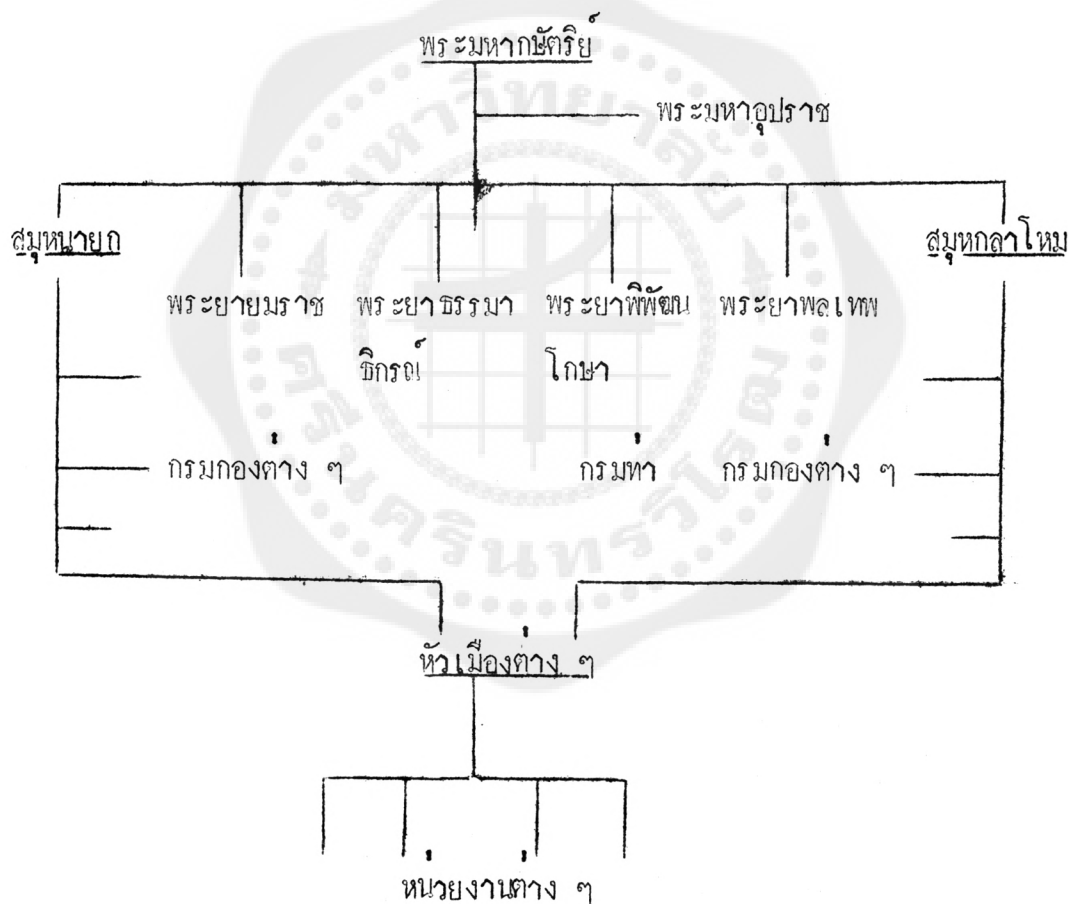
คณะกรรมการในแต่ละเมืองมีหน้าที่รับนโยบายจากส่วนกลางไปปฏิบัติ
และรายงานเหตุการณ์ต่าง ๆ มายังส่วนกลาง เช่น ใบบอกส่งข่าวสารทุกข์ของราษฎร เช่น
ฝนแล้ง ขาวแพง หรือการจับกุมผู้ร้าย ตลอดจนถึงเรื่องกบฏ หรือการสงคราม เป็นต้น

คราวสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียกทัพขึ้นไปปราบปรามชุมนุมเจ้าพระฝาง
ได้สำเร็จ พระองค์ได้จัดระเบียบการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยเฉพาะเมืองที่มีความสำคัญขึ้น

พระองค์โปรดตั้งแม่ทัพนายกองที่มีฝีมือ เช่น เจ้าพระยาสุรสีห์ ครองเมืองพิษณุโลก พระยาพิชัยราชา ครองเมืองสวรรคโลก พระยาดีทราซเคโซเป็นพระยาพิชัย พระยาท้ายน้ำเป็นเจ้าเมืองสุโขทัย พระยาสุรบดินทร์เป็นเจ้าเมืองกำแพงเพชร และพระยาอนุรักษภูธรเป็นเจ้าเมืองนครสวรรค์³⁸ เพื่อไว้เป็นกำลังในการป้องกันพม่า

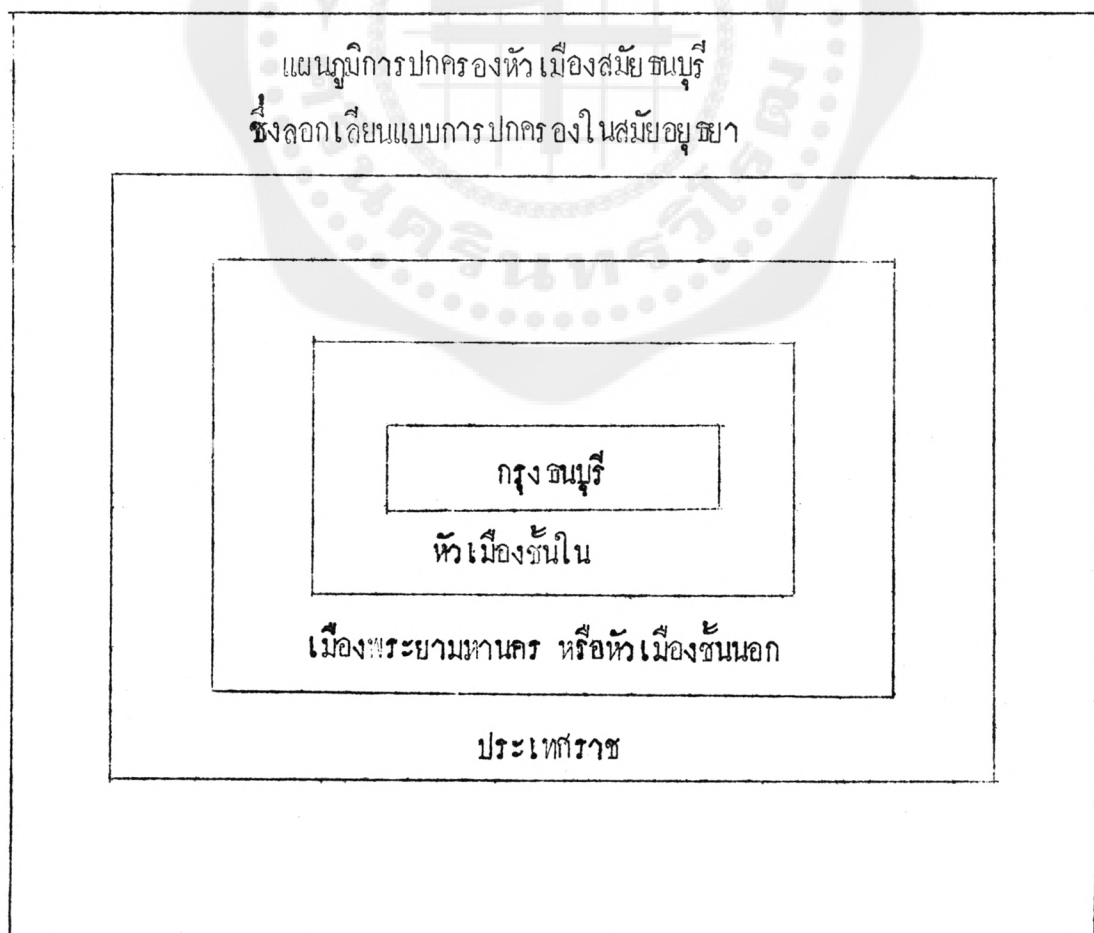
แผนภูมิแสดงวิธีการปกครองส่วนกลางสมัยธนบุรี

ซึ่งเลียนแบบ การปกครองในสมัยกรุงศรีอยุธยา

การปกครองหัวเมืองประเทศราช ในสมัยธนบุรี เมืองประเทศราชได้แก่หัวเมืองลานนา ลาว เขมร และเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ใช้ทั้งวิธีการในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือให้เจ้าผู้ครองนคร เชื้อสายเจ้าเมืองเดิมปกครองต่อมา โดยได้รับการแต่งตั้งจากกรุงเทพฯ ถึงเช่นเจ้าเมืองใน

หัวเมืองลานนา³⁹ แต่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น เมื่อทรงปราบชุมนุมนี้ไปแล้ว กลับแต่งตั้งพระเจ้าหลานเธอเจ้านราสูริยวงศ์เป็นเจ้านคร⁴⁰ ในตอนปลายรัชกาลของพระองค์ ได้โปรดให้กองทัพไทยไปปราบการจลาจลที่เขมร พร้อมทั้งรับสั่งให้อภิเษกพระเจ้าลูกยาเธอกรมขุนอินทรพิทักษ์ขึ้นเป็นกษัตริย์เขมร⁴¹ แต่เนื่องจากเกิดความยุ่งยากขึ้นที่กรุงธนบุรี กองทัพไทยต้องยกกลับ จึงมิได้มีการสถาปนาเชื้อพระวงศ์ไทยขึ้นเป็นกษัตริย์เขมร เมื่อได้แต่งตั้งเจ้าประเทศราชแล้ว พระมหากษัตริย์จะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายในของประเทศนั้น แต่จะต้องส่งต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง และเครื่องราชบรรณาการมาถวาย 3 ปี ต่อครั้ง เพื่อเป็นการแสดงความจงรักภักดี ทั้งยังต้องช่วยเหลือในกิจการที่ไทยเรียกร้อง สิ่งที่ประเทศราชได้รับตอบแทนก็คือ ความคุ้มครองและความช่วยเหลือจากเมืองหลวงในกรณีที่เห็นสมควร

พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ในการบริหารราชการทั้งในส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และประเทศราชนั้น ได้ใช้พระราชลัญจกรเป็นเครื่องเชื่อมโยง ถือว่าจะต้องปฏิบัติตามพระบรมราชโองการพระราช ลัญจกรนี้มีความสำคัญมากถึงขนาดที่พระมหากษัตริย์จะทรงรักษาไว้ด้วยพระองค์เอง⁴² เพื่อป้องกันความยุ่งยากที่จะติดตามมาในภายหลัง

3.3 งานการศาล

เมื่อพม่าเข้าทำลายกรุงศรีอยุธยาในเอกสารต่าง ๆ ของไทย ได้รับความเสียหายเป็นจำนวนมาก รวมทั้งเอกสารทางกฎหมายอันเป็นหนังสือในสมัยอยุธยา ซึ่งคงจะตกค้างมาถึงสมัยธนบุรีจำนวนไม่มากนัก สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีพระราชภารกิจมากมาย บุคคลที่มีความรู้ทางกานนักแตกฉานเช่นนี้ ดังนั้นในรัชกาลของพระองค์จึงมิได้มีการชำระกฎหมาย แต่เข้าใจว่าคงใช้กฎหมายสมัยอยุธยา เท่าที่จะหาได้ในเวลานั้น กฎหมายในแต่ละชุดจะนำไปเก็บไว้ที่

ห้องเครื่อง (ข้างที่) เพื่อให้พระมหากษัตริย์ทรงใช้

หอหลวง และลูกขุน ณ ศาลหลวง⁴³ เพื่อใช้ในการพิจารณาพิพากษา

คดีต่าง ๆ

ระบบการบริหารทางการศาลของไทยนั้น ทางทฤษฎีถือว่ากษัตริย์เป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในการพิจารณาตัดสินความ แต่ในทางปฏิบัติกษัตริย์ทรงแต่งตั้งผู้พิพากษาเป็นผู้แทนพระองค์ในการนี้ โดย

1. แยกการบริหารทางการศาล โยกแบ่งออกไประหว่างศาลของกรมต่าง ๆ ซึ่งทำงานเป็นอิสระ ตัดสินคดีภายในขอบเขตของตน ไม่ว่าจะเป็นคดีแพ่งหรือคดีอาญา โดยผู้พิพากษาคอนไทย

2. มีบุคคลผู้ให้คำปรึกษา และตีความทางกานกฎหมาย คือพวกพราหมณ์ ประกอบด้วยขุนนางพราหมณ์ 12 คน เรียกว่า ลูกขุน ณ ศาลหลวง⁴⁴ การใช้พวกพราหมณ์นี้ก็เพราะเป็นพวกเดียวที่สามารถเข้าใจกฎหมายโบราณดีกว่าพวกอื่น

ดังนั้นเมื่อราษฎรฟ้องร้องโดยผ่านเจ้าขุนมูลนายของตน ก็จะพิจารณาในศาลของกรมที่ตนขึ้นสังกัดอยู่ ถ้าในส่วนภูมิภาคก็จะยื่นคำฟ้องต่อเจ้าเมือง⁴⁵ สถานที่ในการ

พิจารณาคดี มักจะเป็นที่บ้านของเจ้าเมือง บ้านผู้พิพากษา หรือสถานที่ที่เกิดเหตุ แต่อาจเป็น คดีที่ร้ายแรง หรือคดีที่เกี่ยวข้องกับกรมต่าง ๆ ศาลหลวงจะเป็นผู้พิจารณาคดี นอกจากนี้ยังรับ คำอุทธรณ์จากศาลของกรมทุกกรมในการปกครอง ส่วนกลาง⁴⁶ และราษฎรโดยทั่วไปมีสิทธิ อุทธรณ์ต่อพระมหากษัตริย์ได้เช่นกัน⁴⁷

ในการพิจารณาคดีนั้น ถ้าหาข้อพิสูจน์ หรือพยานหลักฐานธรรมดาไม่ได้ ก็จะใช้วิธีต่าง ๆ เช่น การพิสูจน์ด้วยไฟ ค้อนน้ำ ค้อนการกinyaทำให้เอาเจียร⁴⁸ วิธี การพิจารณาเช่นนี้จะใช้ในครั้งสำคัญ ๆ เช่นคราวที่พิสูจน์ความผิดของสมเด็จพระสังฆราชที่ถูก กล่าวหาว่าชวพมาชูเขมือคนไทยไปบอกที่ขอมเทรีย⁴⁹ และในการพิสูจน์ความผิดของพระสงฆ์ ฝ่ายเหนือ⁵⁰ เมื่อคราวปราบชุมนุมพระฝางโค่นสำเร็จ การที่ทรงใช้วิธีนี้อาจเพราะใช้เวลาน้อย คัดลั่นคดีได้ด้วยความรวดเร็ว และเชื่อว่ายุติธรรมสำหรับความรู้สึกรับของคนสมัยนั้น

การลงโทษนั้น ใช้วิธีการตีจนครบตาม เช่น ฆ้อง จ้าง พันทนาการ แต่พระมหากษัตริย์เป็นผู้เกี่ยวเท่านั้น ที่มีอำนาจลงโทษถึงขั้นประหารชีวิต ซึ่งโดยมากลงโทษคน ก่อการกบฏ แต่ทรงนิยมชนกับสถานการณ์ของประเทศด้วย ดังเช่นในสมัยธนบุรี ความจำเป็น ที่ต้องการคนเข้ามารับราชการนั้นมีมาก ดังนั้นใครที่ทำได้สักเล็กน้อย หรือชโยมเล็กน้อยหลวง ไปสักเล็กน้อยความผิดถึงขั้นประหารชีวิต⁵¹ เป็นต้น

เรื่องกฎหมายและการศาลของไทยสมัยธนบุรี เป็นเรื่องที่ค่อนข้างจะเข้าใจยากและซับซ้อนสำหรับในสมัยปัจจุบัน ซึ่งใช้วิธีการพิจารณาพิพากษาคดีแบบตะวันตก

3.4 การทหาร

ในสมัยธนบุรีตอนต้นมีปัญหาเรื่องการขาดแคลนกำลังผู้คน ซึ่งนอกจากจะมี ผลกระทบกระเทือนทางด้านการเศรษฐกิจแล้วยังมีผลต่อการป้องกันประเทศด้วย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงให้ความสำคัญต่อกำลังคนเป็นอย่างมาก โดยป่าวร้องให้ราษฎรออกมาตั้งหลัก แหน่งทำมาหากิน ทั้งยังห้ามมิให้ทหารของพระองค์ทำร้ายหรือเบียดเบียนราษฎร เป็นอันขาด ดังที่โคลลาวมาแล้ว

การที่สมัยธนบุรีต้องทำสงครามโดยตลอด จึงอาจสะท้อนให้เห็นถึงการ ควบคุมกำลังคนเพื่อป้องกันบ้านเมือง ในลักษณะเกี่ยวกับสมัยอยุธยา คือบรรดาชายไทยไม่ว่า

ยตักก็หรือสุมดอย่างใด ต้องเป็นทหารทั้งสิ้น⁵² ส่วนกำหนดเวลารับราชการนั้นเริ่มเมื่ออายุ 18 ปี จนถึงอายุ 60 ปี แต่ถ้ามียุทธชายเข้ารับราชการ 3 คน พวกก็จะได้รับยกเว้น ถ้าไม่มารับราชการจะต้องเสียเงินหรือส่วย เช่น คินประสัวแทน นับเป็นยุทธปัจจัย⁵³ ในกรณีนี้ยอมให้เฉพาะเวลาที่บ้านเมืองเป็นปรกคึกคักนั้น ในสมัยธนบุรีการควบคุมกำลังคนเป็นไปอย่างเข้มงวด โดยแบ่งคนออกเป็นกลุ่มต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับเจ้าขุนมูลนาย⁵⁴ ในครั้งนั้นปรากฏว่ามีไพร่ที่ฟ่องกล่าวโทษมูลนาย คือ

"... เมื่อครั้งเจ้าที่ล่วงไปแล้วนั้น ไพร่หลวงสมกำลังมีไฉ่ลักเปลี่ยนเข้าเคื่อนนอกเคื่อน ใช้ตราครุฑไฉ่ความชักสนเคื่อกร่อน เจ็บแค้นพะยาบาท คิค่านผูกพันขอความฟ่องร้องกล่าวโทษมูลนาย..."⁵⁵

แต่สถานะ การณ์ของประเทศในขณะนั้น จำเป็นที่จะต้องรวบรวมไพร่พลเพื่อสะดวกในการทำสงคราม โดยพิจารณาจากข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ แม้แต่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ได้รับความลำบากเช่นเดียวกับไพร่พลทั้งหลาย มีหน้าที่ในฐานะที่ทรงเป็นผู้นำ ยังคงเป็นตัวอย่างอันดี คือเห็นผลประโยชน์ของประเทศสำคัญกว่าผลประโยชน์ส่วนตัว ดังเช่นในกรณีที่มีไฉ่กลับไปเยี่ยมพระราชมารดา สมเด็จพระพันปีหลวง กรมพระเทพามาตย์ เมื่อคราวประจวบพัก เพราะพระองค์มีเรื่องยกทัพจากหัวเมืองฝ่ายเหนือเพื่อมารับทัพพม่าที่บางแก้วราชบุรี โดยทรงพระคำรัสว่า

"... พระโรคเห็นหนักจะมีไฉ่ไปพันเห็นพระองค์ ค่ายการแผนดินครั้งนี้ใหญ่หลวงนัก ครั้นจะไปบัดนี้ไม่เห็นผู้ใดที่ไวใจอยู่ต่อท่านข้าศึกได้..."⁵⁶ ซึ่งในที่สุดพระองค์ก็หันไปเห็นใจพระราชมารดาด้วยทิวังคตกอนสงครามครั้งนี้จะเสร็จ

นอกจากนี้เป็นที่รู้กันโดยทั่วไปว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงมีอัจฉริยะในด้านการรบ และมีพระลักษณะเป็นผู้นำ กล่าวคือ ทรงใช้จิตวิทยาการรบ เช่นคราวเข้าโจมตีเมืองจันทบุรี ในบางครั้งทรงใช้ความเคียดชังเพื่อให้แม่ทัพนายกองปฏิบัติตามยุทธวิธีที่ทรงกำหนด ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนจะถูกลงโทษอย่างหนัก ทรงให้รางวัลเมื่อแม่ทัพนายกองมีชัยชนะข้าศึก⁵⁷ และเห็นความสำคัญในด้านการส่งกำลังบำรุง⁵⁸ สิ่งเหล่านี้ทำให้การรบของพระองค์เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ

อึ้งในกาชาวสุทนต์เทกมโคทรงละเลย เมื่อต้นรัชกาลทรงขอซื้อ
กำมะถัน กะทะเหล็ก และเป็นใหญ่จากจีนไปใช้ในกองทัพ⁵⁹ การที่พระองค์ตั้งเมืองหลวงอยู่
ในบริเวณปากน้ำ ทำให้พระองค์สามารถควบคุมอาวสุได้ ในปี พ.ศ. 2313 มีพ่อค้าจากเมือง
ตรังกานู และเมืองจาร์กาตา ถวายปืนถึง 2,200 กระบอก นอกจากนี้ยังโปรดให้หล่อปืนใหญ่
ได้แก่ปืนมหาเศวตรัตน์ และเพิ่มเติมในตอนหลังชื่อ พระพิรุณแสนหา⁶⁰ เมื่อ พ.ศ. 2319
ฟรานซิส ไลท์ (Francis Light) ชาวอังกฤษซึ่งอยู่ที่เกาะปีนังได้ส่งปืนมาถวาย 1,400
กระบอก พร้อมทั้งเครื่องบรรณาการต่าง ๆ⁶¹ ซึ่งอาวุธต่าง ๆ เหล่านั้นเป็นประโยชน์
ในการป้องกันประเทศในสมัยนั้นอย่างยิ่ง

3.5 กานศาสนา

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่าง
ยิ่ง ดังจะเห็นได้จากพระราชปราชญ์หลายคราวทรงดำริจะทูลบำรุงพระพุทธศาสนาควบคู่ไปกับการ
การธำรงราช ทั้งนี้ทรงเห็นความสำคัญของศาสนาในอันที่จะบำรุงขวัญของราษฎร ทั้งนี้เพราะ
วัดและพระสงฆ์มีความเกี่ยวข้องกับสังคมไทย และชีวิตคนไทยตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย คือ

1. เป็นแหล่งศึกษาความรู้ ที่เด็กชายจะได้รับทั้งทางคำวิชาการและ
ศีลธรรม โดยมีพระเป็นครูผู้สอน หรือไปบวชเรียน
2. เป็นสถานที่สาธารณะ ที่ชาวบ้านจะได้อบรม ทำบุญ ถวายทานทุกซดุษ
เป็นที่ชุมนุมหรือที่พักแรม รวมทั้งชาวของที่ต้องใช้เป็นจำนวนมากกยมาจกวัด ฯลฯ
3. เป็นแหล่งสำคัญที่สร้างสรรค์ และผดุงรักษากลปวัฒนธรรมของชาติ
4. วัดและพระสงฆ์ เป็นที่พึ่งทางกายและใจแก่ราษฎรโดยทั่วไป
ที่เน่นถึงความสำคัญของวัดนั้น ก็เพื่อให้ราษฎรได้เห็นว่าวัดมีสภาพแตกต่าง
ไปจากสมัยปัจจุบัน เมื่อเข้าใจแล้วจึงจะเข้าใจต่อไปได้ว่า เหตุใดคนไทยในสมัยก่อนจึงพยายาม
สร้างวัดโดยถือว่าบุญ ทั้งนี้เพราะเป็นสถานที่เอนกประสงค์ และพระสงฆ์เป็นผู้มีประโยชน์
ต่อสังคมในขณะนั้นอย่างแท้จริง

ดังนั้นในต้นรัชกาลของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงโปรดให้สืบหาพระสงฆ์
ที่กระจัดกระจายกันอยู่ตามภาคต่าง ๆ มาประชุมกันที่วัดบางหว้าใหญ่ ที่ประชุมได้เลือก

พระอาจารย์ก็ เป็นสมเด็จพระสังฆราชและมีการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช⁶² เหมือนกับในสมัยอยุธยา ทั้งได้กวาดล้างความประพฤติ ของพระสงฆ์อย่างเคร่งครัด พระองค์เองก็ได้ประพฤติตนเป็น พุทธนามกที่ดี เพื่อเป็นแบบอย่างแก่ราษฎร

ในคราวที่เสด็จไปปราบชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช ทรงโปรดให้สมเด็จพระบรมสารีริกธาตุวัดพระศรีมหาธาตุ เมืองนคร ทั้งยังให้นำพระไตรปิฎก มายังนคร วิจารณ์⁶³ ขณะเดียวกันได้เสาะแสวงหาพระไตรปิฎกจากที่อื่น ๆ ด้วย

ในปี พ.ศ. 2313 ได้ยกทัพขึ้นไปปราบชุมนุมเจ้าพระฝาง เมื่อได้รับชัยชนะทรงโปรดให้ชำระพระสงฆ์หัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นการใหญ่ ทั้งนี้อาจทรงเห็นว่าเขามายุ่งเกี่ยวกับเรื่องทางโลกมากจนผิดวิสัยสมณะเพศ

วิธีการของพระองค์ คือให้ขุนไทยการค่านำลู่ไฟ เพื่อคัดเลือกพระสงฆ์ ที่บริสุทธิ์ และได้นิมนต์พระสงฆ์จากชุมนุมขึ้นไปประจำหัวเมืองฝ่ายเหนือ

ทรงปฏิสังขรณ์ และสร้างวัดที่สำคัญ เช่นวัดบางยี่เรือใต้ วัดบางหัวใหญ่ วัดแจ้ง เป็นต้น ส่วนศาสนาอื่น ๆ ทรงปฏิบัติเช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ ไทยองค์อื่น ๆ คือ มีขันติธรรมในศาสนา แม้ว่าพระองค์จะباحกสมาคมกับศาสนาอื่น ก็เป็นด้วย เหตุทางด้านการปกครองมิใช่เนื่องจากศาสนา

พระแก้วมรกต

เป็นพระพุทธรูปที่สำคัญ ซึ่งได้อัญเชิญกลับคืนมาเมืองไทย เมื่อคราวที่ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จเป็นแม่ทัพ ยกไปตีเมืองเวียงจันทน์

เรื่องราวเกี่ยวกับพระแก้วมรกตนี้ เป็นที่สนใจของคนไทยโดยทั่วไป ทั้งนี้เพราะเป็นกรณีปากหมางระหว่างไทยกับลาว ซึ่งเริ่มจากเมื่อครั้งฝรั่งเศสได้เรียกร้องให้ ไทยคืนพระแก้วมรกตให้แก่อลาว เมื่อสิ้นสงครามโลกครั้งที่ 2 แม้ในปัจจุบันก็ยังมีการกล่าวขวัญ ถึงเรื่องนี้ จึงได้สรุปบทความเรื่องพระแก้วมรกต⁶⁴ ไว้ดังนี้ คือ

ประวัติของพระแก้วมรกต ปรากฏในหนังสือหลายเล่ม เช่น รัตนนิมิต्तพงศ์ ชินกาธมาลีปกรณ์ พงศาวดารโยนก และพระราชพงศาวดาร กัมพูชา ฯลฯ ซึ่งประมวลได้ว่า พระพุทธรูปองค์นี้ เคยประดิษฐานในลังกา กัมพูชา กรุงศรีอยุธยา ละโว้ กำแพงเพชร

เชียงราย ลำปาง และเชียงใหม่ ในปี พ.ศ. 2094 เจ้าไชยเชษฐา พระราชบุตรพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าโพธิสารแห่งหลวงพระบาง ได้มาครองนครเชียงใหม่ เพราะมีพระราชมารดาเป็นธิดาเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ต่อมาเมื่อพระเจ้าโพธิสารสวรรคต พระเจ้าไชยเชษฐาจะต้องเสด็จไปถวายพระเพลิงพระบรมศพ เนื่องจากไม่แน่ว่าจะได้กลับมาเชียงใหม่อีกหรือไม่ จึงอัญเชิญพระแก้วมรกตและพระพุทธรูปที่ยังเมืองหลวงพระบางด้วย ต่อมาทางเชียงใหม่ได้ส่งคนไปขอพระพุทธรูปทั้งสององค์ แต่หลวงพระบางก็ไม่ได้พระพุทธรูปคืนให้ จึงเป็นเหตุให้เกิดสงครามระหว่างแคว้นทั้งสอง เชียงใหม่เอาชนะหลวงพระบางไม่ได้

ในปี พ.ศ. 2107 พระเจ้าไชยเชษฐา ย้ายเมืองหลวงมาอยู่ที่เวียงจันทน์ ได้อัญเชิญพระแก้วมรกตไปด้วย และประทับฐานอยู่จนกระทั่ง ในปี 2310 ไทยจึงอัญเชิญกลับมายังธนบุรี

จะเห็นได้ว่า พระพุทธรูปองค์นี้เป็นสมบัติของอาณาจักรล้านนาโดยชอบ เมื่ออาณาจักรนี้ได้รวมเป็นราชอาณาจักรไทยในปัจจุบัน จึงไม่มีเหตุผลที่ลาวจะอ้างกรรมสิทธิ์เหนือพระพุทธรูปองค์นี้แต่ประการใด

3.6 การศึกษา

ได้ลอกเลียนแบบสมัยอยุธยา โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางที่สำคัญ อาจแยกการศึกษาได้ดังนี้

การศึกษาของพระภิกษุ พระและเณรจะต้องศึกษาพระปริยัติธรรม ดังปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้ทำบัญชีรายชื่อพระภิกษุสามเณร เพื่อให้ศึกษาทางศาสนา⁶⁵ เพื่อจะได้ผู้ที่มีความรู้อย่างแท้จริงออกไปสั่งสอนประชาชน

การศึกษาของชาวราษฎร์

ชาย เมื่ออายุประมาณ 7 - 8 ขวบ บิดามารดามิยมนำบุตรของตนไปฝากไว้กับพระสงฆ์ที่ตนนับถือเป็นศิษย์คอยปรนนิบัติรับใช้ พระสงฆ์จะเป็นผู้สอนหลักพุทธศาสนาเบื้องต้น อบรมกิลกรรมพจนทั้งเล่าเรียน เขียนอ่าน นับจำนวนเลข⁶⁶ แต่เน้นหนักในด้านอักษรศาสตร์ เมื่ออายุครบบรรพชา จึงได้ศึกษาพุทธศาสนาชั้นสูง จึงเรียกว่า "บวชเรียน" ส่วนทางคานาอาชีพนั้นได้เรียนจากบรรพบุรุษของตน ซึ่งสืบทอดมาเป็นตระกูล เช่น ช่างฝีมือต่าง ๆ

แพทย์ ทำนา ฯลฯ โอรสของเจ้านาย เมื่ออายุพอสมควรก็จะได้รับการฝึกฝนในค่านัฏ
 ศาสตร์ ราชประเพณี รวมทั้งการตัดสินคดีต่าง ๆ ทั้งนี้เพราะมีตำแหน่งเข้าเฝ้า⁶⁷ จึงเพื่
 กับว่าฝึกหัดปฏิบัติราชการไปในตัว

หญิง การศึกษาต่างจากชาย เพราะมีหน้าที่ตอสังคัมต่างกัน ดังนั้นการ
 ศึกษาจึงมุ่งสั่งสอนอบรมให้เป็นกุลสตรี⁶⁸ ผู้ให้การศึกษามักคือมารดาหรือญาติผู้ใหญ่ของตน
 พวกขุนนางนิยมส่งบุตรหญิงของตนไปอยู่กับเจ้านายสตรี เพื่อฝึกหัดเรียนรู้ขนบธรรมเนียมต่าง ๆ
 เพื่อจะโคช่วยเหลือสามีของตน ต่อไป

เป็นที่น่าสังเกตว่า การศึกษาของไทยก่อนที่จะรับการศึกษาแบบตะวันตก
 นั้น เน้นการอบรมคนในค่านจริยธรรมควบคู่ไปกับการฝึกฝนอาชีพซึ่งเป็นการศึกษาที่นำความรู้ไปใช้
 ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดให้เสาะหาหนังสือ ตำราต่าง ๆ ที่
 กระจัดกระจายเมื่อครั้งเสียกรุง นำมาคัดลอกเก็บไว้ที่หอหนังสือหลวงอีกด้วย

3.7 ศิลปและวรรณกรรม

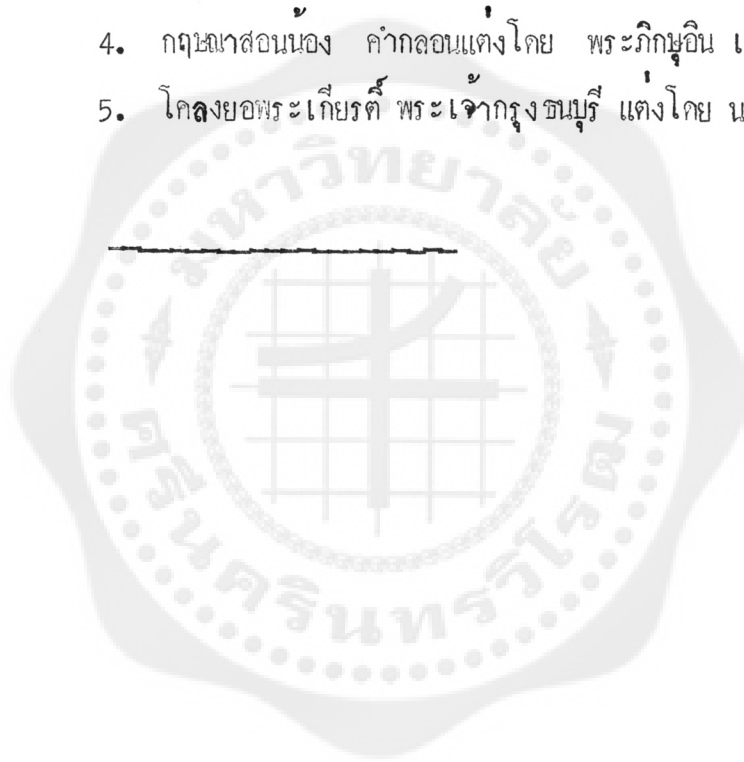
สมัยกรุงธนบุรีเป็นช่วงเวลาที่ยาวนาน ทั้งผู้มีฝีมือทางช่างก็ถูกกวาดต้อนไป
 พม่า เป็นจำนวนมาก ทั้งยังต้องสร้างราชธานีแห่งใหม่อีก การทำนุบำรุงศิลปและวรรณกรรม
 จึงมีน้อย ถ้าเทียบกับสมัยอยุธยาหรือสมัยรัตนโกสินทร์

สถาปัตยกรรมสมัยธนบุรี เป็นการลอกเลียนแบบศิลปในสมัยอยุธยาตอน
 ปลาย ถึงแม้จะเห็นได้จาก พระราชวังเดิม วัดวาอารามต่าง ๆ เช่น วัดแจ้ง วัดบางยี่เรือ
 เหนือ วัดบางยี่เรือใต้ การสร้างที่ประดิษฐานพระแก้วมรกตที่วัดอรุณ หรือพระแท่นบรรทม
 ล้วนเป็นฝีมือของช่างรุ่นใหม่ จิตรกรรมที่งดงามคือ สมุดภาพไตรภูมิพระร่วง

การละคร ทรงมีละครหลวงซึ่งรูดชีวิตครั้งกรุงแตก และละครในของ
 เจ้านครศรีธรรมราช ซึ่งมีชื่อเสียงอยู่ในขณะนั้น⁶⁹ ทั้งยังมีละครนอก ซึ่งจะเล่นในงานฉลอง
 สมโภชหรือพระราชพิธีสำคัญ ๆ ต่าง ๆ

วรรณกรรม นับว่ามีน้อยมาก วรรณคดีสำคัญ ๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยนี้ได้แก่

1. รามเกียรติ์ (บางตอน) ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า
กรุงธนบุรี
2. ลิลิตเพชรมงกุฎแต่งโดยหลวงสรวิชิต (หน)
3. นิราศกวางตุ้ง แต่งโดย พระยามหาอนุภาพซึ่งนับว่ามีคุณค่าในทาง
ประวัติศาสตร์ อีกด้วย
4. กฤษณาสมันต ค่ำกลอนแต่งโดย พระภิกษุอิน เมืองนครศรีธรรมราช
5. โคลงยอพระเกียรติ พระเจ้ากรุงธนบุรี แต่งโดย นายสวน มหาคเล็ก⁷⁰

เชิงอรรถที่ 3

- 1 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารพระราชหัตถเลขา
หน้า 613 เมืองสวางคบุรีปัจจุบัน อยู่ในเขตจังหวัดอุตรดิตถ์ (ผู้เขียน)
- 2 ก. หน้า 641
- 3 ก. หน้า 573
- 4 ก. หน้า 615
- 5 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 - 66 เล่ม 40 หน้า 34 ยกทัพไป
ปราบชุมนุมพม่าโลกเมื่อ พ.ศ. 2311 พระองค์ถูกปืนที่พระชนม์ เบื้องซ้าย
- 6 ก. หน้า 37
- 7 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาค 1 ตอนปลายและภาค 2 เล่ม 2 หน้า 205
- 8 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก หน้า 627 - 631
- 9 ก. หน้า 631
- * ตารางนี้คัดแปลงจากหนังสือ ไทยรบพม่า พระนิพนธ์ ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หน้า 399 - 530
- 10 หม่องทिनออง ล.ก หน้า 115 - 116
- 11 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ พระราชพงศาวดารพม่า เล่ม 2
หน้า 178
- 12 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก หน้า 663
- 13 กรมศิลปากร ขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ตอนกองทัพพระไวยกับ
พลายชุมพลรบกัน หน้า 999
- 14 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ล.ก หน้า 180 หม่องทिनออง
ประวัติกำสรวลพม่า หน้า 116
- 15 หม่องทिनออง ก. หน้า 180

- 16 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ล.ก หน้า 527
- 17 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก หน้า 676
- ** เป็นเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับพม่าซึ่งแปลจาก Hmannan
Yazawindawgyi วารสารสยามสมาคมตีพิมพ์เป็นภาษาอังกฤษ
- 18 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ล.ก หน้า 518
- 19 The Siam Society The Siam Society Journal Volume VI
Relationship with Burma - Part 2; pp. 105 - 106
- 20 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ล.ก หน้า 526
- 21 ขจร สุขพานิช อนุลประวัติศาสตร์สมัยนางอก หน้า 55 - 56 (อ้างอิงจาก
History of Burma)
- 22 กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ หน้า 7
- 23 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 36 (ต่อ) - 40 เล่ม 23 หน้า 87
เป็นจดหมายของมองซิเออร์คอร ถึงมองแซน เยอร์บริโกต์ ลงวันที่ 1 เดือน
พฤศจิกายน ค.ศ. 1769 (พ.ศ. 2312) ราคาข้าวที่ขายกัน เก็บราคา
เกวียนละ 40 บาท ถึงละ 40 สตางค์ แต่ในสมัยธนบุรีตอนต้น ข้าวราคา
เกวียนละ 500 บาท ถึงละ 5 บาท
- 24 ก. หน้า 84
- 25 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาค 65 - 66 เล่ม 40 หน้า 30
- 26 กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ หน้า 2
- 27 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาค 39 (ต่อ) - 40 เล่ม 23 หน้า 85
- 28 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก หน้า 637
- 29 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาค 65 - 66 เล่ม 40 หน้า 38., หน้า 32 (33)
- 30 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก หน้า 636 - 637
- 31 กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ หน้า 13
- 32 ก. หน้า 14 - 15

- 33 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 - 66 เล่ม 40 หน้า 37
- 34 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดินประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 127
- 35 ควอริช เวลล์ การปกครองและการบริหารงานของไทย หน้า 125 - 126
- 36 อ. หน้า 178 - 185 (อ้างอิงจาก พระอัยการตักคืนหัวเมือง และลักษณะการปกครองของสยามแต่โบราณ พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมบริพัตรกิจจานุภาพ)
- 37 กรมศิลปากร ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ หน้า 36 - 39
- 38 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก. หน้า 633
- 39 อ. หน้า 647
- 40 กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ หน้า 5
- 41 อ. หน้า 159
- 42 เกอ ลาตุแบร์ จดหมายเหตุลาตุแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 หน้า 424
- 43 ควอริช เวลล์ ล.ก. หน้า 263
- 44 อ. หน้า 287
- 45 เกอ ลาตุแบร์ ล.ก. หน้า 379
- 46 ควอริช เวลล์ ล.ก. หน้า 287 - 288
- 47 คุรายละเอียกใน ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์
- 48 เกอ ลาตุแบร์ ล.ก. หน้า 383 - 385
- 49 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก. หน้า 623 คือสมเด็จพระสังฆราช
วัดประทุม ไพรก่ให้พิสูจน์โดยการดูไฟ
- 50 อ. หน้า 632 พิสูจน์โดยการค้ำน้ำ
- 51 กรมศิลปากร พระราชกำหนดเกา กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 96
- 52 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 23 เล่ม 14 หน้า 133 ยกเว้นพวก
นักบวช คนต่างชาติและทาส

- 53 ก. หน้า 135
- 54 กรมศิลปากร พระราชกำหนดแก้ไข กฎหมายตราสามดวง หน้า 95
- *** หมายถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
- 55 คู่มือพระราชกำหนดใหม่ ใน ก. หน้า 203
- 56 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 เล่ม 40 หน้า 91
- 57 ก. หน้า 87 - 89
- 58 ก. หน้า 92
- 59 สังข์ พัดโนทัย "พระเจ้าตากในพงศาวดารจีน" วิทยาสารปริทัศน์ ฉบับที่ 47
ป. 24 ปีที่ 21 หน้า 57
- 60 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 เล่ม 40 หน้า 80 และหน้า 117
- 61 ก. หน้า 113
- 62 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทาง
พระพุทธศาสนา หน้า 191
- 63 กรมศิลปากร ก. หน้า 54
- 64 วิมล พงศ์พิพัฒน์ และคณะอนุกรรมการฯ เรื่องพระแก้วมรกต แถลงงาน
ประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 8 เล่ม 1 - 3 เดือนมกราคม -
ธันวาคม 2517 หน้า 71 - 73
- 65 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 หน้า 33
- 66 วุฒิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยที่ 5 หน้า 6 (อ้างอิงจาก
เกอ ลาตูแบร์ จดหมายเหตุลาตูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ หน้า 261 - 262)
- 67 ก. หน้า 15 (อ้างอิงจาก บันทึกความทรงจำ ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพ หน้า 3 - 6)
- 68 กรมศิลปากร "คำสอนของนางศรีประจันสอนนางพิมพ์พิลาไลย์" ขุนช้างขุนแผน
หน้า 164

- 69 กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ หน้า 8 และกรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาค 2 หน้า 211
- 70 เปลื้อง ณ นคร ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา หน้า 211

ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

ความสัมพันธ์กับต่างประเทศสมัยธนบุรี ส่วนใหญ่เป็นลักษณะการทำสงครามตลอดรัชกาล ถือเป็นสงครามเพื่อป้องกันประเทศ และขยายอาณาเขตเพื่อความมั่นคงของพระราชอาณาจักร แต่ยังคงมีความสัมพันธ์ทางการค้า และการเมืองกับบางประเทศ คือ จีน และญวน อีกด้วย

1. ความสัมพันธ์กับประเทศราช

ประเทศราชของไทย ได้แก่ หัวเมืองลานนา นครศรีธรรมราช ลาว เขมร และหัวเมืองมลายู

1.1 ความสัมพันธ์กับลานนา

หัวเมืองลานนา ที่สำคัญได้แก่ เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน และเมืองอื่นๆ ได้แก่ แพร่ น่าน เป็นต้น หัวเมืองเหล่านี้เป็นแคว้นอิสระ มีเจ้าผู้ครองนครปกครอง และมีความสำคัญในแง่ยุทธศาสตร์ของไทยและพม่า ดังนั้นประเทศทั้งสองจึงพยายามที่จะเข้าไปปกครองดินแดนแห่งนี้มาตั้งแต่สมัยอยุธยา

ในสมัยธนบุรี เจ้าเมืองเชียงใหม่ชื่อ โปมยู่่วน¹ มีอำนาจครอบคลุมหัวเมืองลานนา โดยยกทัพลงมาตีเมืองสวรรคโลก ในปี พ.ศ. 2313 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้ยกทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ ซึ่งสมเด็จพระยาจักรีราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า²

1. กำลังพม่าที่เชียงใหม่มีไม่มาก เพราะทางอังวะติดศึกจีน ประกอบกับพม่าเพิ่งแตกทัพจากการโจมตีเมืองสวรรคโลก คงยังตั้งตัวไม่ติด

2. การติดตามทัพพม่าขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ นั้น ทัพหลวงและทัพหัวเมืองพร้อมอยู่แล้ว ไม่ต้องเกณฑ์คนใหม่ ถ้าตีเชียงใหม่ได้ก็เป็นการตัดกำลังพม่ามิให้ยกทัพมาโจมตีราชธานี

3. ถึงแม้ว่า จะตีเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ แต่ก็ทำให้รู้จักภูมิประเทศ
อันจะเป็นประโยชน์ในภายหน้า

การตีเมืองเชียงใหม่ในครั้งนั้นไม่ประสบความสำเร็จ ซึ่งสมเด็จพระเจ้า
กรุงธนบุรีตรัสว่า

"... อันเมืองเชียงใหม่ ต้องทำนายอยู่คำปราปร่า เล่าสืบกันมาว่า
กษัตริย์พระองค์ใดยกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งเดียวมิได้ ต้องยกไปเป็นกำร บสองจึงจะไ้
ถ้าจะเข้าหาญบุกรุกควยกำลังกล้า บัดนี้ก็จะไ้แต่จะเสียไพรพลมาก..."³

ในปี พ.ศ. 2317 ทรงโปรดให้เจ้าพระยาจักรี (ทองด้วง) เป็นแม่ทัพ
พร้อมทั้งเจ้าพระยาสุรสีห์ ยกทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่เป็นการตักกำลังพม่าที่จะยกลงมาโจมตี
กรุงธนบุรี ฝ่ายพม่าได้มีเรื่องยุ่งยาก เกี่ยวกับการกบฏของมอญ ทั้งเจ้าอนุครองนครลานนา *
เอาใจออกห่าง หันมาสนับสนุนก๊กกตอไทย และพม่าเองแตกความสามัคคีด้วยเหตุที่โปมะยวง
เจ้าเมืองเชียงใหม่ขัดแย้งกับโปสุพะลา⁴ แม่ทัพฝ่ายเหนือซึ่งมาช่วยราชการที่เชียงใหม่ทำให้
กองทัพพม่าไม่สามารถต้านทานฝ่ายไทยซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโดยทัพหลวงตามขึ้นไปบัญชา
การรบด้วยพระองค์เอง พม่าจึงต้องถอยทัพไปตั้งมั่นอยู่ที่เชียงแสน ในครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้า
กรุงธนบุรีจึงได้จัดการเกี่ยวกับหัวเมืองลานนา โดยแต่งตั้งให้ พระยาภาวดีครองนครลำปาง
พระยาแสนหลวงเป็นพระยาไวยวงศาครองนครลำพูน และพระยาจำปานเป็นพระยาวิเชียรปราการ
ครองนครเชียงใหม่⁵ ทั้งเกลี้ย กล่อมเจ้านครแพะ น่าน ให้มาสนับสนุนก๊กกตอไทย⁶ ดังนั้น
หัวเมืองลานนาจึงมีฐานะเป็นประเทศราชของไทยตั้งแต่นั้นมา แต่ความสำคัญของลานนามิได้
สิ้นสุดลง เพราะพม่ายังต้องการจะยกทัพมาโจมตีกรุงธนบุรีอีก ดังนั้นเมื่ออะแซหวุ่นกี้ยกทัพมา
ล้อมเมืองพิษณุโลก กองทัพพม่าที่เชียงแสนจึงยกมาตีเมืองเชียงใหม่ เจ้านครเชียงใหม่ต้องทิ้ง
เมือง แม้ว่าภายหลังไทยจะยกทัพขึ้นไปยึดเชียงใหม่ได้ แต่กำลังผู้คนไม่พอที่จะรักษายานเมือง
ต่อไป⁷ ดังนั้นในสมัยธนบุรีเชียงใหม่จึงเป็นเมืองร้าง จนกระทั่งในรัชกาลที่ 1 จึงได้ฟื้นฟู
เชียงใหม่ขึ้น

1.2 ความสัมพันธ์กับนครศรีธรรมราช

สมัยอยุธยาตอนปลาย เมืองนครศรีธรรมราชมีฐานะเป็นเพียงเมืองชั้นนอก หรือเมืองท้าวพระยามหานคร ซึ่งมีหน้าที่สำคัญคือ สอดส่องดูแลหัวเมืองมลายู ทางพระเนตรพระกรรณ

เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตก พระปลัด (หนู) เมืองนครฯ ได้ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้านครศรีธรรมราชรวบรวมสมัครพรรคพวกได้เป็นอันมาก สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดให้เจ้าพระยาจักรี (หมื่น หรือแขก) เป็นแม่ทัพยกไปตีชุมนุมเจ้านครแต่ไม่สำเร็จ ดังนั้นในปี พ.ศ. 2312 จึงเสด็จไปช่วยพระองค์เอง ในครั้งนั้นเจ้านครฯ สู้ไม่ได้อีกหนีไปยังเมืองสงขลา แล้วไปยังแคว้นปัตตานี กองทัพไทยได้ยกตามมาที่สงขลาพร้อมทั้งให้สุลต่านแห่งปัตตานีสั่งตัวเจ้านครและพรรคพวกมาถวาย⁸ เมื่อได้ตัวเจ้านครฯ แล้วจึงโปรดให้คุมตัวขึ้นมายังกรุงธนบุรี แล้วจึงให้ พระเจ้าหลานยาเธอเจ้านราสุริยวงศ์เป็นเจ้านครฯ สืบแทน ส่วนเจ้านครคนเดิม นั้นโปรดให้เข้ารับราชการและพระราชทานบานเรือนให้ เมื่อเจ้านราสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัยในปี พ.ศ. 2319 จึงแต่งตั้งให้เจ้านครฯ (หนู) กลับไปครองเมืองนครศรีธรรมราชอีกครั้งหนึ่ง ทั้งยังยกฐานะเป็นเจ้าประเทศราชอีกด้วย เหตุผลอันอาจพิจารณาจากสำเนาฎีกาเรื่องตั้งพระเจ้านครศรีธรรมราชกรุงธนบุรี⁹ ได้โดยสรุปคือ

1. ประสงค์จะเฉลิมพระเกียรติพระราชโอรสของพระองค์ซึ่งประสูติจากธิดาของเจ้านครฯ¹⁰ เจ้านครฯ ได้ถวายธิดา 2 คน คือ

คุณเดิม ภายหลังได้เป็นเจ้าจอมมารดา กรมหลวงบริจาภักดีศรีสุภาภักดิ์
พระมารดาของพระพงษ์นรินทร์ พระอินทรภักย์ พระนเรนทราธิราช

คุณปราง ต่อมาเมื่อครั้งสองสามเดือนจึงพระราชทานให้แก่เจ้านครศรีธรรมราชคนใหม่ แต่ให้อยู่ในฐานะเป็นแม่เมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ทรงวิจารณ์เรื่องนี้ว่า

"... ้วยความโปรดปรานอย่างถึงตั้งอย่างไร หรือเพราะความกตัญญูของพระเจ้ากรุงธนบุรีที่จะคิดปลูกฝังลูกให้ปกครองเมืองอื่น ๆ กว้างขวางออกไป แนวเดียวกันกับให้กรมขุนอินทรพิทักษ์ออกไปครองเมืองเขมรนั้น จึงได้พระราชทานบุตรหญิงเจ้านคร¹¹ พระโอรส

ที่ประสูติ นี้ ภายหลังได้ดำรงตำแหน่งเจ้านครฯ ในรัชกาลสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

2. ทรงเห็นถึงความจงรักภักดีของเจ้านครฯ ที่เฝ้าตามเสด็จพระราชดำเนินในราชการสงครามกับพม่า ถ้าจะให้รับราชการที่กรุงธนบุรีก็สมควรอยู่แล้ว เสด็จตามเจ้านครฯ วางลง เพื่อตอบแทนคุณความดี จึงโปรดให้กลับไปดำรงตำแหน่งเดิม

3. เจ้านครฯ ผู้นี้ย่อมจะต้องมีความเข้าใจในเรื่องราชการ เพราะเคยดำรงตำแหน่งมาก่อน การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีส่งบุคคลที่ไว้วางพระราชหฤทัยไปเป็นเจ้านครฯ คงมีพระประสงค์จะขยายอาณาเขตออกไปยังหัวเมืองมลายู ซึ่งเจ้านครฯ จะต้องเป็นผู้มีบทบาทในราชการครั้งนี้เป็นอย่างมาก

ความสัมพันธ์กับเมืองนครศรีธรรมราชเป็นไปอย่างดีตลอดจนสิ้นรัชกาล

1.3 ความสัมพันธ์กับหัวเมืองมลายู

หัวเมืองมลายูเป็นประเทศราชของไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย¹² มีแคว้นที่สำคัญเกี่ยวข้องกับไทย ได้แก่ ปัตตานี ไทรบุรี เประ กลันตัน และตรังกานู เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตก แคว้นเหล่านี้ได้ตั้งตัวเป็นอิสระ แต่ถึงกระนั้นก็ยังเกรงอิทธิพลของไทยอยู่บ้าง จึงจะเห็นได้จากกรณีที่สุดตานแห่งปัตตานี ยินยอมส่งเจ้านครฯ มาถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในครั้งที่เสด็จลงไปปราบชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช คราวเดียวกันนั้นไทยได้จัดระเบียบการปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเขาไปมีอิทธิพลในหัวเมืองมลายูเพียงใด แต่ความสัมพันธ์กับหัวเมืองมลายูในรัชกาลเป็นไปอย่างดี ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2313 มีพ่อค้าจากตรังกานู และจาร์กาตา นำสินค้ามาถวายถึง 2,200 กระบอก¹³ กระทั่งต่อมาเมื่อไทยติดพันศึกพม่าทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ ปัตตานีและไทรบุรีไม่ยอมส่งทัพมาช่วยตามหน้าที่ของเมืองประเทศราช แม้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะยืมเงินแคว้นละพันชั่ง¹⁴ แต่ก็ไม่ได้รับคำตอบ ในครั้งนั้นไทยต้องติดพันกับสงครามและการฟื้นฟูประเทศจึงมิได้ยกทัพลงไปปราบปรามหัวเมืองมลายู ดังนั้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2319 จนกระทั่งสิ้นรัชกาล หัวเมืองมลายูยังคงเป็นอิสระจากไทย

1.4 ความสัมพันธ์กับลาว

สภาพของลาวในขณะนั้นได้แยกเป็น 3 แคว้น คือ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ขยายอำนาจไปยังดินแดนลาว 2 ครั้ง

ครั้งแรก ที่จำปาศักดิ์ สาเหตุเนื่องจากในปี พ.ศ. 2319 เจ้าเมืองนางรองซึ่งขึ้นอยู่กับนครราชสีมาขัดใจกับเจ้าเมืองจึงไปขอขึ้นกับเจ้าครองนครจำปาศักดิ์ การที่เจ้านครจำปาศักดิ์กล่าวรับเมืองนางรองไว้ อาจจะเห็นว่าไทยกำลังติดศึกพม่าอยู่ ฝ่ายไทยเห็นว่าเขาเพิกเฉย จะทำให้แคว้นจำปาศักดิ์¹⁵ ซึ่งมีอิทธิพลทางตอนใต้ของลาวมีอิทธิพลขึ้นแล้วจะเป็นอันตรายต่อไทย จึงโปรดให้เจ้าพระยาจักรี เป็นแม่ทัพยกไปปราบ โดยมีกองทัพของเจ้าพระยาสุรสีห์ช่วยอีกทัพหนึ่ง กองทัพไทยตีเมืองจำปาศักดิ์ เมืองโขง อุดมปุระ ทั้งยังเกลี้ยกล่อมโคกเขมรป่าดง คือ เมืองตะลุง สุรินทร์ สังขะ และภูซันธุ์ จึงทำให้ดินแดนลาวทางใต้อยู่ภายใต้อิทธิพลของไทย ในครั้งนี้เจ้าพระยาจักรี ได้รับพระราชทานยศเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก¹⁵

ครั้งที่สอง ที่เวียงจันทน์ ในต้นรัชกาลไทยกับเวียงจันทน์มีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน ทั้งนี้เพราะหวังพึ่งกันในการขจัดอิทธิพลพม่า ถึงขนาดที่เจ้านครเวียงจันทน์ได้จัดมามาดถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี¹⁶ แต่ต่อมาในระหว่างปี 2316 – 2319 ไทยต้องทำศึกหนักกับพม่าในบริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งใกล้กับแคว้นเวียงจันทน์ เพื่อความอยู่รอดทำให้เจ้าสิริบุญสารหันไปฝากใจพม่า เฝ้าถวายในราชวงศ์เวียงจันทน์แตกแยก พระวอซึ่งเป็นอุปราชได้หนีมาสองสัปดาห์ที่หนองบัวลำพู พร้อมทั้งขอความช่วยเหลือไปยังพม่า เจ้าสิริบุญสารได้เจรจาชอขึ้นอยู่กับพม่า และได้นำกองทัพมาโจมตีพระวอ ๆ จึงหนีไปที่ดอนมดแดง เจ้าสิริบุญสารมีใจว่าเมื่ออิทธิพลพม่าหนุนหลังจึงตามมาสังหารพระวอในเขตไทย เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2321 ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่ทำให้ไทยสามารถใช้เป็นข้ออ้างในการโจมตีเมืองเวียงจันทน์ไทยได้กวาดต้อนผู้คน พระบรมวงศานุวงศ์ พร้อมทั้งอัญเชิญพระแก้วมรกตและพระบางมายังกรุงธนบุรี

ฝ่ายแคว้นหลวงพระบาง ซึ่งเป็นศัตรูกับแคว้นเวียงจันทน์ได้เข้ามาสวมักกักต้อนไทย ช่วยยกทัพตีกระหนาบเมืองเวียงจันทน์ ดังนั้นในปี พ.ศ. 2321 ลาวจึงมีฐานะเป็นประเทศราชของไทยจนสิ้นรัชกาล

1.5 ความสัมพันธ์กับเขมร ***

ไทยได้แผ่อำนาจเข้าไปในดินแดนเขมร ตั้งแต่รัชกาลพ่อขุนรามคำแหง¹⁷

ต่อมาเมื่อขุนขยาอำนาจลงมาทางตอนล่าง เขมรจึงยอมให้ญวนอ้างสิทธิ์เหนือดินแดนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง เพื่อแลกอำนาจไทย¹⁸ ดังนั้นไทยกับญวนจึงผลักดันปกครองเขมร ซึ่งแล้วแต่ว่าใครจะเข้มแข็งกว่ากัน ทั้งเขมรยังมีจุดอ่อนคือการแตกความสามัคคี ทำให้ชาติทั้งสองสามารถแทรกแซงกิจการภายในของเขมรได้เสมอมา

เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตก เขมรได้ตั้งตนเป็นอิสระ แต่อดมานักองนต เชื้อพระวงศ์ชั้นสูงของเขมร ชักเยี่ยงกับสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี (นักองตน) จึงหนีมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงรับสั่งให้กษัตริย์เขมรถวายคนไม่เงินคนไม่ทองในฐานะประเทศราชของไทย แต่สมเด็จพระนารายณ์ฯ ทรงปฏิเสธโดยให้เหตุผลว่า

"... พระเจ้านักองนต เสนอเพียงแต่บุตรจีนไหพ ตระกูลราชบุตรสามัญ แลมาตั้งตัวเองขึ้นเป็นกษัตริย์ จะให้เรานำเครื่องราชบรรณาการดอกไม้ทองเงินไปถวายยอมเป็นเมืองขึ้นเช่นนี้ กูกระไรอยู่ เห็นจะไม่เป็นการสมควร ..." ¹⁹

เมื่อเป็นเช่นนี้ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ (ควง) และพระยาอนุชิตราชา (บุญมา) พร้อมทั้งนักองนต ไปโจมตีเขมร ในปี พ.ศ. 2312 ไทยได้เมืองเสียมราฐ พระตะบอง และโพธิสัตว²⁰ ยังไม่ทันที่ไทยจะเข้าโจมตีเมืองหลวงก็ได้ทราบข่าวลือว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสวรรคต ขณะที่ยกทัพไปปราบชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช กองทัพไทยจึงยกกลับ

ในกรณีเขมรนี้สาเหตุที่ไทยต้องทำสงครามตีเขมรต่อมา เนื่องจากในปี พ.ศ. 2313 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เชื้อพระวงศ์เขมรได้เกณฑ์คนแขวงเมืองพุทไธมาศ ยกมาโจมตีเมืองจันทบุรี เมื่อไทยเสร็จศึกหัวเมืองเหนือ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงยกทัพถวายพระองค์เอง เฝ้ายนายตั้งทะเลตะวันออกเข้าโจมตีเมืองพุทไธมาศและเมืองตามลำน้ำโขง โดยมีทัพบกซึ่งเจ้าพระยาจักรี เป็นแม่ทัพ สืบสนุนในที่สุดจึงตีเมืองหลวงของเขมรได้ สมเด็จพระนารายณ์ฯ หนีไปพึ่งญวน สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดสถาปนานักองนตขึ้นเป็นสมเด็จพระรามาธิบดีราชบรมบพิตร ต่อมาสมเด็จพระนารายณ์ฯ ได้กลับมาขอสามัคคีต่อไทย โดยยอมลดพระยศเป็นพระมหาอุปโยราช²¹

เหตุการณ์ก่อนที่พระราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา อ้างเหตุผลว่า พระนารายณ์ฯ ยอมลดพระยศลง เพราะส่งสารราชทูตและพระสงฆ์ได้รับความเดือดร้อน แต่มีข้อที่น่าสงสัยว่า น่าจะเป็นเพราะทางกัมพูชาได้เกิดกบฏไคเซ็ง ทำให้จักรพรรดิฉินไม่สามารถสนับสนุนให้สมเด็จพระนารายณ์ฯรบกับไทย²² แต่อย่างไรก็ตาม เขมรได้ประสบความสำเร็จตามสัญญา มีฝ่ายนิยมไทย ซึ่งมีสมเด็จพระนารายณ์ฯเป็นหัวหน้า อีกฝ่ายนิยมญวน ในที่สุดฝ่ายละหะ (ญ) ได้รับการสนับสนุนจากญวน ก่อการกบฏจับสมเด็จพระนารายณ์ฯ และพระโอรสประหารชีวิตในปี พ.ศ. 2323 แล้วยกนักงเอง ซึ่งเป็นโอรสของสมเด็จพระนารายณ์ฯอายุ 7 พรรษา ขึ้นเป็นกษัตริย์เขมร โดยมีตนเองเป็นผู้สำเร็จราชการ²³ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมขุนอินทรพิทักษ์เป็นกองหนุนยกไปตีเขมร โดยมีทัพของสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก และเจ้าพระยาสุรสีห์เป็นทัพหน้าในครั้งนั้นทรงพระราชดำริ จะสถาปนาพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้เป็นกษัตริย์ครองเขมร²⁴ แต่เกิดเหตุยุ่งยากขึ้นที่ธนบุรีก่อนจึงไม่เดินทางไปตามพระราชดำริ ทัพไทยต้องยกทัพกลับ

2. ความสัมพันธ์กับญวน

เมื่อญวนขยายอำนาจลงมายังดินแดนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง ประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ 23 ทำให้ญวนต้องทำสงครามกับไทยหลายครั้งในสมัยอยุธยา เพื่อชิงความเป็นใหญ่ในเขมร แต่แนวความคิดทางการเมืองของญวนกับไทยแตกต่างกันมาก ทั้งนี้เพราะญวนเลียนแบบแนวความคิดของจักรพรรดิจีน ซึ่งถือว่าเป็นผู้ปกครองอารยธรรม ดังนั้นจึงวางระบบการปกครอง แนวความคิด แม้กระทั่งการแต่งกายไว้เท่าที่ "อนารยชน" ควรจะทำได้ในทางตรงกันข้าม พระมหากษัตริย์ไทย ซึ่งนอกจากจะถือว่าเป็นองค์อุปถัมภ์ของพุทธศาสนาแล้ว ยังถือว่าเป็น "บิดา" ของกษัตริย์ที่มีอำนาจปกครองทั่ว ดังนั้นตราบเท่าที่ยังมีการวาดดอกไม้มงกุฎ - ทองพระองค์และพุทธศาสนารุ่งเรือง พระมหากษัตริย์ไทยทรงยินยอมให้ "บุตร" ปกครองตนเอง²⁵ ภัยเหตุนี้ญวนจึงไม่สามารถปกครองเขมรได้โดยเด็ดขาดแต่เพียงผู้เดียว เพราะจะมีเขมรอีกฝ่ายหนึ่งนิยมไทย ทั้งนี้เพื่อค้ำค้ำอำนาจญวนเช่นกัน เหตุการณ์เป็นเช่นนี้ตลอดจนสิ้นสมัยอยุธยา

ในสมัยธนบุรี ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวน อาจแบ่งได้เป็น 2 ระยะคือ
ระยะแรก ญวนเป็นมิตรกับไทย เนื่องจากองเชียงสือ เชื้อสายแห่ง
ตระกูลเหียนไถ่ กบฏโกเซิง *** เข้ามารับพระบรมโฑวีสมาการ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
 ได้พระราชทานบ้านเรือนในบริเวณพระนครปากตะวันออก²⁶ ส่วนองเชียงสือ ซึ่งเป็นหลานของ
 องเชียงสือ ในชั้นแรกมิได้หลบหนี แต่ได้ส่งพระราชาสนและเครื่องบรรณาการมาถวาย เพื่อขอ
 คำสั่งจากไทยไปช่วยปราบกบฏโกเซิง แต่ขณะนั้นไทยติดศึกพม่าจึงคิดว่าสิ้นศึกแล้วจะยกทัพไป
 ช่วย²⁷ จะเห็นได้ว่าการที่ญวนเป็นมิตรกับไทยก็เพราะได้เกิดเหตุยุ่งยากขึ้นภายในและญวน
 หวังพึ่งไทยในการขจัดความยุ่งยากเหล่านี้

ระยะต่อมา ไทยมีเรื่องบาดหมางกับญวนในกรณีเขมร ทั้งนี้เนื่องจากญวนส่ง
 กองทัพมาสนับสนุนขุนนางเขมร ฝ่ายนิยมญวนซึ่งมีฟ้ทะละ หะเป็นหัวหน้า ทำการสังหารสมเด็จพระ
 พระรามราชา และโอรส²⁸ ซึ่งญวนได้ช่วยและพาหนีไปสอยจากเขมร ไปสู้รบกับโกเซิง²⁹
 เป็นการตอบแทน ขณะเดียวกันนั้นองเชียงสือได้ดำเนินนโยบายทางการทูตควบคู่ไปด้วย โดย
 ส่งราชทูตมาเจริญไมตรีกับไทยในปี พ.ศ. 2324 แต่ปรากฏว่าเจ้าเมืองกำปอดและพุทไธมาศ
 ซึ่งเป็นญวนได้ปล้นสดมภ์เรือสำเภากลางทะเลที่ผ่านเมืองพุทไธมาศ ทำให้สมเด็จพระเจ้า
 กรุงธนบุรีพิโรธ จึงรับสั่งให้เจ้าคุณราชทูตญวนไว้ ทั้งยังให้ประหารชีวิตครอบครัวขององเชียงสือ
 และเนรเทศชาวญวนให้ออกไปนอกพระนคร³⁰ อาจจะเป็นด้วยเหตุนี้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่าง
 ไทยกับญวนในตอนปลายรัชกาลจริงเกรียก ถึงขั้นที่จะทำสงครามกัน เพราะเมื่อฝ่ายไทยได้ยก
 ทัพไปยังเขมร ฟ้ทะละหะได้ขอคำสั่งจากญวน องเชียงสือได้จัดทัพเรือมาช่วย³¹ แต่ยังไม่
 ทันจะไต่รบกัน ถึงขั้นแตกหัก ปรากฏว่ากองทัพไทยต้องยกทัพกลับเพราะเกิดเหตุยุ่งยากขึ้นที่เมือง
 หลวง ฝ่ายญวนก็ยุ่งยากเกี่ยวกับการปราบพวกโกเซิง ความสัมพันธ์ของสองชาตินี้จะเริ่มขึ้นใหม่
 ในรัชกาลสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

3. ความสัมพันธ์กับจีน

ความสัมพันธ์นี้เป็นประเพณีสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ซึ่งมีลักษณะดังนี้คือ
ทางการการเมือง ในตอนต้นรัชกาล สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ส่งราชทูต
 ไปยังจีน แต่ประสบปัญหาในแง่ที่ดินไม่ยอมรับรองฐานะทางการ เมืองของพระองค์ ดังจะเห็นได้

จากพระราชวิจารณ์ของพระเจ้าแผ่นดินหลวง แห่งราชวงศ์เฉิงที่ว่า เป็นสามัญชนที่มีความทะเยอ
ทะยานตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ ควรจะให้เชื้อสายของราชวงศ์เดิมมากอบกู้ประเทศชาติเอง³² แต่แรง
ผลักดันที่ก่อให้เกิดพระราชวิจารณ์ อาจจะเนื่องมาจากคณะราชทูตไทยในสมัยพระเจ้าเอกทัศ
ซึ่งเดินทางไปยังจีน ในปี พ.ศ. 2308 ยังคงตกค้างอยู่ เมื่อไม่ทราบถึงสถานการณ์อันแท้
จริงของประเทศ คงจะอ้างเหตุผลมิให้จีนรับรองคณะราชทูตของพระเจ้ากรุงธนบุรี ในเวลา
ต่อมาจีนมีเรื่องบาดหมางกับพม่า เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้กรีธาทัพไปรบกับหัวเมืองลานนา
พระองค์ได้จับเชลยพม่าส่งไปให้จีนตามที่ขอรับมา ท่าทีของจีนจึงดีขึ้น แต่จีนรับรองฐานะของ
สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นทางการในปี พ.ศ. 2324

แม้ว่าลักษณะความสัมพันธ์กับจีนจะเป็นในลักษณะรัฐบริวาร (Tributary State) เพราะเป็นที่รู้กันว่าจีนจะไม่ยอมเป็นไมตรีกับชาติใดในลักษณะเท่าเทียมกัน ชาติที่
ติดต่อกับจีนจะต้อง "จิ้มก้อง" ตามที่กำหนดไว้ แต่ถึงกระนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็มีใคิน
ยอมจีนทุกประการ ดังเช่นได้เรียกร้องให้พระจักรพรรดิสืบสวนเรื่องที่จีนปฏิบัติต่อไทยอย่างไม่
เป็นธรรม³³ และมีรายละเอียดอีกหลายเรื่อง เช่นการส่งราชทูตไปขอพระจักรพรรดิ³⁴
ซึ่งเรื่องนี้มิใช่เป็นเรื่องที่ประหลาดสำหรับสมัยนั้น เพราะประเทศรอบ ๆ จีนก็ทำเช่นเดียวกัน
ซึ่งแล้วแต่ว่าพระจักรพรรดิจีนจะเห็นเหมาะสมเพียงใด ในกรณีของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมิได้
ให้ตามคำขอ เรื่องที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นถึงบุคลิกภาพของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในอีก
ลักษณะหนึ่ง

กานการค้า เหตุผลที่ชาติต่าง ๆ ยอมติดต่อกับจีนในฐานะที่ค้อยกว่า ก็เพราะ
ผลประโยชน์ทางการค้า จีนได้แสดงลักษณะสัมพันธ์ภาพเช่นนี้ ชัดเจนใหญ่กับผู้น้อย คือเมื่อ
ผู้น้อย "จิ้มก้อง" จีนก็จะตอบแทนด้วยผลประโยชน์ที่มากกว่า เช่นได้รับการเสียดู และอาจได้
รับสิทธิพิเศษบางประการ ดังเช่นจีนได้ยกเว้นค่าธรรมเนียมจังกอบแก่เรือสินค้าไทยถึง 3 ครั้ง
ครั้งละ 3 ลำ ได้ซื้ออิฐ หิน เพื่อสร้างราชธานีใหม่ และจ้างคนหนจีน เพื่อนำสำเนาไทยไป
บรรจุทุกห้องแห่งตึก³⁵

ความสัมพันธ์กับจีนได้ดำเนินเรื่อยมา ทั้งทางด้านการเมือง และการค้าจนกระทั่ง
สิ้นรัชกาล

เชิงอรรถที่ 4

- 1 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ พระราชพงศาวดารพม่า
หน้า 165
- 2 " สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า
หน้า 454
- 3 กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี หน้า 55
- * โถกแก พระยาภาวดีละ เจ้านครลำปาง พระยาแสนหลวง เจ้านครลำพูน
และพระยาจำปาน เจ้านครเชียงใหม่ ซึ่งจะถูกพม่าคุมตัวไปยังกรุงอังวะ
- 4 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ด.ก. หน้า 165
- 5 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารพระราชหัตถเลขา
หน้า 647
- 6 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ด.ก. หน้า 460
- 7 ก หน้า 530
- 8 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด.ก. หน้า 624
- 9 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร ภาค 2 เล่ม 2 หน้า 205
- 10 กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ หน้า 8
- 11 กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำและพระราชวิจารณ์ ร.5 หน้า 121
- 12 ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น หน้า 1 - 7
- 13 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 - 66 เล่ม 40 หน้า 47
- 14 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2 สำนักกฎหมายเรื่องตั้งเจ้านครศรีธรรมราช
กรุงธนบุรี หน้า 211
- ** ตั้งอยู่บริเวณที่แม่น้ำมูลไหลมาบรรจบกับแม่น้ำโขง เป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์
และมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์
- 15 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 เล่ม 40 หน้า 118

16 ไพฑูรย์ มีกุศล ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี หน้า 18 (อ้างอิงจาก คู่มือพิมพ์วงสา เล่าเรื่องลาว-ไทย หน้า 122 - 185)

*** หัวข้อนี้ควรจะกล่าวถึงก่อนความสัมพันธ์กับลาว แต่เรื่องความสัมพันธ์กับเขมรจะเกี่ยวข้องกับเรื่องความสัมพันธ์กับญวน เพื่อให้สะดวกในการศึกษาจึงจัดให้ความสัมพันธ์กับเขมร, ญวน ต่อเนื่องกับ

17 โจ้ว คำ กวิน บันทึกว่ากษัตริย์ธนบุรีนิยมประเพณีของเจนละ - เดิม
ยงบุญเกิด แผล หน้า 34 - 37

18 ถนอม อานามวัฒน์ ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร ญวน ในสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 13 (อ้างอิงจาก Joseph Buttinger
ด.ก. หน้า 169 - 170)

19 กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา หน้า 139

20 ด. หน้า 140

21 ด. หน้า 146

22 ถนอม อานามวัฒน์ ด.ก. หน้า 9

23 กรมศิลปากร ด.ก. หน้า 158

24 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด.ก. หน้า 687

25 กุบวิจารย์ของ Dr David P Chandler ใน ถนอม อานามวัฒน์
ด.ก. หน้า 2

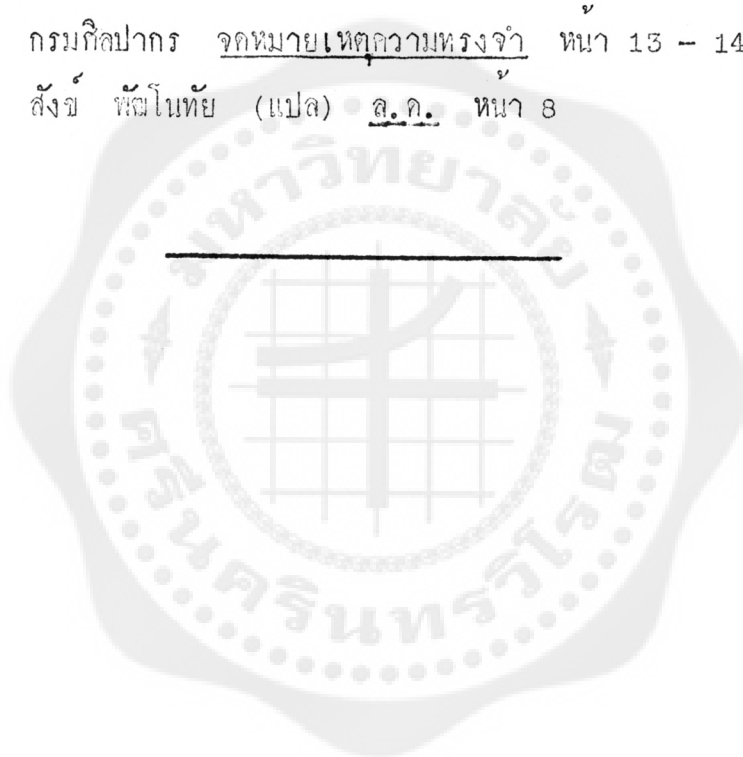
**** ปี พ.ศ. 2311 สามพี่น้องชาวเมืองกุยเป็น ได้เกลี้ยกล่อมผู้คนให้เป็นกบฏ
ต่อจักรพรรดิองค์ที่ทรงกว้างที่กรุงเว ทำให้จักรพรรดิองค์ที่หลบหนีมาที่ไซ่งอน แต่ฝ่าย
กบฏได้ตามลงมาสังหารสิ้นพระชนม์ เชื้อพระวงศ์ที่รอดชีวิตต่างหลบหนีกระจัดกระจาย

26 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด.ก. หน้า 677

27 นายหยอง (แผล) พงศาวดารญวนฉบับนายหยอง พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ นายแก้ว เทียนระวี หน้า 370 - 371

28 กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา หน้า 156

- 29 นายหยอง (แปล) ล.ก. หน้า 375
- 30 ก หน้า 376 - 378 หลักฐานฝ่ายไทยกล่าวว่า องค์เชียงรุขโมยเพชร
- 31 กรมศิลปากร ราชพงศาวดารกัมพูชา หน้า 161
- 32 สังข์ พัดโนทัย (แปล) "พระเจ้าตากในพงศาวดารจีน" วิทยาสาร
ปริทัศน์ ฉบับที่ 47 ป. 24 ปีที่ 21 20 ธันวาคม 2513 หน้า 2
- 33 ก หน้า 7
- 34 กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ หน้า 13 - 14
- 35 สังข์ พัดโนทัย (แปล) ล.ก. หน้า 8

วิกฤตการณ์ก่อนปลายสมัยธนบุรี

พ.ศ. 2324 เกิดเหตุการณ์สำคัญคือ นายบุญนาคบ้านเมลาแขวงกรุงเก่ากับขุนสุระ ได้พาสมัครพรรคพวกเข้าปล้นจวนและจับผู้รักษากรุงศรีอยุธยา และกรมการเมืองบางคนเสีย¹ เหตุการณ์นี้ได้กลายมาเป็นวิกฤตการณ์ในตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทั้งนี้เพราะพระองค์โปรดให้พระยาสุรสีห์ขึ้นไปปราบกบฏ แต่พระยาสุรสีห์กลับเข้ากับฝ่ายกบฏเป็นแม่ทัพยกมาโจมตีกรุงธนบุรี บังคับให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีผนวช² ทำให้อำนาจตกอยู่กับพระยาสุรสีห์ซึ่งอาจวางจะรักษากันเมืองไว้ให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก

1. สาเหตุที่เกิดเหตุการณ์ขึ้น อาจจะวิเคราะห์ได้ว่า

1.1 เนื่องจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระอารมณ์ "ค่อนข้างพลุ่งพลั้ง"³

ทั้งนี้อาจแยกพระจริยวัตรของพระองค์ในตอนปลายรัชกาลคือ

* ทางคานพหุจักร ทรงสำคัญว่า บรรลุโสคาบัตินม ในปี พ.ศ. 2224 จึงโปรดให้พระสงฆ์กราบไหว้ ถ้าพระสงฆ์องค์ใดไม่ยินยอมจึงรับสั่งให้ถอดออกจากสมณศักดิ์ลงพระอาญาเสีย⁴ ซึ่งคงจะเป็นเรื่องที่โจษขานกันมากในขณะนั้น

ฝ่ายอาณาจักร ได้มีเหตุการณ์ที่ทำให้ขัดเคืองพระราชหฤทัยหลายครั้ง * แต่เรื่องที่อาจจะกระทบกระเทือนความจงรักภักดีในหมู่ขุนนางก็คือ เรื่องประหารเจ้าพระยาพิชัยราชาในข้อหาที่ข่มขืนนางสาว เจ้าจอมฉิม⁵ เจ้าพระยาพิชัยราชาผู้ทำความดีความชอบในการขับไล่พม่าในหัวเมืองฝ่ายเหนือจนได้รับตำแหน่งเป็นถึงเจ้าเมืองสวรรค์โลก แต่ถูกลงโทษตัดศีรษะเสียประจาน ย่อมจะทำให้มองเห็นว่าทรงทำเกินกว่าเหตุ

นอกจากนี้ถ้าพิจารณาจากชีวิตราชการของพระองค์จนกระทั่งเสวยราชย์แล้วจะเห็นว่าทรงร่าเริงเกี่ยวกับการศึกสงคราม แม้วาระปลายรัชกาลจะมีได้นำทัพด้วยพระองค์เองก็จักท้อไปทำสงครามในลาวและเขมร ทั้งยังมีการแก้ไขปัญหาคานแสนราษฎรและคานอื่นควบคู่กันไปด้วย

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นบุคคลที่มีบุคลิก สองลักษณะในพระองค์เอง ในทางส่วนพระองค์เป็นผู้ที่ขี้ขลาดในศาสนา แต่ในฐานะของพระมหากษัตริย์ที่จะต้องนำประเทศให้พ้นจากภัยพิบัติต่าง ๆ จำเป็นที่พระองค์จะต้องแสดงความเฉียบขาด ดังเช่นที่สั่งประหารพระเพทโยธาที่ชักรับสังแวงเยียมมารคา⁶ หรือชีวิตส่วนพระองค์ที่มิได้เห็นใจพระมารดาซึ่งสิ้นพระชนม์ขณะที่พระองค์ต้องทำสงครามกับพม่าที่ราชบุรี การประหารหมอมูลดั่งมีครรภ แล้วคิดเสียพระทัยในภายหลัง⁷ ซึ่งล้วนแต่ทำให้พระองค์เกิดความขัดแย้งทางจิตใจทั้งสิ้น จนอาจสะสมทำให้พระอารมณ์ค่อนข้างพลุกพล่านก็เป็นได้

มีบาทหลวงฝรั่งเศส ได้บันทึกเรื่องราวเหตุการณ์ในรัชกาลของพระองค์ ซึ่งทำให้มองเห็นพระราชจริยวัตรในตอนต้น และปลายรัชกาลว่ามีความแตกต่างกันอย่างมาก⁸

1.2 ความเคียดแค้นของราษฎร มิไคล่ดวงรู้ไปถึงพระเนตรพระกรรณ

ทั้งนี้อาจเนื่องจากนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2322 เป็นต้นมา พระองค์มิได้ยกกองทัพไปทำสงครามด้วยพระองค์เอง กลับสนพระทัยทางคานวณวิปัสณา ทั้งนี้เนื่องจากทรงกังวลต่อการทำสงครามกับพม่า ดังจะเห็นได้จากบันทึกของสังฆราชญ์เค ที่กล่าวว่า

"... เมื่อพระเจ้าตากได้เสด็จกลับมาจากทัพ กุพระกริยาเชื่องช้าและดูจะไม่สบายพระทัย เพราะทรงเกรงว่าพม่า ชาติที่จะยกเข้ามาถึงกรุง ถ้าพม่าเข้ามาตีกรุง คราวนี้เมืองไทยก็เป็นอันสูญชื่อกันคราวนี้เอง..."⁹

ดังนั้นพระองค์จึงมิได้ทราบเรื่องราวความเป็นไปของราษฎรด้วยพระองค์เอง จึงทำให้ขุนนางบางคนมุ่งหาผลประโยชน์ใส่ตน ก่อขึ้นเหิงราษฎรดังปรากฏว่า

ก. พันศรีพันลาเป็นโจทก์ฟ้องขุนนางและราษฎรบางคนว่าชายช่าวชายเกลือ¹⁰ รวมทั้งของต้องห้ามบางชนิด เช่น นอแรด งาช้าง และไม้ โค้ยที่เกล็ดกล่าวหาผู้ที่มิได้ขายก็บอกว่าขาย ผู้ที่มีโค้ยโมยก็กล่าวหาว่าขโมย ถ้ามีการชำระความถ้าไม่รับก็ถูกเขียนคนที่กลัวต้องโทษยอมรับก็ถูกปรับใหม่มีเงินเสียก็ถูกปล่อย ส่วนคนไม่มีเงินก็ถูกเร่งรัดเอาเงินจนกว่าจะได้¹¹ ทำให้เคียดแค้นไปทุกหย่อมหญ้า

ข. พระวิจิตรวงศ์รับผูกขาดขึ้นไปเร่งเงินที่กรุงเก่า การเร่งรัดเงินนี้ ร. 5 ทรงอธิบายซึ่งสรุปได้ดังนี้ คือ กล่าวถึงกฎหมายที่ว่าชุดทรัพย์แผ่นดินได้ จะต้องแจ้งให้

กรมการเมืองเพื่อคุมไปชุก ถ้าชุกใดก็จะแบ่งทรัพย์ให้ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนำมาซื้อข้าว
แจก คมกฏในชั้นหลังเหลือแต่ทรัพย์ที่ไม่มีเจ้าของ ใครชุกใดจะต้องแบ่งเป็นภาคหลวง โดยมี
กรมการเมืองเป็นผู้เก็บ วิธีการนี้ทำให้เกิดการทุจริตฉ้อราษฎร์บังหลวง ดังเช่นกรณีพระวิจิตร
ณรงค์ ชูนางที่รับผูกขาดเรียกค่าภาคหลวงจากคนชุกให้ได้ 500 ชั่ง จึงทำให้ราษฎรได้รับความ
เดือดร้อนและเป็นที่เกลียดชังของคนโดยทั่วไป¹²

ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เกิดการกบฏขึ้นที่กรุงเก่า

1.3 ทรงหมกอำนาจทางการเมือง

การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งตัวขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ไฉน ก็เนื่อง
จากอัจฉริยภาพด้านการรบของพระองค์ ในการทำสงครามกับพม่าครั้งสำคัญ ๆ พระองค์จะเป็น
ผู้นำทัพออกสู้รบกับข้าศึก แต่หลังจากเสร็จศึกซึ่งเกิดขึ้นภายหลังศึกอะแซหวุ่นกี้ พระองค์มิได้นำ
ทัพด้วยพระองค์เอง เพราะสนพระทัยทางด้านศาสนา ดังนั้นภาระในการทำสงครามตกอยู่
กับเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก แต่สิ่งที่แสดงให้เห็นชัดเจนนั่นคือ กรณีที่พระยาสุรนคร เข้ากับฝ่าย
กบฏ กลายกทัพลงมาจับพระองค์ไว้ ซึ่งเป็นเวลาที่บรรดาทหารจำนวนหนึ่งไปรบกับเขมร
อีกจำนวนหนึ่งติดตามพระยาสุรนครขึ้นไปปราบกบฏ เหลือทหารที่รักษาพระนคร เป็นจำนวนน้อย
แม่แต่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ทรงรู้ถึงสถานะของพระองค์เอง ดังที่
ทรงปรารภว่า "สิ้นบุญพอลแล้วอย่าให้ยากแก่ไพร่เลย"¹³ ด้วยเหตุนี้จึงทรงยินยอมผนวช โดย
พระยาสุรนครเป็นผู้รับอำนาจทางการเมืองปกครองแทน

2. เหตุการณ์สำคัญภายหลังที่พระยาสุรนครขึ้นปกครองธนบุรี

เกิดความวุ่นวายขึ้นเนื่องจาก พระยาสุรนครซึ่งหลังจากยึดอำนาจได้แล้ว จึงได้
จับกุมพระบรมวงศานุวงศ์ ให้พลอยนักโทษซึ่งถูกปล่อยรอง นักโทษเหล่านี้มีความโกรธแค้นพวก
โจทก์ จึงเที่ยวไล่ฆ่าฟันเพื่อแก้แค้น เกิดการฆ่าฟันกันทั่วทั้งเมือง¹⁴ นอกจากนี้ก็ยังเกิดสงคราม
กลางเมืองระหว่างฝ่ายพระยาสุรนครกับฝ่ายพระยาสุริยอภัย ซึ่งสู้รบกันอย่างรุนแรง โดย
พระยาสุริยอภัยสามารถถล่มฝ่ายพระยาสุรนครไว้ได้¹⁵ สภาพการณ์เกิดขึ้นก่อนที่สมเด็จพระ
มหากษัตริย์ศึก จะยกทัพกลับจากเขมร

เมื่อสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกยกทัพมายังกรุงธนบุรี จึงได้ประชุมขุนนาง
ประหารสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ในวันที่ 7 เมษายน พ.ศ. 2325¹⁶

จากบันทึกความทรงจำที่กล่าวว่า

"... เมื่อคนแผนกเงินย่นถวายพระบารมี ชุมพื่นอันเจดณมีแก่น ปลายแผนกเงิน
แสนอรุณสุ่มรากโค่นโค่นลอมณแผนกเงินถวายสิ้นพระบารมี แต่เพียงนั้น¹⁷ อาจทำให้เห็นภาพรัชกาล
ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ชัดเจน

ลำดับเวลาและเหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับพระเจ้ากรุงธนบุรี

วัน เดือน ปี	เหตุการณ์
7 เมษายน พ.ศ. 2277	พระราชสมภพ
3 มกราคม พ.ศ. 2309	ทรงตั้งวางลอบพม่ามุ่งไปยังเมืองชายทะเล กานตะวันออก
7 เมษายน พ.ศ. 2310	กรุงศรีอยุธยาแตกครั้งที่ 2
14 มิถุนายน พ.ศ. 2310	ยึดเมืองจันทบุรีได้
6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2310	กู้อาณาจักร
28 ธันวาคม พ.ศ. 2311	ปราบดาภิเษก แด่ศาสตราจารย์ ชจร สุขพานิช ให้ความเห็นว่าน่าจะเป็นปี พ.ศ. 2310*
พ.ศ. 2318 - 2319	ศึกครั้งใหญ่กับพม่าที่พิษณุโลก
พ.ศ. 2322	อัญเชิญพระแก้วมรกต และพระบางจาก เวียงจันทน์ ถึงกรุงธนบุรี
พ.ศ. 2322	เป็นปีสุดท้ายที่ทรงเป็นแม่ทัพในการทำสงคราม
10 มีนาคม พ.ศ. 2324	ทรงผนวช
7 เมษายน พ.ศ. 2325	ถูกสำเร็จโทษ

เชิงอรรถที่ 5

- 1 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารพระราชหัตถเลขา หน้า 691
ก่อนหน้า ในปี พ.ศ. 2322 นาคาเป็นพระบวชที่วัดพระราม กรุงเทพมหานคร ไก่ก่อการภม
แต่ถูกปราบได้
- 2 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาค 65 - 66 เล่ม 40 หน้า 128 - 129
- 3 ขจร สุขพานิช ขอมลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก หน้า 2 (อ้างอิงจากพระราชวิจารณ์ ร.5
ที่ว่า "ช้างพลึงพลึงแถมไชยา")
- 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ค. หน้า 688 - 689
- * ฎรายละเอียดในสนั่น เมืองวังษ์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย - รัตนโกสินทร์ หน้า 78 - 80
ปี พ.ศ. 2312- ประหารหม่อมจิมและหม่อมอุบล
- ประหารเจ้าจอมประสูติ รัชทายาท
ปี พ.ศ. 2323- ประหารพนักงานทรงเครื่องใหญ่ (คัณม)
- ถอดพระยศพระเจ้าลูกเธอกรมขุนอินทรพิทักษ์
- 5 กรมศิลปากร ก หน้า 678
- 6 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ค. หน้า 49
- 7 กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ หน้า 3
- 8 ฎรายละเอียดในกรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 เล่ม 23 เป็นจดหมายเหตุของ
มองซิเออร์ เลอบอง ถึงผู้อำนวยการคณะกรรมการต่างประเทศ ลงวันที่ 1 พฤศจิกายน
พ.ศ. 2315 และจดหมายเหตุของมองซิเออร์ เดอ คูร์วีแวย์ ลงวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ. 2325
- 9 ขจร สุขพานิช ล.ค. หน้า 32
10. กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 11
- 11 ก หน้า 12
- 12 ก หน้า 174 คาทาหลวงในการชุกคนทรพนี้เล็กในสมัยรัชกาลที่ 1
- 13 ก หน้า 176 - 177

- 14 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก. หน้า 691
- 15 ท หน้า 692 – 693
- 16 กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 เล่ม 23 หน้า 170 – 171
- 17 กรมศิลปากร จดหมายเหตุความทรงจำ หน้า 12
- ** อ่านรายละเอียดใน ขจร สุขพานิช "วันสำคัญของสมเด็จพระเจ้าตากสิน" ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก หน้า 16 – 33

ตอนที่สอง
สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นับจากรัชกาลสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จนกระทั่งถึงรัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2325 – 2394) นั้นเป็นระยะที่ไทยฟื้นฟูประเทศให้เหมือนสมัยอยุธยา เช่นเดียวกับสมัยธนบุรี ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าคล้ายคลึงกับแบบอยุธยาในค่านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม ตลอดจนศิลปวัฒนธรรม

บทที่ 6
เรื่องราวสำคัญในต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ เป็นปฐมราชจักรีวงศ์ จากนั้นจึงทรงสถาปนากรุงเทพฯขึ้นเป็นราชธานีแห่งใหม่ และไต่พื้นฟูประเทศต่อเนื่องจากสมัยธนบุรี ในบทนี้มีเรื่องราวที่สำคัญ คือ

1. การปราบดาภิเษกโดยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ขณะที่เกิดเหตุการณ์ยุ่งยากขึ้นในปลายสมัยธนบุรี สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก และเจ้าพระยาสุรสีห์ กำลังทำศึกกับเขมร ดังนั้นกองทัพไทยจึงรีบถอนทัพเดินทางกลับมายังกรุงธนบุรี โดยได้รับการต้อนรับจากมหาชนคังที่บาทหลวง เกอ คูวิแรว์ เขียนไว้ว่า

"... พอได้มาถึงบางกอก อาณาประชาราษฎร์ก็โค้วญ์เชิญให้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติทีเดียว"¹

สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ทรงเสด็จเรื่องยุ่งยากที่เกิดขึ้น ในที่ประชุม ขุนนางเห็นควยให้สำเร็จโทษสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และเจ้านายบางพระองค์ที่สำคัญ คือ พระเจ้าลูกยาเธอกรมขุนอินทรพิทักษ์ และขุนนาง คือ พระยาสุรสีห์² จึงทำให้เหตุการณ์สงบลง

เหตุการณ์ตอนปลายสมัยกรุงธนบุรีนี้ ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์เกิดความสงสัยว่า ในเวลานั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงประชวรวิกลจริตจริงหรือไม่ หรือเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นเพื่อหาข้อแก้ตัวให้แกสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า³ สำหรับปัญหาประการแรกโคกล่ามาแล้วในเรื่องวิกฤตการณ์ตอนปลายสมัยกรุงธนบุรี ส่วนเรื่องการเมืองราชสมบัติโดย สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกนั้น พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ทรงกล่าวไว้สรุปได้ว่า ผู้ที่ปรักปรำนั้นไม่ได้อ้างอิงเอกสารหรืออะไรอย่างใดอย่างหนึ่งมาอ้างเป็นพยานเพื่อจะสนับสนุนทฤษฎีของเขาได้เลย และไม่มีผู้ใดนำหลักฐานมาสนับสนุนได้ว่า เจ้าพระยาจักรีเคยแสดงความซัดความจงรักภักดีหรือซัดพระบรมราชโองการแม่แต่ครั้งเดียว⁴ Klaus Wenk ชาวเยอรมันผู้ซึ่งได้ศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับ ร. 1 ก็มีความเห็นในทำนองเดียวกัน และเขายังแสดงความเห็นเพิ่มเติมว่า รัชกาลที่ 1 มิได้ทรงแย่งชิงราชสมบัติ ทั้งนี้เพราะการสิ้นสุดอำนาจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มิได้เกิดจากการกระทำของรัชกาลที่ 1 ทั้งการที่รัชกาลที่ 1 ทรงปราบดาภิเษกนั้นเป็นเพียงปลายเหตุ⁵ ซึ่งอาจจะพิจารณาข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ในตอนปลายสมัยธนบุรีประกอบ

ยังมีสิ่งที่คุณศึกษาประวัติศาสตร์ในสมัยนี้ ควรจะให้ความสนใจนอกเหนือจากปัญหาที่โคกล่ามาแล้วก็คือ การที่รัชกาลที่ 1 ทรงปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ในขณะนั้น มีความจำเป็นและเหมาะสมเพียงใด โดยพิจารณาถึงสถานการณ์ของไทยในขณะนั้น ซึ่งเต็มไปด้วยความยุ่งยากภายในและมีศัตรูภายนอกกำลังจ้องมองอยู่ และจากเหตุการณ์ที่บาทหลวงเชดดู วิเวร์ เขียนไว้เกี่ยวกับรัชกาลที่ 1 กลับเข้าสู่กรุงธนบุรี นั้นสะท้อนให้เห็นว่าคนไทยในขณะนั้นคงยังจำภาพความล้มเหลวของการเสียกรุงศรีอยุธยาได้ดี เพราะเหตุการณ์ที่ผ่านมาไปเพียง 15 ปีเท่านั้น การเกิดเหตุการณ์ยุ่งยากภายในโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์ ก็ย่อมที่จะต้องมีการแก้ไขโดยเปลี่ยนตัวบุคคลอย่างรวดเร็ว ทั้งยังต้องเป็นบุคคลที่ได้รับการยอมรับ บุคคลนั้น คือ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ซึ่งจัดการปัญหายุ่งยากภายในโดยการตัดสินใจสำเร็จโทษสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ตามมติของที่ประชุมขุนนาง ทั้งนี้เพื่อเตรียมรับศึกมา และฟื้นฟูบ้านเมืองใหม่ด้วยความเจริญต่อไป

2. การสถาปนากรุงเทพและราชวงศ์จักรี

รัชกาลที่ 1 โปรดให้ย้ายราชธานีแห่งใหม่ข้ามฟากไปทางด่านตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเพียงด้านเดียวทั้งนี้ด้วยเหตุผลที่ว่า

1. ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยามีชัยภูมิดีกว่าฝั่งตะวันตกเพราะพื้นที่เป็นเนินหล่ม มีลำน้ำเป็นพรมแดนก้ำกึ่ง ซึ่งปลอดภัยต่อการป้องกันราชธานี แต่ฝั่งตะวันออกนี้มีข้อเสียคือเป็นที่ลุ่ม ฝั่งตะวันตกซึ่งเป็นที่ดอนนั้นมีข้อเสียคือเป็นท้องคุ้งน้ำเซาะอยู่เสมอ

2. พระราชวังเดิมนั้นมีวัดแจ้ง และวัดท้ายตลาดกระหนาบซึ่งคงจะไม่สะดวกในการขยายบริเวณพระราชวัง

3. การที่ราชธานีเดิมมีแม่น้ำผ่ากลาง เป็นลักษณะ "เมืองอกแตก" นั้น ผิดหลักยุทธศาสตร์ในการป้องกันบ้านเมือง เพราะต้องแยกกำลังพล การขนส่งเสบียงอาหาร อาวุธและไพร่พลก็ยากลำบาก พระราชดำรินี้จะได้จากประสบการณ์ของพระองค์ในคราวป้องกันเมืองพิษณุโลก ครึ่งทำศึกกับอะแซหุ่นกี้

การย้ายราชธานี มายังฝั่งตะวันออกนี้ ทรงโปรดให้สร้างพระราชวังขึ้นชั่วคราวในบริเวณหมู่บ้านคนจีนและพระยาราชานครศรี โดยโปรดให้ย้ายหมู่บ้านนี้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่คลองวัดสามปลื้มตลอดจนถึงคลองวัดสำเพ็ง ในปี พ.ศ. 2326 จึงสร้างราชธานีขึ้นเป็นถาวร โดยมีฝั่งเมืองลักษณะดังนี้

ส่วนที่เป็นพระบรมมหาราชวัง วังหน้า วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พุทธมณฑล และสถานที่ราชการสำคัญ ๆ มีอาณาบริเวณตั้งแต่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา มาจนกระทั่งมีคูเมืองเดิมสมัยธนบุรีคือคลองหลอด

ส่วนที่เป็นบริเวณที่อยู่อาศัยภายในกำแพงเมืองได้แก่อาณาบริเวณ ตั้งแต่คลองหลอดไปจนจรดคลองรอบกรุง คลองรอบกรุงนี้เป็นคลองที่ขุดขึ้นใหม่ซึ่งเชื่อมคลองบางลำพูกับคลองโอ่งอ่าง เป็นแนวเดียวกันเพื่อสะดวกในการคมนาคมและเชื่อมบริเวณจากคลองหลอดมายังคลองรอบกรุง จึงโปรดให้ขุดคลองหลอดจากคลองคูเมืองเดิม 2 คลองออกมาบรรจบคลองรอบกรุงที่ขุดขึ้นใหม่ ตามแนวคลองรอบกรุงนี้ รัชกาลที่ 1 โปรดให้สร้างคูที่กรุงเก่า ที่ป้อมวิไชยเณรและกำแพงเมืองธนบุรีเดิมทางปากตะวันออก มาเพิ่มเติมเพื่อสร้างกำแพงเมือง ประตูเมือง และป้อมปราการขึ้นโดยรอบ ตลอดจนถึงถนน สะพานและสถานที่จำเป็นอื่น ๆ ราษฎรที่อยู่อาศัยในกำแพงเมืองนี้ จะประกอบอาชีพค้าขายเป็นส่วนใหญ่

ส่วนที่เป็นบริเวณที่อยู่อาศัยนอกกำแพงเมือง จะมีการขุดคลองต่อจากคลองรอบกรุง บริเวณเหนือวัดสระเกศ ซึ่งภายหลังสมัยรัชกาลที่ 4 โปรดให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งขุดตั้งแต่เทเวศน์

มาถึงสี่พระยา นับเป็นคูเมืองชั้นนอกอีกคูหนึ่ง ทำให้คลองมหานาคเชื่อมระหว่างคลองรอบกรุง กับคลองผดุงกรุงเกษม

คลองมหานาคยังใช้เป็นที่พักสำหรับให้ราษฎรมาชุมนุมเพื่อเล่นเพลงเรือหรือดกกา⁷ เป็นการ เลียนแบบคลองมหานาคในอยุธยา

ในย่านนอกกำแพงเมืองนี้ เป็นที่อยู่อาศัยของราษฎรที่ผลิตสินค้าอุตสาหกรรมบางชนิด โดย รวมกันอยู่เป็นหมู่บ้านเช่น หมู่บ้านช่างบุตีทอง ทำขันเงิน ตั้งอยู่ริมคลองรอบกรุง ด้านเหนือใกล้ปาก คลองบางลำพู หมู่บ้านสายทำสายรัดพระคคพระ ชุนนาง หรือสายสลกบาตร ตั้งอยู่ริมคลองรอบ กรุงตรงกันข้ามกับวัดสระเกษ มีบ้านดอกไม้เพลิง และบ้านบาตร⁸ เป็นต้น

ภายหลังที่สร้างราชธานีแห่งใหม่ สำเร็จ รัชกาลที่ 1 จึงโปรดให้ทำพิธีบรมราชาภิเษก อีกครั้งหนึ่งเพื่อให้ถูกต้องตามประเพณี และทำการสมโภชพระนคร ในปี พ.ศ. 2328 พร้อมทั้ง พระราชทานนามพระนครแห่งใหม่ให้คล้องกับนามพระพุทธเจ้าในปฐมภพว่า กรุงเทพมหานคร รัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา มหาดิลกภพนพรัตน์ราชธานี บุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน อมร พیمانอวตารสถิต สักกะทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์⁹

การสร้างกรุงเทพเป็นราชธานี แสดงให้เห็นว่าความคิดที่จะกลับไปบูรณะกรุงศรีอยุธยา ขึ้นเป็นราชธานีอีกครั้งหนึ่งได้สิ้นสุดลง ทั้งนี้วิเคราะห์ได้จากการลงเสาหลักเมือง และการรื้ออิฐ กำแพงเมืองอยุธยานำมาสร้างกำแพงเมืองที่กรุงเทพ

การสถาปนาราชวงศ์จักรี สถาปนาขึ้นภายหลังที่ทรงทำพระราชพิธีปราบดาภิเษกโดย สักเชบเมื่อปี พ.ศ. 2325 ทรงสถาปนาพระราชวงศ์ในครั้งนี้ ให้มีอริยศักดิ์ ในราชตระกูล เป็นเจ้าฟ้า 19 พระองค์ และนอกจากนี้ยังโปรดตั้งพระองค์เจ้า หม่อมเจ้าและหม่อมราชนิถูล ตามโบราณราชประเพณี¹⁰ พระราชวงศานวงศ์ องค์สำคัญที่ควรกล่าวถึงได้แก่

สมเด็จพระอนุชา โปรดสถาปนาขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ตำแหน่งอุปราช ประทับที่วังสร้างใหม่ข้างเหนือพระราชวังหลวง

สมเด็จพระพี่นางเธอพระองค์น้อย เป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงกรมพระศรีสุมังคารักษ์(แก้ว) พระสามีมีนามว่าขรรค์เงิน มีพระธิดาซึ่งต่อมาดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ในรัชกาลที่ 2 และมีพระโอรสองค์หนึ่ง คือเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นผู้เชี่ยวชาญทาง นาฏศิลป์และเป็นกำลังสำคัญที่ทำให้สมัยรัชกาลที่ 2 ได้รับการยกย่องทางด้านการละคร

พระราชโอรสองค์โต สถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (จิม) ประสูติแต่สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ต่อมาดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2

พระราชโอรสองค์ที่ 7 สถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาบดี (จุ้ย) เป็นพระอนุชาพร้อมชนชนนี้กับรัชกาลที่ 2 ต่อมาดำรงพระยศเป็น กรมพระราชวังบวรใน รัชกาลที่ 2¹¹

พระราชวงศานุวงศ์ที่กล่าวพระนามมานี้ ได้มีบทบาทและเป็นกำลังสำคัญให้แก่บ้านเมือง ในเวลาต่อมา

3. พระราชประวัติพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยสังเขป

พระนามพระพุทธรูปพุทธเจ้าโลก พระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้ขนานพระนามขึ้นในภายหลัง¹² ทั้งนี้ เพราะคนไทยไม่เรียกพระนามจริงของพระมหากษัตริย์ขณะที่ยังทรงมีพระชนม์อยู่

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1)

พระนามเดิม "ทองด้วง" ประสูติ เมื่อวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2279 ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระชนก คือ พระพิณจักษุ รัชการตำแหน่งเสมียนตรา พระชนนีทรงพระนามว่า หยก มีนิวาสสถานอยู่บริเวณป้อมเพชร อยุธยา เมื่อพระชนมายุ 13 พรรษา ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ข้างหลวงเดิมใน เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิจ ภายหลังจากทรงผนวช ได้รับราชการเป็นมหาดเล็กหลวงจนกระทั่งพระชนมายุ 25 พรรษา จึงได้รับตำแหน่งเป็นหลวงยกกระบัตร เมืองราชบุรี และได้เสกสมรสกับท่านนก ชาวเมืองอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม¹³ ในสมัยธนบุรีทรงเข้ารับราชการเป็นที่พระราชวรินทร์ในกรมพระตำรวจหลวง ทรงรับราชการได้เลื่อนชั้นเป็นลำดับ คือ

พ.ศ. 2311 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดให้พระราชวรินทร์ และ พระมหามนตรี สองพี่น้องคุมทัพโดยเสด็จขึ้นไปปราบเจ้าพิมาย โดยยกไปทางเมืองนครนายก ที่ตำบลขุนทด ข้างค้ำ แดงหนีไป ในครั้งนี้ได้เลื่อนเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ จางวางกรมพระตำรวจหลวง พระมหามนตรี

ไค้เลื่อนเป็นพระยาอนุชิตราชา

พ.ศ. 2312 พระยาอภัยรณฤทธิ์ พระยาอนุชิตราชา คุมทัพไปตีเขมร ตีไค้เมือง พระตะบอง เสียบราบแล้ว ตั้งทัพรอทัพหลวง ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีลงไปปราบชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช ตีกรมสุทลายเคื่อนเกิดข่าวลือ ว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีสิ้นพระชนม์ ทัพไทยที่เสียบราบจึงถอยทัพ กลับกรุงธนบุรี

พ.ศ. 2313 ไค้เลื่อนเป็นพระยาขมราช สาเหตุอาจเนื่องมาจากโดยเสด็จขึ้นไปปราบ ชุมนุมเจ้าพระฝาง ขณะเดียวกันไค้รับตำแหน่งมหาดไทยแทนสมุหนายกด้วย ต่อมาไค้เลื่อนเป็นพระ ยาจกรี ว่าที่สมุหนายกแทนคนเดิมซึ่งอสังกรรม ส่วนพระอนุชาเลื่อนเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์

พ.ศ. 2314 เป็นแม่ทัพยกไปตีเขมร สามารถยึด บันทายเพชร ซึ่งเป็นเมืองหลวง ะพนมไค้ ในครั้งนั้น เขมรไค้เป็นประเทศราชของไทยอีกครั้งหนึ่ง ในครั้งนั้นไค้เป็นเจ้าพระยา จกรี

พ.ศ. 2317 เป็นแม่ทัพคุมทัพหัวเมืองเหนือยกไปตีพม่าที่เชียงใหม่โดยได้รับความร่วม มือจากบรรดาเจ้า ผู้ครองนครชาวพื้นเมือง อาณาจักรลานนาขอมขึ้นกับไทย ในปีเดียวกันนั้นต้อง ลงมารบกับพม่าที่บางแควราชบุรีและช่วยตีค่ายพม่าที่เขาชะงุ้ม

พ.ศ. 2318 ทำศึกกับอะแซหุ่ญก็ ต้องทิ้งเมืองพิษณุโลกแล้วร่วมกับทัพหลวง เข้ายระดมสู้รบกับพม่า แยกทัพกลับไป

พ.ศ. 2319 ยกทัพไปรับเจ้าเมืองนางรองประหาร ทั้งนี้เพราะเมื่อมีเรื่องวิวาทกับเจ้า เมืองนครราชสีมาแล้ว ไปขอขึ้นกับเมืองจำปาศักดิ์ ทั้งนี้เพราะเห็นว่าไทยติดศึกกับพม่า

พ.ศ. 2320 ยกทัพไปปราบเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ ในครั้งนี้แคว้นลาวทางตอนใต้เขมร ป่าดง ไค้แก้ว สุรินทร์ สังขะ และซุขัน ขึ้นอยู่กับไทย ในครั้งนี้ไค้เลื่อนยศเป็น สมเด็จพระยามหา กษัตริย์ศึก มีเครื่องยศอย่างเจ้าตากกรม

พ.ศ. 2321 สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกไค้ยกทัพไปปราบเมืองเวียงจันทน์ กรณีที่เจ้าศิริบุญสาร ตามมาสังหารพระวอในเขตไทย ดังนั้นเจ้าพระยาสุรสีห์ยกทัพเรือทางแม่น้ำโขง รวมกับเจ้านครหลวงพระบาง ในครั้งนั้นลาวเวียงจันทน์สู้ไม่ได้ จึงตกเป็นประเทศราชของไทย ส่วนหลวงพระบางขอสวามิภักดิ์

พ.ศ. 2324 เขมรเกิดจลาจล แยกแยกเป็นฝ่ายที่นิยมไทยกับฝ่ายนิยมญวน ซึ่งถ้าไม่ระงับข้อพิพาทเหล่านี้จะเป็นอันตรายมาถึงไทยด้วย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงได้โปรดให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพ เจาพระยาสุรสีห์เป็นทัพหน้า เจาฟากกรมขุนอินทรพิทักษ์เป็นกองหนุน ในการทำสงครามครั้งนี้ยังไม่สิ้นสุด ก็เกิดเหตุการณ์ยุ่งยากขึ้นที่ธนบุรี ทำให้ต้องถอนทัพกลับ เพื่อจัดการบ้านเมืองให้สงบเรียบร้อย¹⁴

จากชีวิตการรับราชการของรัชกาลที่ 1 ในสมัยธนบุรีนี้ จะเห็นได้ว่าทรงเป็นผู้มีบทบาทสำคัญ ผู้หนึ่งช่วยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีป้องกันประเทศและกู้เอกราชของชาติ เป็นอย่างดี เมื่อพระองค์ดำรงฐานะเป็นพระยามหากษัตริย์ ทรงพยายามดำเนินภาระต่าง ๆ ทั้งทางด้านการทำสงครามป้องกันประเทศ การบริหารราชการแผ่นดิน และการฟื้นฟูประเทศ ซึ่งสืบเนื่องมาจากสมัยธนบุรี พระองค์สวรรคต เมื่อวันที่ 7 กันยายน พ.ศ. 2352 ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (ทานนาก)

พระราชสมภพเมื่อวันที่ 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2310 ที่ตำบลอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม ทรงพระนามเดิมว่า ฉิม เมื่อพระชนมายุ 2 พรรษา ได้ตามเสด็จพระชนกมาอยู่ที่กรุงธนบุรี โดยพำนักอยู่ใกล้กับวัดบางหว้าใหญ่ และได้ศึกษากับพระวันรัตน์ (ทองอยู่) ที่วัดนี้

เมื่อพระชนมายุ 8 พรรษา ติดตามพระชนกไปราชการสงคราม ตั้งแต่ขึ้นไปรบกับพม่าที่เชียงใหม่ ลงมารบกับพม่าที่บ้านเชานางแก้ว เขาสูง ราชบุรีแล้วกลับมาศึกษาเมืองเชียงใหม่ จนกระทั่งถึงศึกอะแซหุุ่นกี้ และศึกษาทางด้านตะวันออกจนสิ้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ในคราวที่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงสถาปนาราชวงศ์ นั้น พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้ได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรเสด็จประทับ ณ พระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี¹⁵

เมื่อพระชนมายุครบวษา ทรงบวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วจึงเสด็จไปประทับที่วัดสมอราย ต่อมาได้เสกสมรสกับสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าบุญรอด

ในฐานะพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าต่างกรม พระองค์ได้รับราชการสงครามสนองพระเดชพระคุณ ถึงแคว้น รวมทั้งศึกลาดหญ้า ท้าดินแดง

เมื่อพระชนมายุ 41 พรรษา ทรงได้รับสถาปนาเป็น กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งภายหลังจากที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสิ้นพระชนม์ และเมื่อพระชนมายุ 43 พรรษา จึงได้เสวยราชสมบัติ¹⁶

เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ บ้านเมืองมีปัญหายากนอกเกี่ยวกับการรุกรานของพม่า แล่อิทธิพลของญวน และมีปัญหายากภายในเกี่ยวกับการแตกความสามัคคีระหว่างวังหลวงกับวังหน้า ซึ่งเกิดขึ้นตอนปลายรัชกาลที่ 1 ดังเช่น กรณีแข่งเรือระหว่างวังหลวงกับวังหน้า¹⁷ หรือกรณีที่ข้าราชการวังหลวงไปตั้งกองล้อมวังครวที่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าเสด็จไปประทับวังหน้า เพื่อรักษาพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราช¹⁸ แต่ในต้นรัชกาลที่ 2 พระองค์เผชิญกับการแตกแยกเนื่องจากเชื้อพระวงศ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีคิดกันกบฏโดยมีกรมขุนกษัตราธิราช เป็นหัวหน้า¹⁹ รัชกาลที่ 2 ทรงแก้ไขปัญหายากด้วยการเฉียบขาด เมื่อพิจารณาไต่สวนแล้วเป็นความจริงจึงโปรดให้ประหารชีวิต คนสำคัญของกลุ่มที่คิดกันก่อการกบฏและบริหารราชการแผ่นดินโดยเรียบเรียงส่วนปัญหาเกี่ยวกับการต่างประเทศนั้นทรงพยายามใช้วิธีเป็นไมตรี เพื่อป้องกันศึกกระหนาบ ซึ่งมีผลให้รัชสมัยของพระองค์สงบสุข จึงเป็นเหตุให้ทรงมีเวลาทำนุบำรุงทางด้านศิลปต่าง ๆ อันเป็นมรดกของชาติมาจนถึงปัจจุบัน รัชกาลที่สอง เสด็จสวรรคตในวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2367

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

เป็นพระโอรสในสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและเจ้าจอมมารดาเรียบ ซึ่งได้รับการเฉลิมพระนามเป็นสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระนามเดิมของรัชกาลที่ 3 ชื่อ พระองค์เจ้าชายทัพบ พระราชสมภพเมื่อวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2330 ที่พระราชวังเดิมธนบุรี ต่อมารัชกาลที่ 2 ทรงโปรดสถาปนาเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ว่าราชการพระคลังในฐานะที่เป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์โต พระองค์ ได้ช่วยราชการจนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย สามารถว่าราชการต่างพระเนกรพระกรณ จากเอกสารของ ครอว์เฟิก โค้ดสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของพระองค์ทางด้านการต่างประเทศ และทางด้านการเมือง ดังเช่น เรื่องการเจรจาให้เจ้าพระยาไทรบุรีขึ้นมาแก้คดีข้อหากบฏเสนาบดีคลังได้กล่าวกับอังกฤษว่า....."เจ้าฟ้ากรมเชษฐ และชาวเจ้ากรมอยู่เสมอที่จะช่วยกันให้ได้รับความปลอดภัยพอสมควร....."²⁰ แม้ว่าในครั้งนั้นครอว์เฟิก มีเรื่องไม่พอใจไทยหลายประการ แต่เขาก็ยอมรับว่า

".....เท่าที่ข้าพเจ้ามีโอกาสดูได้ดัง เลตออกนักบวชารู้สึกว่าพระองค์ทรงพระปรีชาสามารถ มีพระปัญญาหลักแหลมอยู่เป็นอันมาก²¹ ทั้งนี้จึงไม่ใช่เป็นเรื่องประหลาดที่เสนาบดีทั้งหลายได้อัญเชิญขึ้นครองราชย์ ภายหลังจากที่รัชกาลที่ 2 สวรรคต

การที่รัชกาลที่ 3 มีประสบการณ์ทั้งทางด้านการบริหารราชการแผ่นดิน การคลัง การสงครามและการต่างประเทศ ประกอบกับทรงพระปรีชาสามารถ และความหลักแหลม ทำให้ไทยในรัชกาลของพระองค์เรื่องมิใช่เพียง การที่พระองค์สามารถเพิ่มทุนรายได้ของชาติมีผลทำให้สามารถบำรุงกองทัพ เพื่อป้องกันประเทศ และบำรุงพุทธศาสนา ศิลปกรรมต่าง ๆ ถึงขนาดเรียกว่า ลักษณะ "สูงเด่นเข้มแข็ง อันหนึ่งในวงศ์ไทย"²² ความเข้าใจพระทัยในกิจการต่างประเทศนั้น ทำให้พระองค์ต้องใช้วิธีการเฉียบขาดเพื่อยุติการขยายอิทธิพลของญวน การขจัดปัญหาการขยายอิทธิพลของอังกฤษในดินแดนมลายู ด้วยวิธีการปราบปรามควบคู่ไปกับวิธีการทูต ทั้งนี้ในปลายรัชกาลของพระองค์ ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับชาติตะวันตกก้าวมาถึงขั้นทำสนธิสัญญากัน ทั้งนี้เพราะรัชกาลที่ 3 ได้ตระหนักถึงอำนาจและอิทธิพลของชาติตะวันตก ดังพระราชดำริว่า ".....การศึกสงครามข้างญวนข้างพม่าจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ก็แต่ข้างพวกฝรั่งให้ระวังไว้ดี อย่าให้เสียที่แก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดควรจะเรียนเอาไว้มิให้เขาอย่างเขา แลอย่าให้มันล่อล่อมใส่ไปทีเดียว....."²³

รัชกาลที่ 3 มีโคตรงกยของ ผู้ใดเป็นพระมหากษัตริย์ จึงไม่มีพระโอรสองค์ใดที่จะอยู่ในสายสืบราชสมบัติอย่างเด่นชัด ดังนั้นในตอนปลายรัชกาล พระองค์จึงมีพระราชดำริเกี่ยวกับผู้ที่สืบราชสมบัติ โดยให้บรรดาเสนาบดีเป็นผู้เลือก โดยให้ขอส่งเกล้าว่า เจ้าฟ้า มงกุฎ เป็นผู้ที่มีสติปัญญาพอจะรักษาแผ่นดินได้ แลทรงเกี่ยวจวากรองยาแบบพระสงฆ์อยู่ ถ้าได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินคงจะให้พระสงฆ์ไทยครองยาแบบพระสงฆ์ทั้งหมด²⁴ ในที่สุดบรรดาเสนาบดีส่งความเห็นว่าจะอัญเชิญเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชย์ต่อไป ทำให้หมดปัญหาเรื่องการสืบสมบัติ

เมื่อรัชกาลที่ 3 เสด็จสวรรคตในวันที่ 2 เมษายน พ.ศ. 2394 เป็นเวลาที่ไทยมีความเจริญรุ่งเรือง เป็นปึกแผ่นอันเป็นพื้นฐานให้รัชกาลที่ 4 สามารถปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย เพื่อเผชิญการคุกคามจากชาติตะวันตกในเวลาต่อมา

เชิงอรรถที่ 6

1. กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 เล่มที่ 23 หน้า 170 จดหมายเหตุเมืองซีเออร์
เออ คูวีแวร ลงวันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2325
2. กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารพระราชหัตถเลขา หน้า 694 และ 697
3. พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 28
4. กุ หน้า 128
5. Klaus Wenk The Restoration of Thailand Under Rama I 1782-1809 p.6
* ปัจจุบันคือวัดโมฬีโลกยาราม
6. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 หน้า 11-12
** การบรรยายชื่อและสถานที่ตั้งในแผนที่กรุงเทพฯ ประกอบ
7. อานรายละเอียดยในเรื่อง "สร้างพระนคร" กุ หน้า 74 - 75
8. จุลทัศน์ พยาธราชนก ศิลปกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
พิมพ์เสนอในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมหลวงวงศ์ สุรวงศ์วิวัฒน์ วันที่ 30
กรกฎาคม พ.ศ. 2522 หน้า 124 - 125
9. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กุ หน้า 104 - 105 ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงแปลงสร้อย
ที่ว่า บวรรัตนโกสินทร์เป็น อมรรัตนโกสินทร์ นอกนั้นคงไว้ตามเดิม
10. กุ หน้า 14 - 15
11. ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์ ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 - 2394) หน้า 20 - 23
12. กรมศิลปากร "ประกาศขนานนามพระพุทธรูปปฏิมากรประจำรัชกาล" ประชุมประกาศรัชกาล
ที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2409 หน้า 16 - 20
13. สมภพ จันทรประภา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชในคานป้องกันประเทศ พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงวงศ์ สุรวงศ์วิวัฒน์ 2520
หน้า 14 - 32 (อ้างอิงจาก อภินิหารบรรพบุรุษ)

14. ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์ ด.ก. และสมภพ จันทระประภา
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าไพฑูริย์ในการป้องกันประเทศ ดก หน้า 75 - 90

ปัจจุบันคือวัชรวิงโงปิตาราม

15. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2
 เล่ม 1 หน้า 4 - 6
16. กุ หน้า 10 - 12
17. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ดก หน้า 255 - 257
18. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ด.ก. หน้า 10 - 11
19. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 หน้า 2-3
20. กร. จอห์น ครอว์ฟอร์ด เอกสารของครอว์ฟอร์ด ไพโรจน์ เกษมเมณกิจ แปล
 หน้า 35
21. กุ หน้า 196 เป็นจดหมายถึง ฑูตฯ จี ส่วนต้น รัฐมนตรีว่าการป้อมวิไลเดียม
 ลงวันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 1824
22. วอลเตอร์ เอฟ เวลดา แผนดินพระนั่งเกล้า นิจ ทองโสภิต แปล หน้า 87
 (อ้างอิงจาก Charles Doehring, Art and Art Industry in Siam
 โรงพิมพ์ Asia Publishing House กรุงเทพฯ เล่ม 1 หน้า 48)
23. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2
 หน้า 188
24. กุ หน้า 185

บทที่ 7

การเปลี่ยนแปลงในก้นาง ๆ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การที่กรุงศรีอยุธยาถูกพม่ายึดครองในปี พ.ศ. 2310 ย่อมเป็นบทเรียนแก่คนไทยที่ตั้งราชธานีแห่งใหม่ขึ้นที่กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ ในอันที่จะป้องกันบ้านเมือง และสถาปนาให้มีความเจริญรุ่งเรืองดังเดิม ดังนั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงได้มีการจัดระเบียบการปกครองและสังคมให้รัดกุมยิ่งขึ้น ซึ่งหมายความว่า จะต้องมีการฟื้นฟูขนบธรรมเนียมประเพณี ศาสนาและศิลปศาสตร์ต่าง ๆ ควบคู่กัน การจะทำดังนี้ได้นั้นจะต้องมีการปรับปรุงทางเศรษฐกิจ เพื่อจะได้มีเงินใช้จ่ายใช้สอยในการปรับปรุงกองทัพและอุปถัมภ์ศิลปวัฒนธรรมของชาติได้

การฟื้นฟูบ้านเมือง และเหตุการณ์ในก้นาง ๆ มีดังนี้

1. การเมือง

1.1 รัชกาลที่ 1 ปราบคาภิเนษกษัตริย์และสามารถแก้ไขเหตุการณ์ยุ่งยากภายในสมัยธนบุรีได้ ทั้งยังเป็นผู้นำในการป้องกันประเทศจากการทำสงครามกับพม่าเป็นเวลาถึง 20 ปี และการขยายอาณาเขต ตลอดจนการทะนุบำรุงฟื้นฟูบ้านเมืองในก้นาง ๆ จึงทำให้เสถียรภาพของพระองค์มีความมั่นคง ปัญหาการเมืองที่เกิดขึ้นในรัชกาลของพระองค์ คือ การบาดหมางกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ซึ่งเป็นพระอนุชาบุญพระทัยและมีบทบาทสำคัญในการช่วยบริหารกิจการบ้านเมือง การบาดหมางนี้ได้แสดงออกในครั้งสำคัญ คือ ข้าราชการวังหลวงและข้าราชการวังหน้า ที่แสดงโงนกลางแปลงวิวาทกันถึงขั้นนำปืนออกมายิงสู้กัน การแข่งเรือระหว่างวังทั้งสอง และการที่ไม่อาจพระราชทานเบี้ยหวัดเพิ่มให้แก่วังหน้า¹ ทำให้เกิดความไม่พอใจยิ่งขึ้น ถึงขั้นที่วังทั้งสองเตรียมปืนไว้บนป้อม แต่การที่ทั้งสองพระองค์มีพระญาติผู้ใหญ่ คือ พระพี่นางเธอ สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงกรมพระยาเทพสุดาวดี (สา) และพระพี่นางเธอสมเด็จเจ้าฟ้าหญิงกรมพระศรีสุดารักษ์ (แก้ว) เป็นผู้ไกลเกลี่ย² ความขัดแย้งนี้จึงสิ้นสุดลง ถึงแม้ว่าฝ่ายวังหน้าจะยังบาดหมาง แต่ก็ไม่มีอิทธิพล ดังจะเห็นได้จากคราวที่เมื่อรัชกาลที่ 1 เสด็จไปทรงพยาบาลกรมพระราชวังบวร ข้าราชการวังหน้าไม่ยอมให้ข้าราชการวังหลวงไปอารักขาตามประเพณี แต่เมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรไปบัญชาการด้วยพระองค์เอง ฝ่ายวังหน้ามิได้ขัดขวาง³ ต่อมาเมื่อกรมพระราชวังบวรสวรรคตในปี พ.ศ. 2346 พระโอรสของกรมพระราชวังบวรสองพระองค์คบคิดกับข้าราชการฝ่ายวังหน้าบางคนคิดก่อการกบฏ⁴ รัชกาลที่ 1 ทรงแก้ปัญหาเรื่องนี้โดยโปรดสำเร็จโทษผู้คิดก่อการกบฏเหล่านั้น

และในปี พ.ศ. 2349 ทรงสถาปนาเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสืบแทน

1.2 รัชกาลที่ 2 พระองค์ขึ้นครองราชย์ด้วยสิทธิของการเป็นอุปราช ซึ่งเป็นที่รับรู้กันในหมู่เสนาบดี แต่สถานการณ์บ้านเมือง ในขณะนั้นมีการเปลี่ยนแปลงไปหลายประการคือ

สถานการณ์ภายใน บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ที่เคยทำศึกสงครามกับพม่า ดังเช่นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือเสนาบดีผู้ใหญ่ เช่น เจ้าพระยาธรรมาพิพิต เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ก็ไต่ลื่นไปเป็นส่วนใหญ่⁵ เจ้านาย ชุนนางรุ่นใหม่ย่อมมีความสัมพันธ์ห่างเหินกันไป

สถานการณ์ภายนอก ไทยต้องเผชิญต่อการคุกคามของพม่า ทางตะวันตก และการขยายอิทธิพลของญวนมาทางตะวันออก) จะกล่าวในเรื่องความสัมพันธ์กับต่างประเทศ ในบทต่อไป)

ด้วยเหตุการณ์เมื่อรัชกาลที่ 1 สวรรคต เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์ทิศ (เจ้าฟ้าเทิ้ม) พระญาติสนิทคบคิดกับบริวารจะตั้งตัวเป็นใหญ่ กรมพระราชวังบวรจึงโปรดให้สำเร็จโทษ⁶ นับว่าใช้ความเด็ดขาดแก้ปัญหาเพื่อไทยจะได้เตรียมพร้อมในการทำศึกกับพม่า เมื่อสถานการณ์ภายในมั่นคงแล้วจึงโปรดให้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นครองราชย์ รัชกาลที่ 2 ได้ทรงใช้กุศโลบายทางการเมืองโดยเป็นไมตรีกับญวน เพื่อป้องกันมิให้ต้องทำศึกสองด้าน หวังส่งกองทัพไปฉกทัพที่ไว้ในญวน⁷ การสร้างนครเขื่อนขันธ์ ทำนุซึ่งทางน้ำ⁸ ทั้งนี้ก็เพื่อป้องกันศึกสงคราม ส่วนการบริหารประเทศนั้น ทรงมอบอำนาจให้แก่กรมพระราชวังบวรมหาเสนาบดี (จุ้ย) ซึ่งเป็นพระอนุชาร่วมพระชนกชนนี ทรงดูแลราชการต่างพระเนตรพระกรรณทั้งจะต้องเสด็จไปวังหลวง ทุกเช้าเพื่อตรวจตราบัญชาการต่าง ๆ จนกระทั่งสิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2360⁸ นับเป็นการกระจายงานและมีผลทางจิตวิทยาอีกด้วย เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ สิ้นพระชนม์ไม่โปรดแต่งตั้งบุคคลใดแทน แต่โปรดให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีซึ่งเป็นเจ้านายผู้ใหญ่กำกับราชการมหาดไทยและกรมวัง นอกจากนี้ทรงโปรดให้เจ้านายที่ทรงมีความรู้ความสามารถไปกำกับหน่วยงานต่าง ๆ เช่น กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ กำกับกลาโหม กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กำกับราชการกรมคลัง⁹ นับเป็นการบริหารราชการแบบใหม่ ที่จัดสรรบุคคลให้ดำรงตำแหน่งที่เหมาะสมกับความรู้ความสามารถและเป็นการกระจาย พระราชอำนาจออกไปสู่บุคคลอื่นระดับหนึ่งทำให้ทรงมีเวลาที่มีความคิดที่จะช่วยราชการและทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมประจำชาติ ซึ่งตกทอดมาถึงทุกวันนี้

การกระจายพระราชมอณาวาไปสู่พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง ทำให้มีผลในเวลาต่อมา คือ เจ้าและขุนนางมีอิทธิพลเพิ่มขึ้น ดังปรากฏว่า

"....ในแผ่นดินนั้น เจ้าและขุนนาง แ่่งเข้าไปคั่งช่องสุ่มผู้คนอยู่ในป่า สำหรับหาของ ป่าต่าง ๆ มาส่งส่วยทาสลูกหนี้โคหน้เ้าของแล้วเอาตัวไม้โค เพราะนายของมีเจ้านายมี อำนาจแข็งแรง"¹⁰

รัชกาลที่ 2 มีได้ลกอำนาจเจ้าและขุนนางทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่าเศรษฐกิจไม่ดี¹¹ ไม่มีเงินพอจะแจกจ่ายให้เป็นเบี้ยหวัดแก่ข้าราชการ สถานการณ์เป็นเช่นนี้จนสิ้นรัชกาล

1.3 รัชกาลที่ 3 ในฐานะที่เป็นพระโอรสองค์โตในรัชกาลที่ 2 ใ้รับการ อัญเชิญขึ้นครองราชย์ ท่ามกลางป้ดหา 3 ประการ คือ รัชกาลที่ 2 มีใ้ทรงตั้งรัชทายาท และรัชกาลที่ 3 มีใ้เป็นพระโอรสที่ประสูติ จากอัครมเหสี นอกจากนี้พระโอรสที่ประสูติ จากมเหสี ซึ่งสามารถอ้างสิทธิในราชบัลลังก์ได้เช่นกัน คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งกำลังทรง ผนวชอยู่แต่สถานการณ์ในขณะนั้น ไ้แกปัญหาใ้แก่พระองค์คือเจ้าฟ้ามงกุฎทรงพระเยาว์ กว่านั้น ยังไม่มีใ้ดกสรับราชการจึงไม่มีอิทธิพลและไม่มีพระราชทรัพย์ ถ้าเทียบกับรัชกาลที่ 3 ซึ่งมีวัยวุฒิ มีความเจนจัด มีอิทธิพลและมีบุคลิกลักษณะเป็นพิเศษ¹² ซึ่งเป็นที่รู้จักโดยทั่วไปในหมู่ ขุนนางและชาวต่างประเทศ ด้วยเหตุนี้อาจจะใ้รัชกาลที่ 2 ไม่อาจก่กสินพระทัยที่จะตั้งพระโอรส องค์ใ้ครองค้หนึ่งใ้จำนวนนี้ขึ้นเป็นรัชทายาทอย่าง เป็นทางการ

อีกประการหนึ่งที่น่าสังเกตคือ รัชกาลที่ 3 ทรงใ้รับการสนับสนุนจากขุนนางซึ่ง อยู่ในตระกูลขุนนางที่มีอิทธิพลเป็นอย่างยิ่งในขณะนั้น ทั้งนี้อาจพิจารณาจากขุนนางคนสำคัญ ที่ทรงแต่งตั้งภายหลังจากขึ้นครองราชย์เช่น

นายคิส บุนนาค ในสมัยรัชกาลที่ 2 รับราชการในตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลัง ซึ่งจะต้องรู้จักคุ้นเคยกับรัชกาลที่ 3 ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งผู้กำกับราชการกรมคลัง ครั้นถึง รัชกาลที่ 3 โปรดใ้หาทั้งกรมกลาโหมและกรมท่า เรียกหา เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุ้ตกลา โหม¹³ ซึ่งใ้ใ้มีอิทธิพลทางด้านการกำกับ ทั่วประเทศและการทหาร

นายทัต บุนนาค ในรัชกาลที่ 2 ไ้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ ตำแหน่งจางวาง มหาคเล็กซึ่งมีความสำคัญคือ "....เป็นตำแหน่งเกี่ยวของทางยุทธศาสตร์ เนื่องด้วยผู้ที่จะมา เป็นขุนนางผู้ใหญ่ของประเทศจะต้องใ้รับการฝึกฝนคน โดยเป็นมหาคเล็กของพระเจ้า

อยู่หัวเสียก่อน และเจ้ากรรมมหาดเล็กมีหน้าที่เกี่ยวกับการขึ้นลงทะเบียน และการสักหมายด้วย¹⁴
ทำให้บุคคลผู้นี้มีอำนาจและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากมาย

การที่รัชกาลที่ 3 ได้รับความสนับสนุนจากกลุ่มขุนนางโดยเฉพาะขุนนางในตระกูลขุนนาง
ทำให้ขุนนางตระกูลนี้มีบทบาททางการเมืองยิ่งขึ้น

ส่วนในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ รัชกาลที่ 3 โปรดสถาปนาพระปิตุจฉา เป็นกรมพระราชวัง
บรมมหาศักดิพลเสพย์ (พระองค์เจ้าชายอรุโณทัยในรัชกาลที่ 1)¹⁵ กรมพระราชวังบวรวิไญ
นอกจากจะเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นผู้ใหญ่แล้ว ยังทรงมีกองกำลังเพราะได้รับราชการกำกับกลาโหม
ตั้งแต่รัชกาลที่ 2 และมีศักดิ์เป็นหลานของเจ้าพระยามหาคหบดีศรีธรรมราช (น้อย)¹⁶ ซึ่งเป็นขุนนาง
ผู้ใหญ่ที่มีอิทธิพลคนหนึ่งในขณะนั้น ดังนั้นเมื่อกรมพระราชวังบวรวิไญสิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2375
พระองค์มีใต้อำนาจผู้ใดเป็นกรมพระราชวังบวรฯ แทน เพียงแต่เลื่อนยศพระบรมวงศานุวงศ์
องค์สำคัญขึ้น ดังเช่น กรมหลวงรักษมณเฑียรกรมขุนอิศเรศรังสรรค์¹⁷ ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้
บริวารของเชื้อพระวงศ์เหล่านั้นสองสุมผู้คน สนับสนุนเจ้านายของตนเพื่อให้ดำรงตำแหน่ง
วังหน้า อันจะก่อให้เกิดการแตกแยก แต่ขณะเดียวกันพระองค์ได้สอดส่องดูแลมิให้เชื้อพระวงศ์
องค์ใดสองสุมผู้คน ดังเช่นกรณีที่พระละครบ้านพร้าวชักเอาไพร่ เมืองหนองคาย เมืองหนองหาร
ศรีเวียง ศรีพนวน และขุนประเสริฐเมืองภูเขียว ชักชวนพลเมืองสุวรรณภูมิ เมืองเขมรราช
ถวายพระเจ้านองยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์¹⁸ กรณีนี้รัชกาลที่ 3 มิได้ไต่สวนกรม
ขุนอิศเรศรังสรรค์ แต่ได้ลงพระอาญาประหารพระละครและขุนประเสริฐเป็นการปรามมิให้
ขุนนางผู้นั้นเอาเยี่ยงอย่างต่อไป ส่วนเชื้อพระวงศ์ที่สำคัญอีกพระองค์หนึ่งคือเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่ง
ผนวชอยู่ที่วัดราชาธิวาสนั้นเป็นที่เลื่อมใสของราษฎร และมีข่าวลือในทางการเมือง ดังนั้น
ปี พ.ศ. 2379 รัชกาลที่ 3 จึงเชิญเสด็จมาประทับเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศน์ ซึ่งเป็นวัด
ในพระนคร ในครั้งนั้นพระองค์โปรดให้จัดกระบวนแห่เหมือนอย่างแห่เสด็จพระมหาอุปราช
สร้างพระกำหนดให้ประทับในครั้งนี้นำโปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเสมอเจ้าคณะรอง¹⁹ กุศลโบาย
นี้ทำให้สามารถระงับปัญหาทางการเมืองซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ นอกจากกุศลโบายแล้ว รัชกาลที่ 3
ยังใช้วิธีเคี้ยขาดังเช่นโปรดให้สำเร็จโทษกรมหลวงรักษมณเฑียร²⁰ แต่ในกรณีนี้ กรมหลวง
รักษมณเฑียรมิได้มีความผิดสองสุมผู้คนอย่างเดียวยังมีความผิดในเรื่องการก่อกบฏราชกุมาร ตัก
สินคดียุติธรรมนอกราชการยังหลวง และประพฤติดินทางศีลธรรมลักเพศอีกด้วย

นอกจากนี้ยังมีความยุ่งยากเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 อีกประการหนึ่งคือได้เกิดสมัคมลับของชาวจีน เรียกว่า อั้งยี่ หรือตัวเหี้ย ซึ่งสมัคมลับนี้ทำการลักลอบค้าฝิ่น และวิวาทกันในด้านแบ่งผลประโยชน์ทางการค้า²¹ ซึ่งขัดต่อนโยบายห้ามค้าฝิ่นของรัชกาลที่ 3 และการวิวาทกันนี้ ทำความยุ่งยากมาสู่รัฐบาลเป็นอย่างมากถึงขั้นต้องใช้กำลังปราบปราม การที่รัชกาลที่ 3 แก้ปัญหาวัยวี่นี้ก็เพื่อป้องกันมิให้เกิดปัญหาทางเศรษฐกิจ การเมืองตามมาเพราะสถานการณ์ภายในของไทยในขณะนั้น ต้องทำสงครามป้องกันประเทศ ขยายอาณาเขต เพื่อความมั่นคงของพระราชอาณาจักร การปราบปรามกบฏเจ้าประเทศราช และเผชิญกับการคุกคามของชาติตะวันตก ดังนั้นจึงต้องรักษาความสงบภายในให้มั่นคงก่อน จึงจะเห็นได้จากพระราชดำริถึงผู้สืบทอดราชสมบัติ ซึ่งรัชกาลที่ 3 ทรงชี้ให้เห็นถึงอันตรายจาก"พวกฝรั่ง" และการเลือกตั้งบุคคลที่จะขึ้นครองราชย์ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการที่พระองค์มิได้ตั้งรัชทายาทอย่างเป็นทางการและการที่พระองค์มิได้โปรดตั้งพระราชโอรสองค์ใดองค์หนึ่งเป็นวังหน้าแทนพระองค์เดิมอาจจะเป็นเพราะว่ามีเชื้อพระวงศ์ที่มีความเหมาะสมกว่าอยู่หลายพระองค์ซึ่งอาจก่อปัญหาทางการเมืองขึ้นได้ ดังนั้นในตอนปลายรัชกาล จึงมีพระราชดำรินี้ในเรื่องนี้เพื่อป้องกันปัญหาการสืบทอดราชสมบัติ ซึ่งพระองค์เคยประสบในคราวขึ้นครองราชย์ ดังนั้นจึงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหกลาโหม เป็นหัวหน้าในการประชุมปรึกษากันในหมู่ข้าราชการทั้งปวง โดยแนะนำคุณสมบัตินี้จะเป็นกษัตริย์คือ"... พระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดที่มีวิบุลย ปริชาธอบรรพคุณวัตร เป็นศาสนูปถัมภกยกพระบรมพุทธุศาสนา และปกป้องไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์รักษาแผ่นดินให้เป็นสุขสวัสดิ์โดยยิ่ง เป็นที่ยินดีแก่มหาชนทั้งปวงได้....."²² แม้ว่าเวลาจะเขียนไว้ว่ามีเรื่องกล่าวว่า พระองค์มีพระประสงค์อย่างแรงกล้าที่จะให้พระราชโอรสองค์ใดองค์หนึ่งในสองพระองค์ได้สืบทอดราชสมบัติสืบแทน²³ แต่อย่างน้อยที่สุด พระราชดำริที่ว่า"อย่าได้กริ่งเกรงพระอภัยชัยเลย เอาแต่ให้ได้เป็นสุขทั่วหน้าอย่าให้เกิดการรบราฆ่าฟันกันให้ใคร่ความทุกข์ร้อนแก่ราษฎร"²⁴ แสดงให้เห็นว่าพระทัยของกษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระองค์หนึ่ง

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอันอาจกล่าวได้ว่ามีความมั่นคงทางการเมืองมากพอสมควร

2. การปกครอง

โครงสร้างส่วนใหญ่ของการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงมีลักษณะเช่นเดียวกับสมัยธนบุรี และอยุธยา เพียงแต่ปรับปรุงให้เหมาะสมกับสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้น การปกครองที่มีลักษณะเด่นในสมัยนี้คือ

2.1 สถาบันพระมหากษัตริย์ จะเน้นในเรื่องภารกิจของพระมหากษัตริย์ตามคติทางพุทธศาสนา²⁵ ซึ่งเป็นลักษณะของพระมหากษัตริย์ในอุดมคติผู้ทรงไว้ซึ่งธรรม อันประกอบด้วย ทศพิธราชธรรม ราชจรรยาวัตร และจักรวรรดิวัตร ทั้งนี้อาจพิจารณาได้จากวรรณคดีในสมัยรัชกาลที่ 1 เช่น รามเกียรติ์ อิเหนา ราชวริราศ สามกก ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของผู้นำทั้งในลักษณะที่ค้ำและไมค้ำซึ่งเป็นเรื่องที่ว่าด้วยราชธรรมของกษัตริย์ จะเห็นได้ว่าวรรณคดีไทยในสมัยนี้จะได้รับอิทธิพลจากชาดกในพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ดังเช่นรายยาวเทวทัตมหาชาติ กัณท์กุมาร กัณท์มัทรี หรือ กากีกัณโณสุภาพ เป็นต้น นอกจากนี้พระจริยาวัตรประจำวัน ยังเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ดังเช่น การทรงบาตร เสด็จพระ ตั้งโรงทาน หรือการปล่อยสัตว์เนื่องในโอกาสต่าง ๆ รวมทั้งพระราชพิธีต่าง ๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังเช่น พระราชพิธีวิสาขบูชา เป็นต้น²⁶ และมีกิจกรรมอีกหลายประการที่จะแสดงว่า พระมหากษัตริย์ในสมัยนี้ในฐานะประมุขที่ปกครองบ้านเมืองให้ร่มเย็นเป็นสุข ้วยการปฏิบัติธรรมมากกว่าที่จะแสดงพระองค์ในฐานะเป็นสมมุติเทพ

2.2 การแบ่งอำนาจการปกครอง เพิ่มขึ้นเป็น 3 ฝ่าย เดิมนั้นสมุหนายก กองดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือ สมุหกลาโหมมีหน้าที่ดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ ต่อมาสมุหกลาโหมมีความผิดจริง จึงโอนหัวเมืองฝ่ายใต้ให้เป็นกรมท่า²⁷ ต่อมาเจ้าพระยามหาเสนา ได้รวมท่าคึกสงครามกับกรมพระราชวังบวรฯ มีความชอบ จึงขอพระราชทานเมืองปากน้ำใต้ ซึ่งเคยขึ้นกับกรมท่าให้มาขึ้นกับกลาโหม²⁸ รัชกาลที่ 1 จึงโปรดให้แบ่งเมืองต่าง ๆ ดังนี้คือ

เมืองที่ขึ้นกับสมุหนายก ได้แก่ หัวเมืองเหนือ และเมืองฉะเชิงเทรา

เมืองที่ขึ้นกับสมุหกลาโหม คือเมืองสงขลา พัทลุง นครศรีธรรมราช ไซยา หลังสวน
ชุมพร ปัตติมา กอฉนวน เมืองกุย เมืองปรางค์ ตะนาวศรี มะริด เมืองกระ ตะกั่วป่า
ตะกั่วทุ่ง พังงา ถวาย กับเมืองซึ่งเคยขึ้นกับมหาดไทย คือเมืองเพชรบุรี

เมืองที่ขึ้นกับพระคลัง (กรมท่า) คือ นนทบุรี สมุทรปราการ สาครบุรี ชลบุรี บางละมุง
ระยอง จันทบุรี ตราก กับเมืองที่เคยขึ้นกับมหาดไทย คือ ฉะเชิงเทรา ²⁹

หน้าที่ของอัครมหาเสนาบดี สมุหนายก สมุหกลาโหม และพระคลัง ซึ่งควบคุมกรมท่า นั้น
จะทำหน้าที่เป็นขุนนางผู้ใหญ่ ปกครองฝ่ายภูมิภาค โดยทำหน้าที่ทั้งเป็นผู้ตัดสินคดีความ เป็นผู้
บัญชาการทัพและดูแลเกี่ยวกับเรื่องการเงินภายในท้องถิ่น ปกครองตามที่ได้รับมอบหมาย ³⁰
นอกจากนี้ยังมีหน้าที่ปลีกย่อยอีกมากมาย

2.3 ความสัมพันธ์ระหว่างการปกครอง ส่วนกลางกับส่วนภูมิภาค

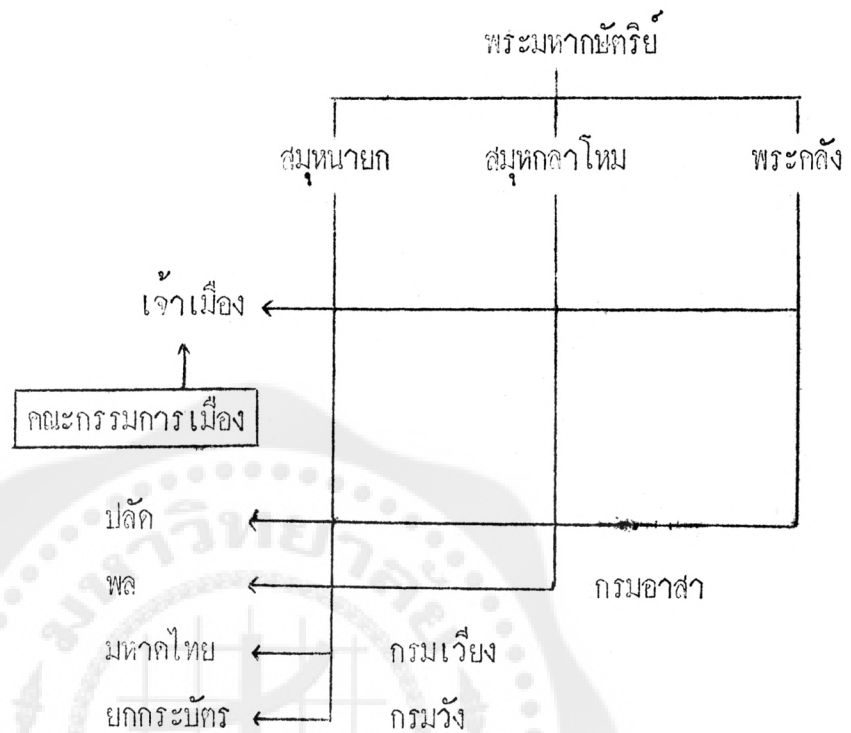
ในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงออกพระราชกำหนดคัดทอนอำนาจเจ้าเมืองในการแต่งตั้งข้าราชการ
ที่สำคัญ ๆ ทุกตำแหน่ง ³¹ เช่น

ตำแหน่งปลัด ซึ่งเป็นตำแหน่งรองจากเจ้าเมืองได้รับการแต่งตั้งจากสมุหนายก
สมุหกลาโหม หรือพระคลัง แล้วแต่งตั้งเป็นเขตปกครองของหน่วยงานใด

ตำแหน่งพล มีหน้าที่ทางด้านการทหาร จะได้รับแต่งตั้งจากกรมอาสา

ตำแหน่งมหาดไทย ซึ่งมีหน้าที่ออกหมายและเก็บเงินที่กรายงาน จะได้รับแต่งตั้ง
จากกรมเวียง

ตำแหน่งยกกระบัตร ซึ่งทำหน้าที่สอกลองการกระทำของเจ้าเมืองและข้าราชการ
ในหัวเมือง ได้รับการแต่งตั้งจากกรมวัง ³² เป็นต้น วิธีเช่นนี้ ทำให้คณะกรรมการเมืองมีผู้
บังคับบัญชา 2 ฝ่าย คือเจ้าเมือง และเจ้าสังกัด

ทำให้ราชธานีสามารถควบคุมหัวเมืองได้กระชับและรัดกุมยิ่งขึ้น นอกจากนี้รัชกาลที่ 1 โปรดให้ลดฐานะเมืองนครศรีธรรมราชลงเป็นเพียงหัวเมืองชั้นเอก ยังโปรดให้เมืองสงขลาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และมีหน้าที่ควบคุมหัวเมืองมลายูเช่นเดียวกับเมืองนครศรีธรรมราช การปกครองหัวเมืองประเทศราชของไทยจะไ้กล่าวในบทต่อไป

2.4 การฟื้นฟูกฎหมายและการศาล

ในสมัยธนบุรี ยังมีได้สะสางเนื่องจากเป็นระยะที่ต้องทำสงคราม ถึงสมัยรัชกาลที่ 1 จึงโปรดให้ชำระกฎหมายขึ้นในปี พ.ศ. 2348 เรียกว่ากฎหมายตราสามดวง กฎหมายฉบับนี้ได้ใช้เป็นหลักสำคัญในการพิจารณาพิพากษาคดี สืบต่อมาจนกระทั่งมีการปรับปรุงกฎหมายและการศาลในสมัยรัชกาลที่ 5

ก. การประมวลกฎหมายตราสามดวง

มูลเหตุที่ชำระกฎหมาย เนื่องจากเกิดคดีฟ้องหย่ากรณี อำเภอบ่อม เป็นคู่กับพระเกษมนายราชอรกร จึงฟ้องหานายบุญศรี ข้างเหล็กหลวง นายบุญศรี ไม่ยอมหย่า แต่ลูกขุน ๓ ศาลหลวง ว่าเป็นหญิงหย่าชายให้ขาดจากผิวเมียตามกฎหมาย รัชกาลที่ 1 ทรงเห็นว่าหญิงนอกใจชายแล้วฟ้องหย่าชายไฉน ลูกขุนพิจารณาไม่ยุติธรรม จึงโปรดให้พระคลังเอากฎหมายศาลหลวง หอหลวง และท้องเครื่อง (ข้างที่) มาตรวจ สอบกัน ได้ความว่า ชายไม่มีความผิด หญิงขอหย่า ท่านว่าเป็นหญิงหย่าชายได้³³ ด้วย เหตุนี้รัชกาลที่ 1 จึงทรงพระราชดำริว่า ฝ่ายศาสนจักรโปรดให้สังคายนาพระไตรปิฎก เป็นหลักแล้วฝ่ายอาณาจักรนั้น

"...พระราชกำหนดบทพระอัยการนั้น ก็พ้นเพื่อนวิปริตผิดซ้ำต่างกันไป เป็นอันมาก ด้วยคนอันโลภหลงหาความละเอียดเบาบามีได้ คัดแปลงแต่งตามชอบใจ ไว้พิพากษาให้เสียยุติธรรมสำหรับแผ่นดินไปก็มีบ้าง..."³⁴

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ ข้าราชการจากหน่วยต่าง ๆ คือ ข้าราชการกรมพระอภัยมณี มีขุนสุนทรโวหาร ว่าที่พระอภัยมณี

ขุนสารประเสริฐ ขุนวิเชียรอักษร ขุนวิจิตรอักษร

ลูกขุน มี ขุนหลวงพระไกรศรี พระราชพินิจจัยราชปลัด หลวงอภัย ราชบัณฑิต มี หลวงมหาวิชาธรรม ขุนศรีโวหาร นายพิมพ์

นายกอนเปรียญ³⁵

11 นายร่วมกันชำระกฎหมาย จัดเป็นหมวดหมู่ รัชกาลที่ 1 ทรงคัด แปลงเพื่อให้เกิดความยุติธรรม อันเป็นหลักให้พระมหากษัตริย์องค์ต่อไปใช้ในการพิจารณา พิพากษาคดี

การชำระกฎหมายนี้ทำกัน 11 เดือน จึงเสร็จ แล้วให้อาลักษณ์ชุบเส้น หลัก 3 ฉบับ เก็บไว้ท้องเครื่อง หอหลวง ศาลหลวง อย่างละหนึ่งฉบับ พร้อมทั้ง ประทับตราพระราชสีห์ พระคชสีห์ พระตราบัวแก้ว ทุกเล่มเป็นสำคัญ³⁶ จึงเรียกว่า กฎหมายตราสามดวง ตีพิมพ์เป็นฉบับสมบูรณ์โดยหมอบรัดเล เมื่อปี พ.ศ. 2416

บทบัญญัติในกฎหมายตราสามดวง³⁷ ประกอบด้วย กฎหมายเกาครั้ง
กรุงศรีอยุธยา และกฎหมายใหม่ที่ประกาศใช้ในรัชกาลที่ 1 คือ

1. พระธรรมศาสตร์ (1 เล่ม) : กฎหมายพระมนู
2. อินทภาษ (1 เล่ม) : คำกล่าวของพระอินทร์
3. พระธรรมนุญ (1 เล่ม) : กฎหมายธรรมนุญของศาลหลวง (ตอนที่ 1)
และตราประจำตำแหน่งทางราชการ (ตอนที่สอง)
4. ลักษณะวิวาท (1 เล่ม) : กฎหมายการวิวาท
5. ลักษณะรับฟ้อง (1 เล่ม) : กฎหมายการรับร้องทุกข์
6. กรมศักดิ์ (1 เล่ม) : กฎหมายว่าด้วยการปรับสินไหม
7. ตักคินาพลเรือน (1 เล่ม) : กฎหมายลักษณะการปกครองพลเรือน
8. ตักคินาทหารหัวเมือง (1 เล่ม) : กฎหมายลักษณะการปกครองทหารและ
การปกครองหัวเมือง
9. ลักษณะภูษี (1 เล่ม) : กฎหมายกษัตริย์และคอกเบี้ย
10. ลักษณะฉัวเมีย (2 เล่ม) : กฎหมายฉัวเมีย
11. ลักษณะโจร (2 เล่ม) : กฎหมายโจร
12. ลักษณะลักพา (และมูลวิวาท) (1 เล่ม) : กฎหมายการลักพา (และ
กฎหมายการแบ่งพลเรือน)
13. ลักษณะทาส (1 เล่ม) : กฎหมายทาส
14. ลักษณะเบ็ดเสร็จ (1 เล่ม) : กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ
15. ลักษณะพยาน (1 เล่ม) : กฎหมายพยาน
16. ลักษณะมรดก (1 เล่ม) : กฎหมายมรดก
17. ละครากการ (1 เล่ม) : กฎหมายการพิจารณาคดี
18. อุทธรณ์ (1 เล่ม) : กฎหมายอุทธรณ์
19. กฎสามสิบหกข้อ : กฎสามสิบหกข้อ

20. พระราชบัญญัติ (1 เล่ม) : กฎหมาย
21. ลักษณะพิธีจัน (1 เล่ม) : กฎหมายการค้ำน้ำลุยไฟ
22. กฎมณเฑียรบาล (2 เล่ม) : กฎมณเฑียรบาล
23. กฎหมายพระสงฆ์ (2 เล่ม) : กฎหมายพระสงฆ์
24. ลักษณะอาญาหลวงและลักษณะอาญาราชบุรี (2 เล่ม) : กฎหมายการกระทำผิดต่อรัฐบาล และกฎหมายการกระทำต่อบุคคล
25. ลักษณะกบฏศึก (2 เล่ม) : กฎหมายลักษณะกบฏ
26. พระราชกำหนดเก่า (5 เล่ม) : กฎหมายเก่า (ยังไม่ได้จัดจำพวก)
27. พระราชกำหนดใหม่ (5 เล่ม) : กฎหมายใหม่ (ยังไม่ได้จัดจำพวก)

ประมวลกฎหมายฉบับนี้ มีพระธรรมนูญเป็นหมวดแรก ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ภาค คือ

1. นิทาน หรือเค้ามูลแห่งบทพระธรรมนูญ
2. คำบทพระธรรมนูญ ซึ่งจารึกไว้เป็นภาษาบาลี³⁸

นอกจากนี้ ยังมีกฎหมายใหม่ ซึ่งเรียกว่า พระราชบัญญัติ กฎหมายสงฆ์ และพระราชกำหนด (ใหม่) เพื่อให้เหมาะสมกับสถานการณ์และสภาพของสังคมเวลานั้น

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้มีพระราชกำหนดเพิ่มเติมถึง เช่น พระราชกำหนดลักเล็ก พระราชกำหนดห้ามมิให้สูบและซื้อขายฝิ่น³⁹ สมัยรัชกาลที่ 3 มีกฎหมายลักษณะโจรหาเส้น เป็นต้น

ข. การพิจารณาพิพากษาคดี

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงพระดำริว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 และที่ 2 นั้น ราษฎรถวายฎีกาได้ก็ต่อเมื่อเสด็จออกนอกพระราชวัง ดังนั้นจึงโปรดให้ราษฎรมาที่กลองวิญฉัยเกวี่ ตั้งไว้ที่หิมาบวังต้นฤดูแจ เมื่อเวลาผู้ใดจะไปร้องถวายฎีกา กรมวังจะไปไขฤดูแจให้ ครั้นตีแล้ว ตำรวจเวรก็ไปรับเอาตัวและเรื่องราวมานำความขึ้นกราบบังคมทูล ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว มีพระราชโองการสั่งให้

ผู้ชำระ ไปส่งไปตามรับสั่ง บางทีก็โปรดให้ตำรวจชำระบ้าง ไม่มีเจ้าและขุนนางเป็นใหญ่ในความฎีกา ด้วยทรงไล่เลียงไปตามอยู่ทุกเวลาเช้าค่ำ ทูลถามผู้ชำระ ก็ไม่อาจพลิกแพลงไปได้⁴⁰ ทำให้โอกาสร้องทุกข์ต่อพระมหากษัตริย์มีมากขึ้น และการที่กำหนดให้ผู้ถวายฎีกาต้องถูกเขียนก่อน 30 ที่ เพื่อป้องกันมิให้การร้องฎีกานั้นเป็นไปเพื่อกลั่นแกล้งกัน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ปรับปรุงการคัดกรองร้องฎีกาให้ดีขึ้น

3. การฟื้นฟูทางวัฒนธรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ราชายของแผ่นดินส่วนใหญ่เน้นหนักไปทางด้านการทำสงครามเพื่อป้องกันประเทศ ทั้งนี้จะเห็นได้จากการทำสงครามการปราบกบฏ ซึ่งยังคงมีมาจนถึงระยะปลายรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากนั้นก็เป็นราชายเกี่ยวกับเบี้ยหวัด ราชายในราชสำนัก บำรุงพุทธศาสนา ศิลปกรรม และราชายปลุกโยยในคานพระราชพิธีต่าง ๆ หรือการติดต่อทางการทูต เช่น เครื่องราชบรรณาการ การรับรองคณะทูต หรือการตั้งโรงงาน⁴¹ เป็นต้น

ราชายของแผ่นดินในขณะนั้น คงจะเป็นราชายแบบเดียวกันในสมัยอยุธยา แต่ปรับปรุงให้ทันสมัย และรัดกุมขึ้น คือ

3.1 ราชายจากส่วยสาอากร ซึ่งเก็บภายในประเทศโดยแยกชนิดดังนี้คือ

ก. จังกอบ เก็บโดยชักส่วนสินค้าหรือเก็บเป็นเงินตามขนาดของยานพาหนะที่ขนส่งสินค้า โดยจะมีค่านขนอนทางบก และทางน้ำ เป็นผู้เก็บ โดยมีพิภักเก็บ 10 หยิบ 1 ตามที่ระบุไว้ในกฎหมายลักษณะอาญาหลวงมาตรา 10 จังกอบนี้มี 2 ชนิดคือ

จังกอบเรือ เรือที่บรรทุกสินค้าผ่านคานขนอน จะเก็บตามขนาดของปากเรือ

จังกอบสินค้า เก็บทั้งสินค้าขาเข้า และสินค้าขาออก

ข. อากร เก็บชักส่วนผลประโยชน์ที่ราษฎรหาได้ในการประกอบ เช่น ทำนา ทำไร่ ทำสวน หรือการที่รัฐบาลอนุญาตให้หาผลประโยชน์ เช่น เก็บของป่า จับปลา หรือต้มกลั่นสุรา โดยมีอัตราประมาณ 10 หยิบ 1 การเก็บอากรนั้น รัฐบาลจะเป็นผู้จัดเก็บสำหรับอากรบางอย่าง ที่มีรายได้สูง และมีส่วนเกี่ยวข้องกับความปลอดภัยของชาติ นอกจากนั้น รัฐบาลจะให้นายอากรประมูลจัดเก็บ โดยแบ่งปันผลประโยชน์ให้รัฐตามที่ตกลงกัน

อากรที่เก็บในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ประกอบด้วย

สมัยรัชกาลที่ 1	รัชกาลที่ 2	รัชกาลที่ 3
อากรสุรา	อากรสุรา	
อากรบ่อนเบี้ย	อากรบ่อนเบี้ย	บ่อนเบี้ย ***
อากรขนอนตลาด	อากรตลาด	ห่วย ก.ข. *****
อากรค่าน้ำเก็บตาม เครื่องมือ	อากรค่าน้ำ	ภาษีใบเคเส็จ ภาษีของทองหามหอยาง
อากรสมพัตสร	อากรสมพัตสร	ภาษีพริกไทย (เก็บจากผู้ซื้อลงสำเภา)
อากรคานา	อากรคานา	(เก็บจากผู้ซื้อลงสำเภา)
อากรส่วนส่วย ⁴³	อากรผูกปั่น ^{**} อากรวังนก ⁴⁴	ภาษีพริกไทย (เก็บจากผู้ปลูก) ภาษีฝาง ภาษีไม้แดง (เก็บจากผู้ซื้อลงสำเภา) ภาษีไม้แดง (เก็บส่วนลด จากผู้ขาย) ภาษีเกลือ ภาษีน้ำมันมะพร้าว ภาษี น้ำมันต่าง ๆ

สมัยรัชกาลที่ 1	รัชกาลที่ 2	รัชกาลที่ 3
		ภาษีกะทะ ภาษีก้นยาง ภาษาไ้ ชัน ภาษาพื้น ภาษาจากภาษีกะแซง ภาษาไม้ไผ่ป่า ภาษาไม้รวก ภาษาถือไม้ส่สุก ภาษาไม้กางพลู ภาษาไม้ทอเรือ ภาษาไม้ซุง ภาษาฝ้าย ภาษายาสูบ ภาษาปอ ภาษาคราม ภาษาเนื้อแห้ง ปลาแห้ง ภาษาเนื้อเคย ภาษีน้าตาลทราย ภาษีน้าตาลหม้อ ภาษีน้าตาลออย ภาษาสำรวจ ภาษาเตาตาล ภาษาจีนอ้ง ไฟ เทียนไข เนื้อ และขนม ต่าง ๆ ภาษาปูน ภาษาเกี่ยวียน โคต่าง ๆ เรือ จ้าง ทางโยง⁴⁵

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับภาษีก่อ

1. โปรดให้ยกเลิก อักษรรักษาเกาะ และอักษรกาน้ำ⁴⁶ คนเหตุผลที่ว่า
 ทรงยึดมั่นในพระราชกุศล ทรงเกรงว่าพระราชทรัพย์ที่นายอกรฟองตนุ และนายอกร
 กาน้ำนำขึ้นทูลเกล้าเป็นพระราชทรัพย์ ที่เกิดจากการทำบาปของราษฎรที่ประกอบอาชีพใน
 ทางจับปลาฉลามตัว ก้วยเหตุผลเดียวกันนี้ รัชกาลที่ 3 ไม่โปรดให้ใครประมูลผูกขาด

ภาษีเงิน อากกรการพนันชนว้าว ตีไก่ กัดปลา และภาษีมหรสพ โดยเฉพาะเรื่องนี้นั้น เป็นปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นในปลายรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัชกาลที่ 3 ทรงแก้ปัญหาโดย มีพระราชกำหนดลงโทษประหารชีวิตผู้ที่ส่งเงินเข้ามาขาย⁴⁷ และผ่อนปรนในภายหลังคือ ให้มีเจ้าภาษีเงินในปี พ.ศ. 2394 แต่มีข้อบังคับสำหรับคนไทยรุนแรงมาก คือ คนที่เคย คัดเงินให้เลิกภายใน 4 เดือน มิเช่นนั้นจะต้องโทษประหารชีวิต หรือไม่ก็ต้องไถ่เงินเบี้ย แบบจีนและต้องเสียค่าถูกปีแบบคนจีนคนละ 15 ตำลึง (คนจีนเสียเพียง 1 ตำลึง ถ้า ไม่มีเงินเสียให้เอาตัวมาไต่แรงงาน กิดค่าแรงให้ปีละ 5 ตำลึง⁴⁸

2. เนื่องจากสมัยรัชกาลที่ 2 เงินรายได้ของรัฐตกต่ำลงจนต้องลดเบี้ย หัก หรือพระราชทานสิ่งของเพิ่มในเบี้ยหวัดแทน⁴⁹ ประกอบกับในสมัยรัชกาลที่ 3 ไทยทำสนธิสัญญาค้าขายโดยเสรีกับชาติตะวันตก เอกชนมีรายได้จากการค้ากับต่างประเทศ โดยตรง ความจำเป็นดังกล่าว พระองค์จึงเพิ่มภาษีอากรบางชนิด ซึ่งสามารถทำให้มีเงิน ใช้จ่ายหนุนบำรุงบ้านเมือง และแจกเบี้ยหวัดข้าราชการเพิ่มขึ้น

3. ความพยายามที่จะเก็บภาษีอากรให้ได้ผลเต็มเม็ดเต็มหน่วย และ เพื่อหลีกเลี่ยงสนธิสัญญากับตะวันตกที่ให้อำนาจการค้าโดยเสรี รัชกาลที่ 3 จึงโปรดให้ การผูกขาดการเก็บภาษีอากรขึ้นโดยเอกชนแล้ว แม้ว่าอากรชนิดใดที่ให้ผู้ผูกขาด การผูกขาด นั้นก็เนื่องจากมีผู้เสนอรับทำภาษีสิ่งของบางอย่าง ซึ่งรัฐบาลเห็นว่ามีความแน่นอน และ ของนั้น ๆ แต่เดิมไม่เคยเป็นรายได้มาก่อน รัฐบาลจึงให้รับทำภาษีเหล่านั้นขึ้นมา การที่ ผู้ใดได้รับทำภาษีชนิดใดชนิดหนึ่ง ก็จะต้องเป็นผู้ประมูลได้คือให้ราคาสูงสุดเรียกเจ้าภาษี นายอากร⁵⁰ เจ้าภาษีนายอากรนี้รัฐบาลจะมอบอำนาจสิทธิขาดในการเก็บภาษีอากรตาม ที่ตนประมูลได้ให้ไปดำเนินการและเมื่อถึงกำหนดเวลา จะต้องนำเงินภาษีอากรที่เก็บได้ มาส่งให้กรม

4. การเก็บอากรค่านาเป็นตัวเงิน ทั้งนี้เพราะความจำเป็นในการ ใช้จ่ายเงินเพิ่มขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 1, 2 โปรดให้เก็บอากรค่านาโดยใช้วิธีทางข้าว คือ ราษฎรทำนาได้ข้าว ก็แบ่งให้รัฐบาลทวงขึ้นฉางข้าวหลวง ไร่ละ $2\frac{1}{2}$ ถัง และซื้อเป็น

ราคาทองคำไร่ละ 2 ถึง ๆ ละ 1 ไพ และราษฎรต้องขนส่งเอง เรียกการเดินนา
ทำให้ลำบาก จึงโปรดให้เรียกนาไร่ละสี่สิ่งเพื่อส่งแลกทั้งนาเกลือ และนาหางดอย⁵¹
แต่ได้มีการตีปลักย่อยเพื่อให้เกิดความยุติธรรม และไม่ให้เกิดความเดือดร้อนแก่ราษฎร

การที่รัชกาลที่ 3 ทรงปรับปรุงวิธีการเก็บภาษีอากรให้รัดกุม และเพิ่มภาษี
อากรจากราษฎรที่มียาโคเพิ่มขึ้น เพื่อนำมาจับจ่ายใช้สอยในประเทศนั้น เป็นเหตุหนึ่ง
ที่ทำให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรือง

ค. ส่วน คือการที่ทางรัฐบาลยอมให้บุคคลบางจำพวกส่งสิ่งของซึ่งรัฐบาล
ต้องการเข้ามาแทนแรงงานที่จะต้องทำราชการประจำปี หรือเครื่องราชบรรณาการ ตลอดจน
ทรัพย์สินของผู้นั้นชีวิตเพราะต้องโทษ หรือไม่มีทายาทรับมรดก

ง. ค่าดูชา คือเงินค่าธรรมเนียมที่รัฐบาลเรียกเก็บจากราษฎรที่รัฐต้องการให้
ความช่วยเหลือเป็นพิเศษ ดังเช่นค่าธรรมเนียมส่งคดีขึ้นสู่ศาล ค่าปรับ เป็นต้น

3.2 รายได้จากการค้ากับต่างประเทศ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การค้ากับต่างประเทศส่วนใหญ่จะติดต่อกับ
จีน โดยมีพ่อค้าจีนเดินทางมาค้าขายกับไทย หรือไทยได้แต่งตั้งเจ้าอาทรวงไปค้าขายยัง
เมืองจีน สืบเนื่องมาจากสมัยธนบุรีและอยุธยา ต่อมาในปลายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ไทยได้ติดต่อกับชาติตะวันตกเพิ่มขึ้น โดยการทำสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ. 2369
อันเป็นผลให้ไทยต้องปรับปรุงด้านการค้ากับต่างประเทศและการจัดเก็บภาษีอากรเพื่อมิให้
เสียเปรียบชาวตะวันตก

รายได้จากการค้ากับต่างประเทศอาจแยกเป็นประเภทที่สำคัญได้คือ

ก. การแต่งตั้งเจ้าอาทรวงไปค้าขายยังต่างประเทศ

พระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง ที่มีทุนทรัพย์มักจะมีเรือสำเภาไปติดต่อกับ
ค้าขายยังต่างประเทศ โดยเฉพาะจีนและประเทศใกล้เคียง แม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 1

ไทยต้องทำศึกสงคราม แต่ความต้องการเงินเพื่อนำมาใช้สอยภายในประเทศ ทำให้ไทย
ต่อสำเภาหลวงออกไปค้าขาย โดยมีคู่แข่งน้อยมาก ไทยส่งสำเภาไปค้าขายยังต่าง
ประเทศเป็นจำนวนมาก ดังที่ครอว์ฟอร์ดได้บันทึกไว้คือ

ส่งไปเมืองท่ากว้างตุง 8 ลำ สำเภาโดยเฉลี่ย

ลำละ 10,875 หาบ 87,000

ส่งไปเมืองท่าทังเกีย 40 สำเภาเล็กเฉลี่ย

ลำละ 2,800 หาบ 112,000

ส่งไปเมืองท่าฟูเจา ซีเกียง และเกียงนาน

32 ลำสำเภา เฉลี่ยลำละ 9,500 หาบ 304,000

ส่งไปปัตตาเวีย 3 ลำสำเภา เฉลี่ยลำละ

7,500 หาบ 22,500

ส่งไปมะลิกกา และบีนัง 5 ลำสำเภา เฉลี่ยลำละ

5,000 หาบ 25,000

ส่งไปสิงคโปร์ 27 สำเภาเล็ก เฉลี่ยลำละ

1,500 หาบ 40,500

ส่งไปประเทศจีนจากนครศรีธรรมราช 2 ลำสำเภา

เฉลี่ยลำละ 6,500 13,000

จากจันทบูรไปประเทศจีน สำเภา 1 ลำ

4,000

จากท่าบางกอก ส่งไปไซ่งอนในประเทศญวน

18 ลำสำเภา เฉลี่ยลำละ 850 หาบ

15,3000

623,300

หาบ⁵²

แต่การแต่งสำเภาค้าขายกับต่างประเทศ มิใช่จะได้กำไรเสมอไป
ดังปรากฏว่า สำเภาหลวงที่ไปค้าขายที่อินเดียในสมัยรัชกาลที่ 2 ขาดทุนถึง 250 ชั่ง

ทั้งนี้เพราะไม่มีเอเยนต์ที่ดี และถูกฉ้อฉลจนขาดทุน⁵³ ในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงทรงแต่งตั้ง
สำเภาหลวงไปค้าขายลคลอง ทั้งนี้เนื่องจากสนธิสัญญาเบอร์นีทำให้การผูกขาดการค้าของ
พระคลังสินค้าสิ้นสุดลง และได้มีการขึ้นใหม่เกิดขึ้นหลายประเภท ทำให้รัชกาลที่ 3 ทรงสน
พระทัยที่จะดำเนินการจัดเก็บภาษีอากรให้รัดกุม และมีมูลค่าแน่นอน กว่าการค้าทาง
สำเภาหลวง⁵⁴ ทั้งพระองค์ยังสามารถเล็งขอตกลงตามสัญญาการค้ากับชาติตะวันตก
โดยให้เจ้าภาษีนายอากรรับเหมาผูกขาดในการเก็บภาษีเอง วิธีนี้ทำให้รัชกาลที่ 3
ยังคงมีอิทธิพลทางการค้าโดยไม่ผิดสัญญากับชาติตะวันตก

ข. การเก็บภาษีสินค้าขาเข้า ขาออก และค่าธรรมเนียมอื่น ๆ

สินค้าขาออก ที่สำคัญของไทยในสมัยนี้ มี ถั่วลิสง ไม้สัก ไม้ฝาง ไม้กฤษณา
และไม้เนื้อแข็งต่าง ๆ ข้าว พริกไทย และเครื่องเทศ ยาสูบ น้ำตาล เกลือ หนังสัตว์
ครึ่ง ผดแร่ รังนก นอแรด เขากวาง และของป่าอื่น ๆ

สินค้าขาเข้า คือ ไหม เครื่องถ้วยชาม ชาจีน กระดาษ ของเล่นเด็ก
และเครื่องนุ่งห่มบางประเภท ส่วนสินค้าที่มาจากอินเดีย ได้แก่ เสื้อผ้าสำเร็จรูป
ไหมปัก และเงิน ส่วนสินค้านำเข้าจากยุโรป ได้แก่ ผ้าฝ้ายชนิดสีขาว ผ้าขนสัตว์ชนิดราคาถูก
ปืนและเครื่องแก้ว⁵⁵ สินค้าขาเข้าเหล่านี้ ไทยรับซื้อไว้เพื่อนำไปขายแลกเปลี่ยน
ในประเทศที่ไม่มีสินค้าเหล่านี้

รัฐบาลจะมีรายได้จากการเก็บสินค้าเหล่านี้ แต่สินค้าขาเข้าไม่มีพิกัดอัตรา
ที่แน่นอนแล้วแต่พนักงานที่เกี่ยวข้องจะเลือกเก็บ⁵⁶ คือ

ชนิดของเรือ	ภาษีขาเข้า	ค่าปากเรือหรือ ภาษีเบิกโรง	ค่าธรรมเนียมอื่นๆ
เรือกำปั่นคด	8% ของราคาสินค้า ขาเข้า		- ค่าตรวจ สินค้า
เรือสลุบและเรือ โปรตุเกส	6% ของราคาสินค้า ขาเข้า		- ค่าเบี้ยเลี้ยง เจ้าพนักงาน
เรือจีนและเรืออื่นๆ (คิดตามขนาดของเรือ)	4% ของสินค้าขาเข้า		- ค่าธรรมเนียม เรือเข้าออก
โดยปรกติ			- ค่าจอดเรือ เป็นต้น
เรือพอกาจีนหรือพอกา เอเซีย		วาละ 40-80 บาท	
เรือพอกาตะวันตก		วาละ 80-160 บาท	

ทั้งชาวตะวันตกยังเห็นว่าเป็นลักษณะการค้าที่ไม่ยุติธรรม จึงพยายามเจรจาแก้ไขในที่สุด
ภายหลังจากที่ทำสนธิสัญญาเบอร์นี ได้มีการกำหนดพักคัตตราภาษีไว้ชัดเจน มีภาษีอยู่อย่าง
หนึ่งที่เก็บสูงขึ้น เพื่อเป็นการทดแทนภาษีการอื่น ๆ ทั้งหมด คือภาษีปากเรือเรียกเก็บ
ศอกละ 1,700 บาท และอังกฤษยอมตกลงห้ามชาวเป็นสินค้าออก⁵⁷ การติดต่อกาชา
ยระหว่างนี้ทวีความสำคัญขึ้นอย่างรวดเร็ว ดังปรากฏว่า

พ.ศ.2385 มีเรือสินค้ามาติดต่อกาชายถึง 55 ลำ ส่วนใหญ่เป็นเรือของอังกฤษ
ในจำนวนนี้ มี 9 ลำ ที่เดินทางรับส่งสินค้าประจำ ส่วนใหญ่มาจากบอมเบย์ สิงคโปร์
และเมืองจีน

พ.ศ.2365 น้ำตาลเป็นสินค้าออกที่สำคัญ มีการส่งน้ำตาลออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ 60,000 หาบ ปี พ.ศ.2383 เพิ่มขึ้นถึง 240,000 หาบ⁵⁸ แต่ในตอนปลายรัชกาลพระองค์ได้กลับมาใช้วิธีผูกขาดการค้าดังเดิม

3.3 การเปลี่ยนแปลงทางด้านการแรงงาน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ความจำเป็นที่จะต้องใช้แรงงาน เพื่อป้องกันบ้านและเพิ่มผลผลิตพืชพันธุ์ธัญญาหารยังคงมีอยู่ ความต้องการแรงงานนี้จะปรากฏออกมาในรูปของลักษณะดังนี้คือ

ก. การกวาดต้อนผู้คนในยามสงคราม แสดงให้เห็นว่าการทำสงครามในสมัยโบราณ มิได้คำนึงแต่เฉพาะเรื่องความปลอดภัยแต่ประการเดียว ทั้งยังคำนึงถึงผลทางเศรษฐกิจควบคู่ไปอีกด้วย ผู้ชนะจะกวาดต้อนผู้คนกลับไปยังบ้านเมืองของตนทุกครั้งไม่ว่าจะเป็นพม่าซึ่งโจมตีกรุงศรีอยุธยาแตกในปี 2310 หรือไทยยกทัพไปปราบหัวเมืองมลายูในต้นรัชกาลที่ 1⁵⁹ หรือกรณีเจ้าอนุวงศ์กวาดต้อนครอบครัวเมืองนครราชสีมา⁶⁰ ในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น อาจจะพิจารณาในทำที่ว่า

1. เป็นการตัดกำลังทางเศรษฐกิจของฝ่ายที่เป็นศัตรู
2. เสริมกำลังทางเศรษฐกิจ เพราะครอบครัวเหล่านี้จะได้รับที่ดิน

เป็นหมู่บ้าน ทำการหักล้างถางพงเพาะปลูกมีอาชีพเป็นปึกแผ่น ถ้าเคารพตอกกฎหมายบ้านเมืองก็จะมีสิทธิและหน้าที่เหมือนคนไทย⁶¹ นอกจากนี้ ยังมีผู้อพยพเข้ามาตั้งรกรากตั้งเช่นพวกมอญ ซึ่งถือว่ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร บุคคลกลุ่มนี้เป็นกลุ่มหนึ่งซึ่งมีความสำคัญในการเพิ่มผลผลิต เพิ่มพูนรายได้สู่ประเทศ สมัยรัชกาลที่ 1 ทรงเกณฑ์แรงงานเขมร ชุกคลองมหานาค เกณฑ์ลาวเวียงจันทน์ และเมืองลาวริมแม่น้ำโขงฟากตะวันตกสร้างกำแพงพระนคร รวมทั้งเลข ไพรหลวงสมกำลัง ก่อสร้างราชธานีแห่งใหม่

ข. การควบคุมกำลังพล มีผลทั้งทางด้านการป้องกันประเทศและด้านเศรษฐกิจ เพราะในยามปกติไพรหลวงจะต้องเข้าเวรรับราชการ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงโปรดให้มีการตั้งกองสักเลขไพรหลวงสมกำลัง และเลขหัวเมืองทั้งปวง⁶² และกลายเป็นธรรมเนียม

ที่พระมหากษัตริย์จะต้องสำรวจกำลังพลในต้นรัชกาล นอกจากนี้ รัชกาลที่ 1 ยังโปรดให้ลดหย่อนการเกณฑ์แรงงานโดยให้เข้าเดือน ออกสองเดือน" ในรัชกาลที่ 2 โปรดให้เข้าเดือน ออกสามเดือน⁶³

แรงงาน	เข้ารับราชการ ต่อปี	ส่งเงินแทน เข้ารับราชการ
ไพร่หลวง	3 เดือน	4 ตำลึงกึ่ง (18 บาท)
ไพร่สม	1 เดือน	ตำลึงกึ่ง (6 บาท)
ทาส	8 วัน	6 สลึง

จากตารางนี้แสดงให้เห็นว่าในสมัยรัตนโกสินทร์มีการเกณฑ์แรงงานไพร่สมและทาสและอนุญาตให้ชำระเงินแทนได้

ก. แรงงานเสรี ระหว่างปลายคริสต์ศตวรรษ ที่ 18 และต้นคริสต์ศตวรรษ ที่ 19 ได้มีชาวจีน⁶⁴ ทางตอนใต้ อพยพเข้ามาอยู่ในเมืองไทย และประกอบอาชีพอิสระ โดยจ่ายภาษีเป็นรายหัวเรียกว่า ผูกปี พวกจีนอพยพไม่ได้อยู่ในระบบศักดินาของสังคมไทย จึงนับเป็นแรงงานเสรี ในสมัยรัชกาลที่ 2 ปรากฏว่ามีการจ้างคนจีนชุกชุมลง ที่บริเวณใกล้ ๆ กับเมืองพระประแดง การจ้างแรงงานเช่นนี้คงจะเรียบร้อยและได้ผลดีกว่าการเกณฑ์ไพร่มาทำงาน ด้วยเหตุนี้ในปลายรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงมีแนวโน้มที่จะให้ผู้คนเสียภาษีเป็นเงินมากกว่าการเกณฑ์แรงงาน ในสมัยรัชกาลที่ 3 คนจีนมีบทบาทมากขึ้น ในฐานะพ่อค้าผลิตน้ำตาลทรายเป็นสินค้าออกที่สำคัญ โรงงานน้ำตาลส่วนใหญ่ชาวจีนจะเป็นทั้งเจ้าของและผู้จัดการ⁶⁶ จากนั้นจึงเลื่อนฐานะจากพ่อค้ามาเป็นขุนนางโดยการประมูลผูกขาดภาษี

ทำให้ชาวจีนและลูกหลานหลายคนกลายเป็นขุนนางไทย และเข้ารับราชการในตำแหน่งต่าง ๆ⁶⁷ ดังนั้น การที่มีแรงงานเสรีเกิดขึ้นในสังคมไทย ผลให้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจในเวลาต่อมา

ม.ร.ว.อศิน ระพีพัฒน์ ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 - 2416⁶⁸ ที่เกี่ยวข้องกับค่านเศรษฐกิจคือ

การเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการค้าระหว่างประเทศที่เพิ่มขึ้น ประเทศมีความรุ่งเรืองมากขึ้น และค่าครองชีพก็สูงขึ้นด้วย

การหลั่งไหลเข้ามาของพวกกรรมกรชาวจีนมีผลต่อการเกณฑ์แรงงานและการค้าภายในประเทศ ความมั่งคั่งที่แท้จริง จึงเปลี่ยนมาเป็นเจ้าของทรัพย์สินและเงินตราที่ได้รับจากการค้าระหว่างประเทศแทนกำลังไพร่พล

มีการเปลี่ยนแปลงอันใหญ่หลวงเกี่ยวกับระบบภาษีอากรในรัชสมัยของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

4. การฟื้นฟูขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม

ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นการเลียนแบบอย่างสมัยอยุธยาโดยผ่านสมัยกรุงธนบุรี โดยผู้คนในยุคนี้มองย้อนกลับไปยังสมัยอยุธยาว่าเป็นยุคทอง จึงพยายามเลียนแบบในทุกด้านไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ ประเพณีวัฒนธรรมของชาติซึ่งแพ่งสงครามย่อมเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นการฟื้นฟูอำนาจแสดงถึงความภูมิใจในความเป็นชาติ ความภูมิใจที่จะสร้างบ้านเมืองให้ใหญ่โตเทียบเท่ากรุงศรีอยุธยา และการปฏิบัติตนของคนในชาติตามขนบธรรมเนียมประเพณีเดิม ซึ่งเคยภาคภูมิใจมาก่อน

การฟื้นฟูขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมในสมัยนี้อาจแยกเป็น

4.1 การฟื้นฟูขนบธรรมเนียมประเพณี

4.2 การฟื้นฟูศาสนา

4.3 การฟื้นฟูศิลปศาสตร์

ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดคือ

4.1 การฟื้นฟูชนบทรวมเนียมประเพณี

โดยแยกตามพิธีการต่าง ๆ คือ

4.1.1 พิธีพราหมณ์

พวกรพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ในประเพณีไทย ดังเช่น การบวงสรวง การพลีกรรม พิธีไสยศาสตร์ต่าง ๆ ตลอดจน พิธีตัดจุก ทำขวัญ เป็นต้น จึงปรากฏว่ามีพราหมณ์เข้ารับราชการในกรมพิธีการต่าง ๆ โดยมี พระมหาราชครู เป็นหัวหน้า⁶⁹ นอกจากนั้นพวกรพราหมณ์ยังทำหน้าที่ถวายความรู้ทางด้านการปกครอง กฎหมายอักษรศาสตร์ และราชประเพณีให้แก่เจ้านายชั้นสูงของไทย

พราหมณ์ที่รื้อชีวิตจากกรุงศรีอยุธยาแตกมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ได้สร้าง เทวสถานขึ้นที่โบสถ์พราหมณ์ และสร้างเสาชิงช้าเพื่อทำพระราชพิธีตรียัมปวาย (โล้ชิงช้า) ได้ทำหน้าที่ **เช่น**เกี่ยวกับในสมัยอยุธยา พระราชพิธีพราหมณ์ที่สำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ

ก. พระราชพิธีราชาภิเษก เป็นพิธีสำคัญที่สุดที่จะรับรองพระมหากษัตริย์ ในฐานะประมุขของรัฐ⁷⁰ ในสมัยธนบุรีไม่ปรากฏหลักฐานว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่หนึ่งได้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก 2 ครั้ง ครั้งแรกทรงทำอย่างย่อ เมื่อคราวปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ เมื่อปี พ.ศ. 2325 ภายหลังเมื่อประจักษ์ฐานพระราชวงศ์และสร้างราชธานีเป็นปึกแผ่นแล้ว จึงโปรดให้เจ้าพระยาเพชรพิชัย เป็นประธานสอบสวนหาหลักฐานมาประกอบรูปพระราชพิธี⁷¹ ตามแบบสมัยอยุธยาในปี พ.ศ. 2328⁷² เพื่อเป็นแบบแผนในการทำพระราชพิธีราชาภิเษก พระมหากษัตริย์สืบไป พร้อมกันนี้ได้ประจักษ์เครื่องราชูปโภค⁷³ ซึ่งประกอบด้วยพระมหากษัตริย์มงกุฎ พระแสงขรรค์ ชารพระกร พระแสง พัดวาลวิชนี รองพระบาท และ เสื้ออื่น ๆ

ข. พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา หรือพระราชพิธีศรีสัจปานกาล เป็นพิธี
 สาบานตนของพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางผู้ใหญ่ เพื่อเป็นการแสดงความจงรักภักดีต่อ
 พระมหากษัตริย์ โดยคือน้ำซึ่งแช่เครื่องศาสตราวุธที่พราหมณ์ได้อานโองการแช่น้ำ เริ่มต้นด้วย
 การสรรเสริญเทพเจ้าทั้งสาม คือพระอิศวร พระนารายณ์ และพระพรหม จากนั้นจึงกล่าว
 ถึงการสร้างโลก สรรเสริญพระเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์แล้วจึงแช่ผู้ทรงยศศิครายต่อพระองค์
 ทั้งให้พรแก่ผู้ที่มีความซื่อสัตย์ จงรักภักดี ขณะที่คือน้ำนั้น ผู้ดื่มจะต้องอุทิศส่วนกุศลไปยังเทพคา
 อารักษ์ ซึ่งสถิตตามทิศทางต่าง ๆ ด้วย 74

พระราชพิธีนี้มีความสำคัญทางด้านการเมืองในสมัยนั้นเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะ
 เหตุการณ์บ้านเมืองในระบายนั้น คนไทยจำเป็นต้องมีความเชื่อมั่นและจงรักภักดีต่อสถาบัน
 กษัตริย์ เพื่อความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ในการที่จะช่วยกันประคับประคองบ้านเมืองให้อยู
 ยืนเป็นสุข และรอดพ้นจากการโจมตีจากพม่า ซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของไทยในขณะนั้น

การทำพระราชพิธีนี้ ในตอนแรกผู้เข้าร่วมพิธีต้องไปถวายบังคมพระรูปสมเด็จพระ
 พระเทพบิดรก่อน แล้วจึงมาไหว้พระรัตนตรัย ต่อมารัชกาลที่ 1 โปรดให้ไว้พระรัตนตรัยก่อน
 จึงมาถวายบังคมพระรูปสมเด็จพระเทพบิดรในภายหลัง และมีการประกอบพิธีทางพุทธศาสนา 75
 เพิ่มเติมจากสมัยอยุธยา ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงถือน้ำพิพัฒน์สัตยาตอบแทน ทั้งนี้เพื่อ
 แสดงพระราชปณิธานว่าจะปกครองบ้านเมืองด้วยความซื่อสัตย์เช่นกัน

ค. พระราชพิธีจรดพระนังคัล และพิธีขมกค

เนื่องจากธรรมเนียมของพระมหากษัตริย์ที่เรียกว่า จักรวรรดิวัตร ประการหนึ่ง
 ที่พระมหากษัตริย์จะต้องบำรุงเกี่ยวกับพืชพันธุ์ธัญญาหาร และเป็นการบำรุงขวัญให้กำลังใจแก่
 ราษฎรในประเทศที่ทำการกสิกรรม เพื่อความอุดมสมบูรณ์ของแผ่นดิน แต่เดิมนั้นพระราชพิธีนี้
 ทำแต่พิธีพราหมณ์ และพระมหากษัตริย์มิได้เสด็จมาประทับในงานพิธี แต่โปรดให้พระยาพลเทพ
 ธิบติ (ออกญาขาวในสมัยอยุธยา) เป็นผู้แทนพระองค์มาทำหน้าที่แทน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2
 ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่เสด็จมาทอดพระเนตรพระราชพิธีนี้ และต่อมาในสมัย
 รัชกาลที่ 4 โปรดให้เพิ่มพิธีสงฆ์ด้วย เรียกว่า พระราชพิธีพิธีขมกค 76 พระราชพิธีนี้ยกเลิก
 ไปเมื่อคราวเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475

ง. พระราชพิธีโสกันต์ คือประเพณีตัดผมจุกของพระราชโอรส ธิดา หรือเชื้อพระวงศ์ชั้นสูง การตัดผมจุกนี้มีความหมายต่อสังคมไทย เพราะเป็นการยอมรับหรือเตือนให้บุคคลนั้นให้รู้วาพนาจากสภาพความเป็นเด็ก พิธีที่จัดขึ้นเพื่อเป็นสิริมงคลแก่เด็กและยังเป็นการชุมนุมญาติพี่น้อง เพื่อให้เด็กคนนั้นได้รู้จัก รัชกาลที่ 1 จึงโปรดให้จัดพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ตามแบบอย่างพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าพินทวดี พระราชธิดาพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ⁷⁷ โดยก่อเขาไกรลาสขึ้น ณ ชานใน พระราชวังใกล้กับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

พระราชพิธีนี้ได้ใช้เป็นแบบแผนในการโสกันต์โอรส ธิดาของพระมหากษัตริย์องค์ต่อมา รวมทั้งบุตรหลานของพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและราษฎรโดยทั่วไป นอกจากนี้ ยังมีการรื้อฟื้นพระราชพิธีอื่น ๆ อีก ดังเช่น พระราชพิธีรับและสมโภชนางเผือก พระราชพิธีจักรพรรดิราชาธิราช เป็นต้น สิ่งที่น่าสนใจก็คือพิธีพราหมณ์ที่โปรดให้รื้อฟื้นขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ จะมีการบำเพ็ญพระราชกุศลตามคติของพุทธศาสนาด้วย และในเวลาต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 จะโปรดให้ทำพิธีสงฆ์ควบคู่ไปกับพิธีพราหมณ์

4.1.2 พิธีสงฆ์ เมื่อคนไทยนับถือพุทธศาสนา และได้นำพิธีทางไสยศาสตร์เข้ามาปะปนด้วย ทำให้พิธีสงฆ์มีลักษณะเป็นพิธีที่ตึงยิ่งขึ้น และเกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันของคนไทย ดังเช่น การเกิด แต่งงาน อุปสมบท ทำบุญตักบาตร และงานศพ เป็นต้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้รื้อฟื้นพระราชพิธีสงฆ์ที่สำคัญคือ

ก. พระราชพิธีอาพาธพินาศ เป็นพิธีที่พระมหากษัตริย์ทรงโปรดให้จัดขึ้นเพื่อขับไล่โรคระบาดเป็นครั้งคราว โดยอัญเชิญพระมหามณีนรัตนปฎิมากรมาประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท หลังนิมนต์พระสงฆ์ทำพิธีสวดมนต์เย็น รุ่งเช้าเลี้ยงพระทรงศีล ตั้งโรงทาน และยิงปืนใหญ่รอบพระนครเป็นระยะ ๆ⁷⁸ รัชกาลที่ 2 ทรงทำพระราชพิธีนี้ 2 ครั้ง แม้ว่าพระราชพิธีนี้ในสายตาของคนปัจจุบัน ซึ่งมีความเจริญทางด้านวิทยาศาสตร์ เห็นว่าไม่สามารถจะรักษาโรคระบาดได้ แต่ก็แสดงถึงความพยายามในการที่จะบำบัดทุกข์ของราษฎรด้วยวิธีที่ดีที่สุดในสมัยนั้น

ข. พระราชกุศลเทศน์มหาชาติ⁷⁹ คติของไทยเชื่อว่าถ้าได้ฟังเทศน์มหาชาติ 30 กัณฑ์ ภายในหนึ่งวันจะได้บุญมาก รัชกาลที่ 1 โปรดให้มีเทศน์มหาชาติ

ขึ้นที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย โดยให้พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางทำ "กระจากใหญ่" เพื่อบูชากันต์เทศน์ เครื่องบูชานี้จะตกแต่งอย่างสวยงาม มีการประกวดประชันกัน พระราชกุศลนี้ มักจะทำกันในเดือนสิบเอ็ด เมื่อฟังเทศน์แล้วจึงเสด็จลอยพระประทับ

ค. พระราชพิธีถวายผ้าพระกฐิน รัชกาลที่ 1 จะเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐิน ณ วัดที่พระองค์ทรงแต่งตั้งพระราชอาคันตุกะไปปกครอง หรือวัดที่เสด็จพระราชดำเนินผ่านขณะที่ไปราชการสงคราม นอกจากนี้ยังโปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์เสด็จแทนพระองค์ไปถวายผ้าพระกฐินด้วย แต่ในสมัยรัชกาลที่ 2 ที่ 3 ไม่โปรดเสด็จพระราชดำเนินด้วยพระองค์เอง⁸⁰ ต่อมารัชกาลที่ 4 จึงทรงริ้วฟื้นขึ้นอีกครั้งหนึ่งจนกลายเป็นธรรมเนียมจนถึงปัจจุบัน

ง. พระราชพิธีวิสาขบูชา⁸¹ ซึ่งตรงกับวันเพ็ญเดือน 6 รัชกาลที่ 2 โปรดให้ริ้วฟื้นพระราชพิธีขึ้น มีการทำบุญตักบาตรแล้ว ยังมีการประทับประทับโคมไฟปักธงตามพระอารามหลวง และบ้านเรือนราษฎร พระมหากษัตริย์ ขุนนาง และราษฎรจะฟังเทศน์และรักษาศีล

นอกจากนี้ยังมีพระราชพิธีสงฆ์ที่ริ้วฟื้นขึ้นในสมัยนี้อีก และมีการปรับปรุงแก้ไขในเวลาต่อมา

4.1.3 ประเพณีท้องถิ่น ซึ่งเกี่ยวข้องกับชีวิตโดยทั่วไปของคนไทย ได้แก่ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย และเกี่ยวกับการประกอบอาชีพ การละเล่นในวันนักขัตฤกษ์ต่าง ๆ ดังเช่น

ก. ลอยกระทง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระมหากษัตริย์จะเสด็จพระราชดำเนินลอยพระประทับที่ท่าราชวรดิษฐ์ มีการประดิษฐ์กระทงหลวงเป็นเรือรูปสัตว์ต่าง ๆ ตกแต่งอย่างงดงาม ต่อมารัชกาลที่ 4 โปรดให้เลิกประดิษฐ์กระทงหลวงเพราะเห็นว่าสิ้นเปลือง แต่บรรดาขุนนางยังคงประดิษฐ์กระทงของตนอย่างงดงามด้วยดอกไม้สด บางกระทงมีมิโหรีบรรเลง เป็นการประกวดประชันกัน นอกจากนี้ยังมีการจุดประทีปโคมไฟ มีการเล่นกลองยาว ชับร้องคอกสร้อยสักรา เพลงปรบไก่ เพลงเรือ เป็นต้น

82
ข. การเล่นสักวา และเพลงเรือ นิยมเล่นกันมาตั้งแต่ครั้งอยุธยา ใน
โอกาสต่าง ๆ เช่น งานสมโภช ลอยกระทง เมื่อพระมหากษัตริย์ลดยพระประทีปจะมี
เรือของข้าราชการบริพารชุมนุมอยู่ริมน้ำเล่นสักวา เพลงเรือ เป็นที่สนุกสนาน

เมื่อรัชกาลที่ 1 ทรงสร้างกรุงเทพฯ ได้โปรดให้ขุดคลองมหานาค
ข้างวัดสระเกศ เพื่อให้ราษฎรมาชุมนุมเล่นสักวาตามแบบอยุธยา ในคราวฉลองวัดสระเกศ
ทรงโปรดให้พระโอรสธิดา และพระเจ้าหลานเธอ แต่งเรือประพาสเล่นสักวาหน้าที่
ประทับ มีการประโคมมโหรีปี่พาทย์ จุดพลุดอกไม้ไฟ ตั้งแต่นั้นการเล่นสักวาก็นิยมเรื่อยมา
ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการเล่นสักวาครั้งสำคัญคราวฉลองวัดราชโอรส ในปี พ.ศ. 2374
ในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงเสื่อมความนิยมลง

ประเพณีท้องถิ่นที่ได้รับการฟื้นฟูในสมัยนี้ ยังมีอีกมาก ดังเช่น พิธีสงกรานต์
พิธีตรุษสารท เข้าพรรษา ออกพรรษา เป็นต้น

นับว่าในสมัยนี้ได้สืบทอดขนบธรรมเนียมประเพณีไทยตั้งแต่สมัยอยุธยา มา
จนกระทั่งถึงปัจจุบัน

4.2 การฟื้นฟูศาสนา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ ซึ่งโดยมาก
จะตั้งชื่อวัดเลียนแบบอยุธยา ดังเช่น การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามในเขตพระราชฐาน
เป็นการเลียนแบบวัดพระศรีสรรเพชญ์ในอยุธยา นอกจากนี้ยังโปรดให้ปฏิสังขรณ์ วัด
มหาธาตุ (วัดสลัก) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธาราม) วัดสระเกศ (วัดสะแก)
 เป็นต้น ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามอีกมากมาย ดังเช่น วัด
ชนะสงคราม วัดยานนาวา (วัดคอกกระบือ) วัดเทพธิดา วัดราชนันทา เป็นต้น⁸³
ทั้งยังได้เชิญพระพุทธรูปจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งได้แก่ สุโขทัย กำแพงเพชร
พิษณุโลก เป็นต้น ทั้งนี้เพราะเกรงว่าพระพุทธรูปเหล่านั้นอาจสูญหายไป ดังปรากฏว่าใน
คราวที่ทำการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ได้อัญเชิญพระพุทธรูปมาประดิษฐานประมาณ
689 องค์ แต่งงานฟื้นฟูศาสนาที่นับว่าสำคัญในสมัยนี้ คือ

4.2.1 การสังคายนาพระไตรปิฎก รัชกาลที่ 1 ทรงพระราชดำริที่จะคัดลอก
พระไตรปิฎกแล้วนำไปประดิษฐานยังหอพระมณเฑียรธรรม และถวายตามอารามหลวง เพื่อ

เป็นหลักของพระศาสนา แต่พระไตรปิฎกในขณะนั้นยังไม่สมบูรณ์ ดังนั้นในปี พ.ศ. 2331 จึงโปรดให้ประชุมพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ 218 รูป และราชบัณฑิต 32 คน ร่วมกันชำระพระไตรปิฎก โดยแบ่งพระสงฆ์เป็น 4 กอง คือ

สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) เป็นประธานและเป็นแม่กองชำระพระสุต

พระวินัย เป็นแม่กองชำระพระวินัย

พระพิมลธรรมเป็นแม่กองชำระพระสัททวิเทศ

พระธรรมไตรโลก เป็นแม่กองชำระพระปริมัตถ ⁸⁴

ใช้เวลาชำระประมาณ 5 เดือนจึงสำเร็จ โปรดให้พิมพ์ทองที่บัพที่ปกหน้าหลังเรียกว่า ฉบับทอง คือเป็นแม่ฉบับสำหรับตรวจสอบต่อไป นับเป็นการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 9

4.2.2 การออกกฎหมายสงฆ์ รัชกาลที่ 1 ทรงออกกฎหมายสงฆ์

ปี พ.ศ. 2325 เพื่อเป็นแนวทางให้พระสงฆ์ปฏิบัติดังนี้

ข้อ 1 ให้พระสงฆ์แสดงพระธรรมเทศนาให้เป็นไปตามแบบอย่าง ประเพณี

ข้อ 2 ห้ามพระภิกษุสามเณรทิ้งปวงรับของฝากจากฆราวาส หรือ พัวพันด้วยเรื่องทรัพย์สินสมบัติ เป็นต้น ⁸⁵

ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้พระสงฆ์ประพฤติผิดธรรมวินัย นอกจากนี้ยัง ทรงกวักขันศีลธรรมของข้าราชการและพลเมือง โดยการออกพระราชกำหนด ดังเช่น

...ทั้งนี้สืบไปเบื้องหน้า ถ้าผู้ใดยังเสพสุราเหล้าเบียร์บ่อนแห่งก่า ในสถานที่แห่งใด ๆ ก็ดี มีผู้ฟ้องร้องกล่าวพิจารณาเป็นสัจ จะให้ลงพระราชอาญาเสีย สามยก เพิ่มโทษเข้าอีก จะสักกักตัวไว้ที่หน้าปาก ฝ่ายนายบ่อนเบียร์ไทยจีนเป็นใจให้เขา เหยินแลกครองจะเอาตัวนายบ่อนหัวเบียร์ลงพระราชอาญาเสีย 30 ที่ ตามโทษฐานโทษ ⁸⁶

นอกจากนี้พระองค์ยังทรงปฏิบัติและศึกษาศีลธรรมเพื่อเป็นตัวอย่าง แก่บุคคลโดยทั่วไป

ในสมัยรัชกาลที่ 1 ยังได้โปรดให้มีการปรับปรุงคณะสงฆ์แต่งตั้ง สมณศักดิ์ในคราวขึ้นครองราชย์ ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีพระราชประสงค์จะให้พระภิกษุสงฆ์ มีความรู้สูงขึ้น จึงให้มีการแก้ไขสอบปริยัติธรรมใหม่และมีการส่งสมณทูตไปลังกามีไว้ระทอมา

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงสนพระทัยในการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามต่าง ๆ⁸⁷ การที่พระมหากษัตริย์ ทั้งสามพระองค์สนพระทัย ในการบำรุงพุทธศาสนา นั้น เท่ากับเป็นการฟื้นฟูขวัญของคนไทยใน ขณะนั้นเป็นอย่างมาก

4.2.3 การวิวัฒนาการสำคัญทางศาสนา

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีวิวัฒนาการสำคัญทางศาสนา คือ

ก. การเผยแพร่คริสต์ศาสนา เกิมนั้นมีพวกบาทหลวงเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนา นิกายโรมันคาทอลิก ตั้งแต่ครั้งอยุธยา รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ แม้ว่าเมื่อสิ้นรัชกาลการ เผยแพร่ศาสนาคริสต์ จะได้รับการชักขวาง แต่ก็มีบาทหลวงชาวฝรั่งเศสทำการเผยแพร่ศาสนา อย่างไม่เป็นทางการเรื่อยมา จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในปี ค.ศ. 2371 ได้มีมิชชันนารี ชาวอเมริกัน ได้เดินทางมาเผยแพร่ คริสต์ศาสนานิกายโปรเตสแตนต์ บุคคลเหล่านี้ในขั้นแรกได้มาพำนักอยู่ที่บ้านกงสุลโปรตุเกส ซินยอร์ การ์โลส เดอ ซิลเวียรา⁸⁸ ในการเผยแพร่ศาสนาในครั้งนี้ ได้นำวิทยากร สมัยใหม่เข้ามาเผยแพร่ถวาย เช่น การตั้งโรงเรียน การรักษาโรค หนังสือพิมพ์ เป็นต้น ร. 3 โปรดให้มีการเผยแพร่ศาสนาโดยเสรี แม้ว่าในรัชกาลของพระองค์จะมีเรื่องขัดใจกับ พวกบาทหลวง แต่เป็นเรื่องอันที่มิใช่เพราะการเผยแพร่ศาสนา

การปฏิรูปศาสนาโดยเจ้าฟ้ามงกุฎ

การเผยแพร่คริสต์ศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นั้น ได้รับการต่อต้านโดยสันติ คือได้มีการปรับปรุงพระสงฆ์ ซึ่งมีได้ประพฤติดุธรรมวินัย และขาดความรู้ในทางศาสนา โดย เจ้าฟ้ามงกุฎ เป็นผู้ดำเนินการปฏิรูปศาสนา

เจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงตั้งนิกายใหม่ คือ ธรรมยุติกนิกาย พระสงฆ์ในนิกายนี้จะศึกษา พระธรรมวินัย คือสันโดษ และออกเผยแพร่หลักธรรมให้แก่มหาชน การเคลื่อนไหว ในการปฏิรูปฟื้นฟูพุทธศาสนาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้น

หลักธรรมอันบริสุทธิ์และการปฏิบัติเกี่ยวกับพิธีกรรมที่ถูกต้องแต่อย่างเดียว หัวใจของพุทธศาสนาที่ทางฝ่ายธรรมยุติกนิกายผู้นั้นนั้นเป็นการแลกเปลี่ยนจากความมั่งงายไม่ได้เรื่องไปสู่ความมีเหตุผล การปฏิรูปทางวิถาวารามและทางตำรับตำราเท่าที่กระทำไป ก็เพื่อให้สอดคล้องกันกับแนวความคิดทางวิทยาศาสตร์ที่หลงไหลมาจากทางตะวันตก⁸⁹ ต่อมาพระสงฆ์ในนิกายนี้ได้เป็นที่นิยมของประชาชนไทยทั่วไป

4.3 การฟื้นฟูศิลปศาสตร์

ศิลปศาสตร์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นอาจแยกกล่าวศิลปกรรม ซึ่งเป็นวัตถุต่าง ๆ และวรรณกรรม กันนี้คือ

4.3.1 ศิลปกรรม การฟื้นฟูศิลปกรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้มีแรงผลักดันเนื่องมาจากความต้องการที่จะ สร้างบ้านเมืองให้เหมือนเมื่อกครั้งบ้านเมืองนี้ นอกจากนี้ยังแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของพระราชอาณาจักรและพุทธจักร และเป็นการก้าวร้าวซึ่งศิลปประจำชาติ ศิลปกรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ได้แก่

ก. งานสถาปัตยกรรม ได้แก่การสร้างราชธานีแห่งใหม่ที่สำคัญคือพระบรมมหาราชวัง ซึ่งประกอบไปด้วยพระราชมณเฑียรซึ่งเป็นเครื่องไม้ ไม้ทูลุทโหมลง ต่อมาจึงโปรดให้สร้างพระมณเฑียรหมู่ 7 องค์ คือ

1. พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน
2. พระที่นั่งไพศาลทักษิณ
3. พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมโหฬาร
4. พระปรัศว์ขวาและพระปรัศว์ซ้าย
5. หอพระธรรมาสน์
6. หอพระสุรารักษ์พิมาน
7. พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์

ก่ออิฐสร้างอย่างถาวร เพื่อประกอบพระราชมณเฑียรและใช้เป็นที่พัก

พระมหาปราสาทองค์แรก คือพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท แต่ต่อมาถูกเพลิงไหม้

สถาปัตยกรรมเหล่านี้ นับเป็นศิลปกรรมสกุลช่างในรัชกาลที่ 1 ซึ่งมีลักษณะพิเศษ คือ

1. หลังคาพระที่นั่งจักรพรรดิ ตีคเครื่องช่อฟ้าตามคติเดิมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ เครื่องช่อฟ้า มุขหน้า หรือมุขเอก ตีคช่อฟ้ามีรายนาคสูง ส่วนเครื่องช่อฟ้าในหลังคาชั้นเหนือขึ้นไปจะตีคช่อฟ้าทำราวอย่างมอญ

2. หนานับนิยมตกแต่งด้วยลวดลายจำหลักไม้ปิดทองบุกเป็นลายกระหนกกานชดหัวพญานาค อันเป็นกระบวนลายที่ได้รับอิทธิพลศิลปสมัยกรุงศรีอยุธยาโดยตรง ในรัชกาลต่อมา กระบวนลวดลายแบบนี้คลายความนิยมและหายไป โดยเฉพาะในรัชกาลที่ 2 นิยมลายช่อทางโตและใบเทศกันมาก หนานับของพระวิมานแต่ละหลังในหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานนี้จึงกระจัดหายไปเป็นศิลปกรรม แต่ครั้งรัชกาลที่ 1 โดยเฉพาะถ้าได้เปรียบเทียบกับรูปแบบลวดลายหนานับ พระวิหารทิศในวัดพระเชตุพน ซึ่งได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นสมัยเดียวกัน ย่อมเป็นสิ่งรับรองได้สนิทว่า หนานับพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นศิลปกรรมสมัยรัชกาลที่ 1 โดยแท้

3. ลักษณะพิเศษของสถาปัตยกรรมสกุลช่างในรัชกาลที่ 1 ที่เห็นได้ชัดในพระที่นั่งมณีนีคือ การทำเจาะช่องกบ เป็นอย่างของพระมัญชรขนาดเล็ก บนผนังตอนใต้กระจิงฐานพระ ซึ่งรับหนานับในแต่ละกาน ๆ ละ 2 ช่อง กตินิยมทำของกบนี้ มีทำไปจำเพาะแต่พระที่นั่งจักรพรรดิองค์คนเท่านั้น พระที่นั่งไพศาลทักษิณ หอพระสุรลัย หอพระธาตุมณเฑียร พระปรัศัฉายพระปรัศัขาว และพระที่นั่งกุสุมหาปราสาท ซึ่งสร้างขึ้นร่วมสมัยเดียวกันนี้ ล้วนทำเจาะช่องกบนี้ที่ใต้กระจิงฐานพระเหมือนกันทั้งสิ้น แบบอย่างซึ่งเห็นได้เช่นนี้ควรกล่าวไว้ว่าเป็นลักษณะพิเศษ เฉพาะของสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 1 เพราะภายหลังรัชกาลนี้ไม่ปรากฏว่ามีทำที่ใดอีก

พระมหากษัตริย์องค์ต่อมาได้ก่อสร้างเพิ่มเติมตามพระราชนิยม รวมทั้งการบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ ด้วยในสมัยรัชกาลที่ 2 โปรดให้สร้าง "สวนขวา" เพื่อรวบรวมช่างต่าง ๆ ที่ตกค้างมาตั้งแต่ครั้งอยุธยา

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการก่อสร้างมากมาย ดังเช่น พระที่นั่งสุทธาสวรรค์ เพื่อเป็นที่ประทับของฝ่ายใน นอกจากนี้ยังซ่อมแซมพระที่นั่งซึ่งสร้างมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 1

โปรดให้ซ่อมแซมวังหน้า นอกจากนี้ยังสร้างวัดใหม่ ๆ ขึ้นอีกหลายวัด นับเป็นยุคที่สูง
เด่นเป็นเยี่ยมอันหนึ่งในวงของศิลปะไทย⁹¹ ทั้งนี้เพราะหลังจากสมัยนี้จะมีศิลปะวันตก
หลังไหลเข้ามาในประเทศไทย

ข. งานประติมากรรม ส่วนใหญ่จะไดแก่ การตกแต่งหน้าบัน กังเช่น
หน้าบัน พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม งานประติมากรรมชิ้นเอกในสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้นนี้ คือ ประติมากรรมหน้าพระวิหารวัดสุทัศน์ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นฝีมือพระหัตถ์รัชกาลที่ 2
นอกจากนี้ยังมีหุ่นหลวง หุ่นยักษ์ หุ่นนาง หน้าพระ เป็นต้น รวมทั้งพวกเครื่องถ้วยชาม
เบญจรงค์⁹² ซึ่งนับว่างดงาม และได้รับความนิยมมาจนถึงปัจจุบัน

ค. จิตรกรรม⁹³ ในสมัยนี้จะมีจิตรกรรมซึ่งเกี่ยวข้องกับศาสนา วรรณคดี
และราชประเพณีต่าง ๆ งานจิตรกรรมชิ้นเอกในสมัยนี้ได้แก่ รูปภาพจิตรกรรมที่วัดพระเชตุพนฯ
ภาพจิตรกรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จิตรกรรมที่วัดกุสุตาราม และวัดราชบูรณะ
(วัดเลียบ) เป็นต้น แต่เป็นพื้นาเสียค่ายที่ในปัจจุบัน จิตรกรรมเหล่านี้ค่อย ๆ เสื่อมสูญไป
นอกจากนี้ยังมีงานจำพวก ลงรักปิดทองเลี่ยม หรือจักคอกไม้ เป็นต้น

4.3.2 วรรณกรรม วรรณกรรมและกวีที่สำคัญ ๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คือ

ก. รัชกาลที่ 1 ในสมัยนี้มีกวีคนสำคัญคือ รัชกาลที่ 1 ทรงพระราชนิพนธ์
เพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดง บทละครเรื่องรามเกียรติ์ บทละครเรื่องอิเหนา อุรุบท
และกาหลิง

เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้นิพนธ์บทกวีที่เด่น ๆ คือ กาพย์กลอนสุภาพ
ร่ายยาวเทศน์มหาชาติ กัณฑ์กุมาร กัณฑ์ทศพร ราชาริราช เป็นต้น

รัชกาลที่ 1 ยังโปรดให้ชำระพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) พงศาวดาร
กรุงศรีอยุธยา ฉบับพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตนิโนรส พงศาวดารเหนือ และ
พงศาวดารเกี่ยวกับศาสนา และมีวรรณคดีเรื่องอื่นๆ เช่น ไตรภูมิโลกวิจิตร นิทาน
สิบสองเพ็ญ⁹⁴

ข. รัชกาลที่ 2 ในสมัยนี้มีกวีคนสำคัญคือ รัชกาลที่ 2 ทรงนิพนธ์บทละคร
เรื่องรามเกียรติ์ อิเหนา เสภาขุนช้างขุนแผน บทละครนอก เรื่องสังข์ทอง เป็นต้น
กาพย์เห่เรือ และบทพากย์โขนตอนนางลอย นาคบาศ

ที่สำคัญอีกท่านหนึ่งคือ พระศรีสุนทรโวหาร (สุนทรภู่) ซึ่งแต่งเรื่อง พระอภัยมณี ขุนช้างขุนแผนตอนกำเนิดพลายงาม นิราศต่าง ๆ เช่น นิราศภูเขาทอง เป็นต้น ในสมัยรัชกาลที่ ๒ นับว่าเป็นยุคทองของวรรณกรรม นอกจากนี้ นาฏดุริยางคศิลป์ก็นับว่ารุ่งเรืองมากในรัชกาลนี้

ค. รัชกาลที่ ๓ มีที่สำคัญ คือ

กรมพระราชวังบวรมหาดคีตกิพลเสพย์ โด่งดังเพลงยาว และคำโคลง ที่มีถึงพระองค์เจ้าหญิงการวดี บทละครเรื่องพระลอนรลักษณ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระราชนิพนธ์เรื่องสำคัญ ๆ คือ ลิลิตตะเลงพ่าย สมุทโสมคำฉันท์ กุณหาสน์อนนง เป็นต้น

กุดชุม (บุษบาทำเรือจ้าง) เป็นกวีหญิงที่ชอบเล่นสัทวาเพลงเรือ

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดให้รวบรวมจารึกวัดพระเชตุพน ซึ่งนอกจากจะเป็นวรรณกรรมแล้วยังให้ความรู้เกี่ยวกับศิลปแพทยด้วย นอกจากนี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ยังรวบรวมพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ ๑, ๒, ๓ ซึ่งนับว่าเป็นพงศาวดารสำคัญเรื่องหนึ่ง

5. การเปลี่ยนแปลงทางสังคมในปลายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การที่ไทยต้องฟื้นฟูประเทศขึ้นใหม่ และยังคงเผชิญกับปัญหาสำคัญ คือ ปัญหาการป้องกันประเทศ และปัญหาความสงบสุขภายใน ไม่ว่าจะเป็นทางการการเมือง หรือทางด้านการเศรษฐกิจ ดังนั้นแม้ว่าสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะมีการลดเลี่ยนแบบอยุธยา แต่ได้นำมาปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้เหมาะสมกับสภาพของบ้านเมืองในขณะนั้น และที่สำคัญก็คือเพื่อความอยู่รอด ขณะเดียวกันนั้นได้มีการไหลบ่าของแรงงานเสรีชาวจีนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเศรษฐกิจ และมีผลกระทบต่อสภาพของสังคมไทยในขณะนั้น ทั้งนี้เพราะชาวจีนเหล่านั้นมิได้รวมอยู่ในระบบศักดินาของไทย ดังนั้นจึงทำให้บุคคลกลุ่มนี้สามารถที่จะสร้างฐานะของตนขึ้นมาเป็นอีกชนชั้นหนึ่ง และเลื่อนฐานะจากชนชั้นพวคามาเป็นขุนนางโดยวิธีประมูลผูกขาดภาษีอากร 96

นอกจากนี้ในปลายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไทยยังต้องเผชิญกับการคุกคามของชาติตะวันตก โดยตระหนักถึงอันตรายที่จะเกิดขึ้น ดังนั้นไทยจึงพยายามใช้วิธีผ่อนปรน ที่สำคัญคือการทำสนธิสัญญาเบอริน ซึ่งมีผลให้เกิดการค้าโดยเสรี การค้าระหว่างประเทศได้ขยายตัว รัฐบาลได้ปรับปรุงระบบการเก็บภาษีอากร ขณะเดียวกันปรากฏว่าค่าครองชีพสูงขึ้น ภัยเหตุนี้จึงทำให้ข้าราชการจำเป็นจะต้องหารายได้ และเรียกครองเงิน และงาน จากไพร่ของตนเพิ่มขึ้น จึงทำให้ไม่จำเป็นจะต้องแสวงหาความคุ้มครองจากภายนอก ทั้งการที่รัฐบาลต้องการเงินแทนการเกณฑ์แรงงาน เพื่อนำเงินจำนวนที่ได้ไปจ้างแรงงานเสรี ดังนั้นจึงไม่นิยมการเกณฑ์แรงงาน ไพร่ที่จ่ายเงินแทนการเกณฑ์แรงงานแล้วก็ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องเอาใจนายเพื่อที่จะให้นายผ่อนผันให้ทำงานเบา ๆ สถาปนาสังคมเช่นนี้ทำให้ไพร่หางเหินจากนาย และก่อให้เกิดลักษณะการอุปถัมภ์กันอย่างไม่เป็นทางการ⁹⁷ ซึ่งได้แก่ไพร่ชาวจีนและขุนนางผู้น้อย ตางแสวงหาขุนนางผู้ใหญ่เป็นผู้คุ้มครองอย่างไม่เป็นทางการ ดังนั้นในปลายสมัยรัตนโกสินทร์ ขุนนางผู้ใหญ่เป็นผู้ที่มีอำนาจมากจนอาจเป็นอันตรายต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ กลุ่มขุนนางที่มีอำนาจในขณะนั้น ได้แก่อำมาตย์และขุนนางตระกูลขุนนาง⁹⁸ ซึ่งมีอำนาจเพิ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 และได้เป็นผู้นำเจ้าราชกรมในสมัยรัชกาลที่ 5

การติดต่อกับชาติตะวันตกนั้นก่อให้เกิดการหลั่งไหลของศิลปวิทยาการ โดยเฉพาะการเผยแพร่ศาสนาโดยมิชชันนารีชาวอเมริกัน บุคคลเหล่านี้ได้นำความรู้ในด้านการแพทย์สมัยใหม่มาใช้รักษาคนไข้ควบคู่ไปกับการเผยแพร่ศาสนา บุคคลสำคัญได้แก่ หมอบรัดเลย์⁹⁹

(Dr. Dan Beach Bradley M.D.) ซึ่งต่อมาได้มีโอกาสรักษาเจ้านายชั้นสูงของไทย ต่อมาหมอบรัดเลย์ได้มีโอกาสเข้าเฝ้ารัชกาลที่ 3 ในคราวถวายพระเพลิงพระบรมศพของสมเด็จพระราชชนนี

การเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาโดยพวกมิชชันนารีนี้ยังก่อให้เกิดสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือ ได้มีแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์เป็นภาษาไทย ผู้ที่ได้นำแท่นพิมพ์ภาษาไทย คือ นางบอนน์ ยักสัน (Ann Judson) ซึ่งเป็นมิชชันนารีที่เผยแพร่ศาสนาในพม่า ได้เรียนภาษาไทยจากเชลยคนไทย ต่อมาได้อีกมิชชันนารีอีกคนหนึ่ง คือ ยอร์จ เฮช ฮัฟ (George H. Hough) ซึ่งมีความรู้พิเศษเป็นช่างพิมพ์ ได้หล่อตัวพิมพ์ภาษาไทยที่นางแอนน์ ยักสัน เขียนให้ แล้วพิมพ์คำสอนออกแจกจ่ายเชลยไทย ต่อมามิชชันนารีกลุ่มนี้ได้อพยพไปยังกัลกัตตา และได้รับจ้างพิมพ์

ตำราไวยากรณ์ไทย ของ ร.อ.โลว์ (Captain Low) ชาวอังกฤษ ต่อมาได้อีกมีชนนารี
นำ ภาษาไทยมาตั้งโรงพิมพ์ ภาษาต่าง ๆ ขึ้นที่สิงคโปร์ แล้วหมอบรัดเลย์ได้นำตัวพิมพ์
ภาษาไทยและเครื่องพิมพ์มาตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่กรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ. 2379 การที่มีโรงพิมพ์
ตัวหนังสือไทยขึ้นนั้นได้รับความสนใจจากคนไทยมาก รัชกาลที่ 3 โปรดให้พิมพ์ประกาศห้ามสูบ
ฝิ่นในปี พ.ศ. 2382¹⁰¹ และต่อมาพวกมิชชันนารีได้พิมพ์หนังสือพิมพ์ภาษาไทย ชื่อ บางกอก
รีคอเดอร์ ซึ่งออกเป็นรายปักษ์ฉบับแรก กำหนดออกวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2387 แต่ทำ
ได้เพียง 15 เดือนก็เลิกกิจการ นอกจากนี้ยังมีหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษ ชื่อ บางกอกกาเลนดาร์
และหนังสือ Siam Repository ผู้ที่บทบาทสำคัญเกี่ยวกับหนังสือพิมพ์นี้ คือ หมอบรัดเลย์
หมอนันเลอว์ และหมอสมิธ¹⁰² นอกจากนี้ในรัชกาลต่อมาได้มีคนไทยออกหนังสือพิมพ์ การที่เกิด
หนังสือพิมพ์ขึ้นทำให้รัฐบาลสามารถที่จะแจ้งข่าว หรือสื่อสาร ถึงประชาชนได้สะดวก และใน
เวลาต่อมาราษฎรก็สามารถที่จะแสดงความคิดเห็นวิจารณ์ต่าง ๆ เพื่อให้รัฐบาลได้รับรู้
หรือการเผยแพร่วิทยากรต่าง ๆ อันจะนำไปสู่แนวความคิดแบบประชาธิปไตยในเวลาต่อมา
ขณะเดียวกันนั้นได้มีผู้สนใจที่จะศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาการของตะวันตก ได้แก่
พระภิกษุเจ้าฟานงกุฏ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (ต่อมาดำรงพระยศเป็นพระบาทสมเด็จพระ
ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) หม่อมราโชทัย และหลวงนายสิทธิ (ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์
เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยางค์) บุคคลเหล่านี้ได้มีบทบาทในด้านความสัมพันธ์กับ
ชาติตะวันตกในเวลาต่อมา

การเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ ในตอนปลายสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นพื้นฐานสำคัญซึ่งก่อ
ให้เกิดการปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของไทย

เชิงอรรถที่ 7

- 1 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 หน้า 254 – 256
- 2 ก หน้า 256 – 257
- 3 ก หน้า 299
- 4 ก 307
- 5 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 12 – 13
- 6 มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 – 1173 จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพครบ 202 ปี วันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2513 หน้า 1 – 2
- 7 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ล.ก. หน้า 203 – 204
- 8 ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรีและนางวิมล พงศ์พิพัฒน์ ล.ก. หน้า 21 – 23
- 9 ทองคอง กลวยไม้มั่น อยู่ชญา พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในฐานะนัถบริหาร เฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในศุภวาระครบ 210 ปี วันพระราชสมภพ 24 กุมภาพันธ์ 2521
- 10 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 หน้า 205
- 11 ก 204
- 12 วอลเตอร์ เอฟ เวลลา ล.ก. หน้า 4
- 13 ปิยะนาถ บุนนาค บทบาททางการเมืองการปกครอง ของเสนาบดีตระกูลบุนนาค หน้า 10 – 11 ในสมัยรัชกาลที่ 4 โปรดสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์
- 14 วอลเตอร์ เอฟ เวลลา ล.ก. หน้า 9 (อ้างอิงจากเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ที่อ้างแล้วข้างต้น หน้า 7 ร.4 โปรดสถาปนาเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ
- 15 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 4 – 6

- 16 ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และนางวิมล พงศ์พิพัฒน์ ล.ค. หน้า 23 - 24 ที่ว่ามีศักดิ์
เป็นหลานของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช(น้อย) เนื่องจาก มีพระมารดา คือเจ้าจอม นุ้ยใหญ่
ธิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช(พัฒน์) ซึ่งเป็นบิดาของเจ้าพระยานคร (น้อย) ควบ (ผู้เขียน)
- 17 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ล.ค. หน้า 123
- 18 ก หน้า 179
- 19 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 52 - 55
พระองค์ได้อธิบายว่าเสมอเจ้าคุณรองเข้าใจว่าเสมอกันกับกรมหมื่นปรมาธิบดีในรัชกาลที่ 1
7 รูป และลำดับยศอยู่ต่อพระพิมลธรรม
- 20 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ล.ค. หน้า 132 - 136
- 21 พลุล อังกินันท์ ล.ค. หน้า 18 (อ้างอิงจากพงศาวดารรัชกาลที่ 5 หน้า 175
และเรื่องอั้งยี่ในนิทานโบราณคดี) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ทรงกล่าวถึงสมามลอันยี่ว่า
"สมามลอันยี่ของชาวจีนซึ่งเรียกว่าอั้งยี่หรือตัวเหี้ย อันมีความหมายอย่างเดียวกันนี้เดิมเกิดขึ้นใน
ประเทศจีนที่เรียกว่าสมามลเหียนคี่เหียนหวย ที่รวมกำลังกันเพื่อกำจัดราชวงศ์แมนจู และได้
เผยแพร่เข้ามาในเมืองไทยในรัชกาลที่ 3 นี้ แต่ได้เปลี่ยนวัตถุประสงค์ไปเป็นอย่างอื่น หาได้
เกี่ยวกับเรื่องที่จะกำจัดเมงจูไม่"
- 22 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 185 - 186
- 23 วอลเตอร์ เอฟ เวลลา ล.ค. หน้า 19 (อ้างอิงจาก Dan Beach Bradley
"Abstract of The Journal of Rev. Dan Beach Bradley, M.D. Medical Missionary
in Siam 1835-1837, ed. by Rev. George Haws Feltus (Cleveland: Dan F. Bradley,
1936) หน้า 127 - 128)
- 24 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ล.ค. หน้า 186
- 25 นิธิ เอียวศรีวงศ์ "พระราชพงศาวดารอยุธยาในสมัยรัตนโกสินทร์" รวมปาฐกถาจาก
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย พ.ศ. 2520 - 2521 หน้า 242
- 26 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพิธีสิบสองเดือน หน้า 402 - 405
- 27 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 หน้า 24

28 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรินทร์ (รวบรวม) ตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์
หน้า 2 - 3

29 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ล.ก. หน้า 24 - 25

30 ม.ร.ว. อคิน รัพีพัฒน์ ล.ก. หน้า 140 - 141

31 ก หน้า 157

32 ก หน้า 148 - 158 กรมอาสาตั้งตำแหน่งพลนี้ คือกรมอาสาแปดเหล่า ซึ่งเป็นกองทัพ
สำหรับออกไปปราบปรามศัตรู ประจำพระนคร และในส่วนภูมิภาค (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบาย แก่ไขการปกครอง หน้า 156 - 157-
ผู้เขียน)

33 กรมศิลปากร "ประกาศพระราชปรารภ" เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 1

34 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ล.ก. หน้า 316 - 317

35 ก หน้า 317

36 ก หน้า 318

37 ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ หน้า 264 - 266

38 กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ วัฒนธรรมกับพระมหากษัตริย์ หน้า 43 - 63

39 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระจักรวาล พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2
เล่ม 1 หน้า 63 และหน้า 72

* เป็นกลองทำควยไม้สักโต 13 ก่า เจ้าพระยาพระคลัง(ทิศ) ว่าที่สมุหพระกลาโหม นำขึ้น
ทูลเกล้าถวาย

40 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 181 - 182

41 สมคิด ศรีสิงห์ การบริหารภายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 18 - 39

42 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ตำนานภายในอย่าง
ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ หน้า 145 - 148

43 สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์ การปฏิรูปภาษีอากรรัชสมัยสมเด็จพระปิยะมหาราช หน้า 12
(อ้างอิงจาก เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 หน้า 365

ชาวจีนทุกคนเสียภาษีนี้ จะได้รับใบเสร็จและแผ่นเหรียญ ซึ่งจะต้องนำมาติดไว้ที่ข้อมือ
ถ้าปรากฏว่าผู้ใดมิได้แสดงไว้ที่ข้อมือ ก็อาจถูกจับกุมและบังคับให้จ่ายซ้ำอีกก็ได้

44 อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับอากรเหล่านี้ใน ดร.จอห์น ครอว์ฟอร์ด ล.ก. หน้า 118 –
123

อ่านรายละเอียดใน ส. พลายน้อย บทที่ 26 โรงบ่อนและโรงหวย เล่าเรื่องเมือง
บางกอก พิมพ์ในงานประชุมเพลิงศพ นายชัยประชา (สรวล สุนทรโรทัย) วันที่ 24 กันยายน
2520 หน้า 353 – 355

คำว่าภาษีนี้ ในความหมายเดิมหมายความว่าได้เปรียบแต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 หมายความว่า
ว่าสำนักงานการเก็บผลประโยชน์แผ่นดิน ใครประมูลได้เรียกว่า "เจ้าภาษี" ซึ่งคงจะมาจาก
คำว่า ฐี ในภาษาจีนแต้จิ๋ว

45 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ล.ก. หน้า 159 – 161

46 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 183

47 ดร.ออสการ์ ฟรังฟูเรอร์ อภิปาโอตระกูลแปล "สภาพทางกฎหมายและเศรษฐกิจ
ในสยาม" เยอรมันมองไทย หน้า 73 (อ้างอิงจาก Chinese Repository, 20 vols.

Canton 1833 vol. VIII. Edict of the King Siam against the Introduction and
Sale of Opium Within his dominions)

48 สมคิด ศรีสิงห์ ล.ก. หน้า 127 – 128 (อ้างอิงจากจดหมายเหตุ ร.4 จ.ศ.
1221 เลขที่ 64 ตันร่างภาษีละคร จดหมายเหตุ ร.4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 53 พระราช
บัญญัติห้ามสูบฝิ่นและตั้งเจ้าภาษีฝิ่น จดหมายเหตุ ร.4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 53 ล.ก.

49 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2
เล่ม 2 หน้า 205

50 สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์ ล.ก. หน้า 15 (อ้างอิงจากวิวัฒนไชย ไชยยักษ์
กฎหมายคลัง หน้า 4

51 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง"
ล.ก. หน้า 181 – 189

- 52 คร.จอห์น กรอว์ ฟอร์ด ล.ก. หน้า 110 - 111 ไล่อัตรา 16 บาทเท่ากับหนึ่งตัน
- 53 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยาลงกรณ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 หน้า 145
- 54 พลภู อังกินันท์ บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 15
- 55 คร.จอห์น กรอว์ฟอร์ด ล.ก. หน้า 100 - 106
- 56 สมคิด ศรีสิงห์ ล.ก. หน้า 101 - 102
- 57 วอลเตอร์ เอฟ เวลดา ล.ก. หน้า 247
- ****
บาทหนึ่งมีน้ำหนักประมาณ 132 ปอนด์
- 58 ก หน้า 258 - 259 (อ้างอิงจากเอกสารของ Crawford เล่ม 2 หน้า 177 และรายงานของ Balestier ถึงเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศสหรัฐ หน้า 53)
- 59 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 หน้า 142
- 60 เจ้าพระยาทิพากร พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 43 - 44
- 61 ม.ล.เดช สนิทวงศ์ "พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งบังเกิดผลในทางเศรษฐกิจของประเทศเนื่องในวันเฉลิมพระชนมายุครบ 3 รอบ" หน้า 114 - 115
- 62 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ล.ก. หน้า 74
- 63 ศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 37 - 41 (อ้างอิงจาก พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 ตรงกับวันที่ 2 ธันวาคม พ.ศ. 2353)
- 64 พลภู อังกินันท์ ล.ก. หน้า 17 (อ้างอิงจาก Louis Mitchison: The Oversea Chinese, p16)
- 65 ม.ร.ว.อкин รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325 - 2416 หน้า 295
- 66 พลภู อังกินันท์ ล.ก. หน้า 38 (อ้างอิงจาก Walter F. Vella; op.cit p.27)

- 67 ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ล.ค. หน้า 38 (อ้างอิงจาก สมเด็จพระปาดำรงฯ
เทศาภิบาล หน้า 29 - 30)
- 68 ก หน้า 254 - 255
- 69 กรมศิลปากร "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 138
- 70 กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ล.ค. หน้า 11
- 71 ก หน้า 10
- 72 อานรายละเอียดการประกอบพระราชพิธีพงศาวดารรัชกาลที่ 1 หน้า 92 - 104
- 73 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 1
หน้า 495 - 496
- 74 อานรายละเอียดในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพิธีสิบสองเดือน
หน้า 200 - 248
- 75 กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ล.ค. หน้า 10
- 76 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ค. หน้า 386 - 388
- 77 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ล.ค. หน้า 342 - 344
- 78 อานรายละเอียดใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ "พระราช
พิธีอาพาธพินาศ" ล.ค. หน้า 399 - 404
- 79 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ค. หน้า 64 - 68
- 80 สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร ประเพณีไทยโบราณ หน้า 350 - 353
- 81 อานรายละเอียดใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ค. หน้า 401 - 426
- 82 สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร ล.ค. หน้า 375 - 386
- 83 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 163 - 175
- 84 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 หน้า 183 - 197
- 85 กรมศิลปากร "กฎพระสงฆ์" เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 544 - 569
- 86 กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ล.ค. หน้า 33
- 87 นันทนา เศรษฐวิชัย ตำแหน่งสังฆปริณายกกับการปกครองคณะสงฆ์ในประเทศไทย
หน้า 82

- 88 ลากครีตจักรแห่งประเทศไทย ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย 1828 - 1958 หน้า 6 - 9
- 89 วอลเตอร์ เอฟ เวลลา ล.ค. หน้า 75 - 81
- 90 จุฑทัศน์ พยาฆรานนท์ ศิลปกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หน้า 161 - 162
- 91 วอลเตอร์ เอฟ เวลลา ล.ค. หน้า 87 - 91
- 92 นิพนธ์ ขาวโถง "พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับศิลปกรรม" ล.ค. หน้า 76 - 84
- 93 อานรายละเอียดยกใน จุฑทัศน์ พยาฆรานนท์ ล.ค. หน้า 249 - 293
- 94 ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และนางวิมล พงศ์พิพัฒน์ ล.ค. หน้า 175 - 191
- 95 วณิกา สถิตานนท์ "คิดถึงบาทบริจาริก" ล.ค. หน้า 52 - 75
- 96 ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรีและนางวิมล พงศ์พิพัฒน์ ล.ค. หน้า 190 - 191 และ วอลเตอร์ เอฟ เวลลา ล.ค. หน้า 101 - 107
- 97 ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ล.ค. หน้า 337 - 338
- 98 ก หน้า 288 - 298
- 99 อานรายละเอียดยกใน ประชุมพระบรมราชาธิราช เป็นพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ลงวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 หน้า 20 - 21 และ ปิยะนาถ บุนนาค ล.ค. หน้า 56 - 143
- 100 ขจร สุขพานิช ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย หน้า 1 - 9
- 101 นายทุนหอย (นามแฝง) หมอบลัดเลกับกรุงสยามและมริกันหนแรก หน้า 15 - 59
- 102 สุกัญญา คีรวันิช ประวัติการหนังสือพิมพ์ในประเทศไทยภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช (พ.ศ. 2325 - 2475) หน้า 8

บทที่ 8

ความสัมพันธ์กับต่างประเทศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ความสัมพันธ์กับต่างประเทศในสมัยนี้ ได้มีความสัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้าน ในด้านการป้องกันตนเองและขยายอาณาเขตเพื่อความมั่นคงของพระราชอาณาจักรตลอดจน ผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง นอกจากนี้จะมีความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้านแล้ว สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังมีความสัมพันธ์กับชาติตะวันตก ความสัมพันธ์ก่อให้เกิดผลทาง ด้านการเมือง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการหลั่งไหลของศิลปวิทยาการสมัยใหม่ ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทยในเวลาต่อมา

ความสัมพันธ์นี้ได้แยกเป็นความสัมพันธ์กับชาติต่าง ๆ คือ

8.1. ความสัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้าน

ความสัมพันธ์ในส่วนนี้ส่วนใหญ่จะมีลักษณะในด้านการทำสงคราม (ยกเว้นจีน) ซึ่ง มิได้เป็นเรื่องแปลกแต่ประการใดสำหรับความสัมพันธ์ระหว่างชาติในดินแดนเอเชียอาคเนย์ ตั้งแต่สมัยโบราณ การที่ไทยพ้นตัวจากการแพ้สงครามในปี พ.ศ. 2310 ทำให้ภาระกิจ สำคัญของพระมหากษัตริย์ และชาวไทยในสมัยนั้น จะเน้นหนักไปทางด้านการรักษาสถาภาพ และการป้องกันประเทศ ซึ่งกลายเป็นนโยบายหลักของชาติติดต่อกันเรื่อยมาจนสิ้นสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งจะได้แยกกล่าวถึงนี้ คือ

8.1.1. ความสัมพันธ์กับพม่า ลักษณะเดิม คือความสัมพันธ์ทางด้านการทำสงคราม ซึ่งยึดเยื้อมาตั้งแต่สมัยชนนบุรี ภายหลังจากการที่พม่าแพ้สงครามไทยในปี พ.ศ. 2318 แล้วนั้น พมามีได้ส่งกองทัพอันใหญ่มาโจมตีไทยอีก ทั้งนี้เพราะเกิดเหตุการณ์ ไม่สงบขึ้นในพม่า ในที่สุดพระเจ้าปดุงปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ (พ.ศ. 2325 - 2362) พร้อมทั้งย้ายราชธานีจากอังวะไปยังอมรปุระ ทรงปราบปรามชนกลุ่มน้อยจนราบคาบ ทำให้เหตุการณ์ยุ่งยากในพม่าสงบลง จากนั้นพระเจ้าปดุงส่งเกณฑ์ไพร่พลยกทัพมาโจมตี กรุงรัตนโกสินทร์ สงครามระหว่างไทยกับพม่าจึงเริ่มขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ตัวการต่อไปนี้¹

ครั้งที่ รัชกาล	ปีที่ทำสงคราม ฝ่ายโจมตี	เหตุการณ์	ผล
1, 1	2326 พม่า	จะกล่าวโดยละเอียด ต่อจากตารางนี้	—
2, 1	2329 พม่า	พม่ายกกองทัพใหญ่มา ทางด่านเจดีย์สามองค์ มาตั้งทัพที่ท่าดินแดงและ สามสบ	สมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ทรงคุมทัพหลวงตีค่ายพม่า ที่ท่าดินแดง สมเด็จพระราชวัง บวรฯ ทรงคุมทัพวังหน้าตี ค่ายพม่าที่สามสบ พม่า แตกพ่ายไป
3, 1	2330 พม่า	พม่าตีเมืองลำปางและ ป่าบาง	สมเด็จพระราชวัง บวรฯ ร่วมกับพระยาภาววิละ ขับไล่พม่าแตกทัพกลับไป ยังเชียงแสน ในครั้งนี้ โปรดให้อัญเชิญ "พระพุทธ สิหิงค์" ซึ่งเจ้าผู้ครอง นครถวายลงมากรุงเทพฯ
4, 1	2330 ไทย	ไทยยกไปตีเมืองทวาย เพื่อแก้แค้นพม่า	ตั้งทัพใกล้เคียงทวาย แต่ ยังไม่ทันตีเมืองต้องถอย ทัพกลับเนื่องจากขาดเสบียง อาหารและหนทางทุรกันการ

ครั้งที่ รัชกาล	ปีที่ทำสงคราม ฝ่ายโจมตี	เหตุการณ์	ผล
5, 1	3336 ไทย	เมืองทวาย มะริด ตะนาวศรี ขอสวามิภักดิ์ต่อไทย แต่ภายหลังเปลี่ยนใจ ไทยจึงยกทัพ ทั้งทัพบกทัพเรือไปโจมตี เมืองทวาย	ทัพบกของไทยถูกพม่า ตีแตกจึงต้องล่าถอยทรง แปรคให้ทัพเรือถอยกลับ ความพยายามโจมตี พม่าจึงไม่สำเร็จ
6, 1	2340 พม่า	พม่าพยายามจะยึดหัวเมือง ลานนาให้ได้จึงยกทัพมาตี เมืองเชียงใหม่ กรมพระ ราชวังบวรฯ เสด็จเป็น จอมทัพ ยกทัพไปสู่กับพม่า ในครั้งนั้นเจ้าอนุวงศ์อุปราช เมืองเวียงจันทร์ได้ยกทัพ โดยเสด็จด้วย	ทัพไทยรวมทั้งเจ้า เมืองหัวเมืองฝ่ายเหนือ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ลำปางได้รวมกันตีกอง ทัพพม่า แยกพ่ายกลับไป เชียงใหม่
7, 1	2345 เชียงใหม่	พระยาการวิละเจ้าเมือง เชียงใหม่ยกทัพไปตีเมืองสาคร ซึ่งขึ้นอยู่กับพม่า พระเจ้าปดุง จึงยกทัพมาตีเชียงใหม่เป็นการ ตอบแทน กองทัพกรุงเทพได้ยก ขึ้นไปช่วยรบพุ่งกับกองทัพพม่า แล้วได้ขับไล่พม่าที่เมืองเชียง แดน อีก	พม่าต้องถอนทัพออก จากหัวเมืองลานนา เจ้าเมือง ลื้อ เติน ยอม สวามิภักดิ์ รัชกาลที่ 1 แปรศสถาปนาพระยา- การวิละให้มียศสูงขึ้นเป็น พระเจ้าเชียงใหม่มีฐานะ เป็นเจ้าประเทศราช

ครั้งที่ รัชกาล	ปีที่ทำสงคราม ฝ่ายเจมส์	เหตุการณ์	ผล
8, 2	2352 พม่า	พม่ายกทัพโจมตีหัวเมือง ชายฝั่งทะเลตะวันออก ที่ได้ เมืองฉางกรรม พระราชวังบวรฯ ยกกอง ทัพลงไปร่วมกับเจ้าเมือง ปักข์ไค้ตีทัพพม่า	โปรคให้รวบรวมผู้ คนเมืองฉางที่หลบหนี พม่าไปอยู่ที่พังงา และ ให้เมืองฉางอยู่ภายใต้ การดูแลของเมืองนคร ศรีธรรมราชพม่าคิดจะ ทำสงครามกับไทยอีก แต่มีเรื่องบาดหมาง ถึงขึ้นรบพุ่งกันจึงไม่มี โอกาสมาทำสงคราม กับไทย
9, 3	2367 ไทยช่วยอังกฤษ รบพม่า	อังกฤษมีปัญหาคัดแย้ง ทางชายแดนด้านตะวันออก ระหว่างแคว้นอัสสัม กับแคว้นยะไข่ ตั้งแต่ครั้ง พระเจ้าปดุงแต่อังกฤษ ยังไม่ได้จัดการกับพม่า เพราะติดศึกทางบ้านอื่น เมื่อเสร็จแล้วอังกฤษจึง คิดจะทำสงครามกับพม่า โดยชวนไทยเข้าร่วมด้วย ในสมัยรัชกาลที่ 2 และ 3	ไทยส่งทัพไปช่วย อังกฤษในล้านช้าง เสบียงอาหาร รวมทั้ง เสบียงอาหาร สงครามราย มายังกรุงเทพเมื่ออังกฤษ ทำสงครามชนะพม่าครั้งที่ 1 ไทยได้ประโยชน์ ตอบแทนคืออังกฤษยิน ยอมเจรจากับไทยเรื่อง ไทรบุรี

ครั้งที่ รัชกาล	ปีที่ทำสงคราม ฝ่ายโจมตี	เหตุการณ์	ผล
10, 4	2395 ไทย	สงครามครั้งนี้สืบเนื่องจาก สมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าผู้ครอง นครฝ่ายเหนือหลุดอาลาไป คือเมืองเชียงตุงซึ่งเป็นเมือง ที่พม่า ใ้เป็นฐานเพื่อเข้า มาตีเมืองเวียงรุ่ง และเจ้า เมืองเชียงตุงยังมีเรื่อง วิวาทกับเจ้าเมืองเชียงใหม่ การรบครั้งนี้ไม่สำเร็จต่อ มาในสมัยรัชกาลที่ 4 . เจ้า เมืองเวียงรุ่งหนีอำนาจพม่า ยอมเป็นประเทศราชของไทย ทำให้ไทยต้องเกณฑ์ทัพหัวเมือง ฝ่ายเหนือขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง ถึง 2 ครั้ง	ไทยไม่สามารถตีเมือง เชียงตุงได้ทั้งนี้เพราะ ภูมิประเทศเป็นภูเขาสูง การขนส่งเสบียงยาก ลำบาก

เมื่อพิจารณาจากตารางนี้ จะเห็นได้ว่าการทำสงครามระหว่างไทยกับพม่าใน
สมัยนี้ มีสิ่งที่น่าสังเกต คือ

ประการแรก พม่าได้บุกกำลังเข้าโจมตีไทยอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ดังจะ
เห็นได้จากการทำสงครามในปี พ.ศ. 2328 ซึ่งเรียกว่า "ศึกเก้าทัพ"² ซึ่งประกอบ
ด้วย

ทัพที่ 1 พม่าระดมพลที่เมืองมะรือท โดยยกทัพบุกเข้าโจมตีหัวเมืองทางบกฝั่งใต้
ของไทย ตั้งแต่เมืองชุมพรลงไปถึงเมืองสงขลา ทัพเรือได้ตีเมืองชายฝั่งทะเลตะวันตก
ตั้งแต่เมืองตะกั่วป่าไปจนถึงเมืองถลางพม่าไม่สามารถโจมตีเมืองถลางได้ ในครั้งนี้ได้

เกิดวิกรรรมของท้าวเทพสตรี ท้าวศรีสุนทร กองทัพสมเด็จพระราชวังบวรได้เสด็จลง
ไปปราบปรามจนสำเร็จ

ทัพที่ 2 พม่าระดมพลที่เมืองทวายแล้วเดินทัพเข้าทางด่านบ่องตี้ เข้าโจมตี
หัวเมืองทวาย ตะวันตก ตั้งแต่เมืองราชบุรี เพชรบุรี เดินทัพลงไปพบกับทัพที่ 1 ที่ชุมพรจาก
นั้นจึงลงไปตีหัวเมืองปัตตานีได้

ทัพที่ 3 พม่ายกทัพลงมาทางเมืองเชียงแสนเข้าโจมตีหัวเมืองลานนา และหัวเมือง
เหนือใต้แก่เมืองสวรรคโลกสุโขทัย และยกทัพมาตั้งค่าย ที่เมืองปากหังใต้ พิษณุโลก
เพื่อเคลื่อนลงมาโจมตีกรุงเทพฯ

ทัพที่ 4, 5, 6, 7, 8 ระดมพลที่เมืองเมะตะมะแล้วยกเข้ามาทางด่าน
เจดีย์สามองค์ นับว่าเป็นกองกำลังที่ใหญ่ที่สุด โดยเฉพาะทัพที่ 4 นั้นพระเจ้าปดุงเสด็จ
เป็นจอมทัพ ฝ่ายไทยกรมพระราชวังบวรฯ ได้ยกทัพไปสกัดทัพพม่าที่เมืองกาญจนบุรี ใน
ครั้งนี้เกิด "ยุทธภูมิที่ลวดหล้า" ในที่สุดพม่าแตกทัพกลับไป

ทัพที่ 9 พม่ายกทัพมาทางด่านแม่ละเมา เข้าโจมตีเมืองตาก กำแพงเพชร แล้ว
ตั้งค่ายอยู่ที่บ้านระแหงเพื่อยกทัพลงมาโจมตีกรุงเทพฯ ฝ่ายไทยกรมพระราชวังหลังได้ยก
ทัพขึ้นไปสกัดทัพพม่าที่ยกลงมาทางเหนือ แตกทัพไป

ประการที่สอง ในการทำสงครามครั้งนี้ เป็นครั้งแรกที่พม่ายกทัพลงไปตีหัวเมือง
ปัตตานี ทั้งนี้เพราะทางหัวเมืองปัตตานีได้เป็นแหล่งเศรษฐกิจที่สำคัญของไทย และพงศาวดาร
พม่ากล่าวว่าเพื่อป้องกันมิให้ไทยซื้ออาวุธจากชายฝั่งทะเลทางด้านตะวันออกของอินเดีย⁴
แต่พม่าก็ได้รับการต่อต้านจากฝ่ายไทย

ประการที่สาม พม่ามิได้ทำสงครามเพื่อโจมตีไทยประการเดียวกันแต่ก่อน เพราะ
สงครามในสมัยนี้พม่ายังใช้วิธีการทูต เพื่อหาพันธมิตรมาช่วยโจมตีไทย และขณะเดียวกัน
ทำให้ไทย ต้องทำสงครามสองด้าน ดังปรากฏว่าพม่าได้ชักชวนเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแง
วัน) ยกทัพขึ้นมาตีหัวเมืองปัตตานีของไทย⁵ ทั้งยังได้เกลี้ยกล่อมมิให้ญวนเป็นมิตรกับไทย⁶
อีกด้วยแต่วิธีการทูตของพม่าไม่ประสบความสำเร็จ

ประการที่สี่ ไทยได้เปลี่ยนยุทธวิธี และพยายามป้องกันการรุกรานจากพม่า
ด้วยวิธีการต่างๆ คือ

1. ไทยใช้ยุทธวิธีมิให้พม่ายกทัพเข้ามาล้อมราชธานี โดยการส่งทัพออกไปสกัดทัพพม่าทางขานแดนและให้ความสำคัญในการสืบข่าวสอดแนมการเคลื่อนไหวของกองทัพพม่า

2. ได้จัดให้หัวเมืองหน้าด่านซึ่งสืบต่อจากสมัยธนบุรี ให้เข้มแข็งโดยเฉพาะหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัชกาลที่ 2 โปรดให้สร้างนครเขื่อนขันธ์พร้อมทั้งป้อมปราการไว้เรียงรายตามบริเวณปากแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นเพื่อป้องกันการโจมตีทางเรือ จากฝ่ายศัตรู

3. ความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจการเมือง จัดการปกครองทั้งอาณาจักรและศาสนจักรให้เป็นระเบียบรัดกุม และมั่นคงฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมของชาติขึ้นเพื่อเป็นหลักในสังคมต่อไป

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับพม่าในลักษณะเช่นนี้ ได้สิ้นสุดลงเมื่ออังกฤษผนวกพม่าเข้าเป็นมณฑลหนึ่งของอินเดียน

8.1.2 ความสัมพันธ์กับประเทศราช

ส่วนใหญ่เป็นความสัมพันธ์ซึ่งสืบเนื่องมาจากสมัยธนบุรี ซึ่งอาจแยกเป็นประเภทต่าง ๆ ดังนี้ คือ

ก. หัวเมืองลานนา

หัวเมืองลานนาในปลายสมัยธนบุรีมีสภาพเป็นเมืองร้าง ซึ่งเมื่อพิจารณาไปแล้วจะเห็นได้ว่าไม่มีผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจ เพราะชาวกาลังคน แต่หัวเมืองลานนามีความสำคัญสำหรับรัตนโกสินทร์ในแง่ที่เป็นดินแดนยุทธศาสตร์ ดังนั้นพระมหากษัตริย์จึงยอมรับพันธะในการช่วยเจ้าผู้ครองนครฟื้นฟูเมืองขับไล่พม่า

รัชกาลที่ 1 ทรงฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ขึ้นอีก โดยสถาปนาให้พระยาภาวดีเป็นพระเจ้านครเชียงใหม่⁸ และในรัชกาลต่อมาได้สถาปนาเจ้าผู้ครองนครลานนาสำคัญ ๆ คือ เจ้าผู้ครองนครลำปาง น่าน ขึ้นเป็นเจ้าประเทศราชทำการปกครองตนเอง ซึ่งนับว่าเป็นการแสดงความไว้วางพระราชหฤทัยเพื่อให้เกียรติเป็นอย่างยิ่ง

การที่หัวเมืองลานนายอมสวามิภักดิ์ต่อราชธานี ก็เพราะต้องการขจัดอิทธิพลของพม่า ประกอบกับการที่ราชธานีได้แสดงท่าทีร่วมมือในการขับไล่อพยพอย่างจริงจัง โดยเฉพาะสงครามในปี พ.ศ. 2345 ซึ่งมีผลให้กองทัพพม่าถูกขับไล่ออกจากเมืองเชียงแสน ทำให้พระเจ้ากาวิละสำนักในพระมหากรุณาธิคุณ ยินยอมถวายพระพุทธรูปสิ่งศักดิ์สิทธิ์สมเด็จพระราชวังบวรฯ ได้อัญเชิญลงมายังกรุงเทพฯ⁹ จึงเห็นได้ว่าทั้งสองฝ่ายมีผลประโยชน์ร่วมกัน คือจะต้องขจัดอิทธิพลของพม่าออกจากดินแดนลานนา

ไทยยินยอมให้หัวเมืองลานนาปกครองตนเอง โดยปฏิบัติตามธรรมเนียมประเทศราช คือถวายดอกไม้เงิน ดอกไม้ทองตามกำหนด และหัวเมืองลานนาก็ได้ถวายเครื่องราชบรรณาการ ได้แก่ ไม้ขนสัก ผ้าขาว น้ำรัก สี่มั่ง ช้างและงาช้าง¹⁰ เป็นต้น ทั้งยังจัดส่งกองทัพไปช่วยราชการสงครามเป็นครั้งคราวตามที่ราชธานีขอมา ดังจะเห็นได้จากเจ้าผู้ครองนครน่าน ได้จัดทัพไปช่วยปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ตามที่ราชธานีได้ขอไป¹¹ ขณะเดียวกันนั้นพระมหากษัตริย์ ได้พระราชทานสิ่งของตามที่เจ้านครลานนาทูลขอมา ดังเช่น รม ร่องเท้า เครื่องถ้วยชามและยารักษาโรค¹² และทรงแสดงพระองค์เสมือนหนึ่งเป็นครอบครัวเดียวกันตามลักษณะสังคมไทย ดังเช่นพระราชทานแพทย์หลวงไปรักษาเจ้าผู้ครองนครเป็นครั้งคราว¹³ ตลอดจนพระราชทานโกศหลวงพร้อมทั้ง "ข้าวของ" ไปช่วยทำบุญเมื่อมีเจ้านครองค์ใดองค์หนึ่งถึงแก่พิราลัย¹⁴ ลักษณะที่ไทยปกครองหัวเมืองลานนาเช่นนี้ นอกจากเป็นไปเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองเป็นสำคัญแล้ว ยังมีปัจจัยประกอบอื่น ๆ อีก คือความสัมพันธ์ทางด้านเครือญาติระหว่างเจ้านายในหัวเมืองลานนากับเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงของไทย¹⁵ ประกอบกับชาวลานนามีลักษณะขนบธรรมเนียม วัฒนธรรมคล้ายคลึงกับไทยมาก ทั้งการเดินทางติดต่อโดยอาศัยล่านน้ำก็สะดวกกว่าหัวเมืองประเทศราชอื่น ๆ จึงทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างแคว้นทั้งสองค่อนข้างจะแน่นแฟ้น จึงเป็นประเทศราชของไทยที่ค่อนข้างจะมีปัญหาน้อย

การปกครองในลักษณะเช่นนี้ ดูเหมือนว่าราชธานีจะมีได้มีส่วนในการปกครอง แต่ในทางปฏิบัตินั้น ไทยได้ใช้วิธีการต่าง ๆ ในการควบคุมหัวเมืองลานนาโดยทางอ้อม คือ

1. เจ้าประเทศราชหัวเมืองลานนาและเชื้อพระวงศ์ชั้นสูง จะต้องทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา¹⁶ ซึ่งเป็นพฤติกรรมที่แสดงออกถึงความจงรักภักดีต่อราชธานีเป็นอย่างสูง
 2. เจ้าประเทศราชจะต้องเดินทางมายังราชธานีในโอกาสสำคัญ ๆ ดังเช่น "พิธีรับตราตั้งและเครื่องยศ" หรืองานถวายพระเพลิงพระบรมศพ ดังปรากฏว่า เมื่อครั้งที่รัชกาลที่ 2 สวรรคต เจ้าผู้ครองนครน่านได้เดินทางมาถวายบังคมพระบรมศพ¹⁷ ด้วยวิธีนี้ทำให้เจ้าประเทศราชได้มีโอกาสรู้จักกับพระมหากษัตริย์เป็นการส่วนตัว และรับรู้ปัญหาหรือข้อคิดเห็นซึ่งกันและกัน
 3. ในสมัยนี้หัวเมืองเหนือจะเป็นผู้ควบคุมหัวเมืองลานนาโดยอ้อม โดยสืบข่าวต่าง ๆ หรือส่งข้าหลวงพิเศษขึ้นไปตรวจราชการเป็นครั้งคราว โดยเลือกโอกาสที่เหมาะสม
- วิธีการต่าง ๆ เช่นนี้ ไทยพยายามใช้วิธีการนุ่มนวลและไม่ก่อให้เกิดความกระทบกระทั่งกันมากนัก ทั้งนี้เพราะเป็นธรรมเนียมที่เจ้าประเทศราชและราชธานีจะต้องปฏิบัติจนเป็นที่ยอมรับกันทั้งสองฝ่าย แต่ถึงกระนั้นในคราวที่จะต้องแสดงพระราชอำนาจเพื่อตัดสินปัญหาอย่างฉับไว ก็จะต้องทำทันที ดังเช่นกรณีที่ต้องปลดเจ้านครลำปางออกจากตำแหน่ง¹⁸ เนื่องจากได้ส่วนได้ความว่าปกครองบ้านเมืองให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนดังที่มีผู้ฟ้องร้อง ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้เกิดความยุ่งยากขึ้นจนอาจทำให้พม่าเข้าแทรกแซงได้ ทั้งยังเป็นการแสดงให้เห็นบรรดาเจ้าเมืองประเทศราชทั้งหลายได้ตระหนักถึงพระราชอำนาจของราชธานี

การปกครองในลักษณะเช่นนี้ ดูเหมือนว่าราชธานีจะมีได้มีส่วนในการปกครอง แต่ในทางปฏิบัตินั้น ไทยได้ใช้วิธีการต่าง ๆ ในการควบคุมหัวเมืองลานนาโดยทางอ้อม คือ

1. เจ้าประเทศราชหัวเมืองลานนาและเชื้อพระวงศ์ชั้นสูง จะต้องทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา¹⁶ ซึ่งเป็นพฤติกรรมที่แสดงออกถึงความจงรักภักดีต่อราชธานีเป็นอย่างสูง
 2. เจ้าประเทศราชจะต้องเดินทางมายังราชธานีในโอกาสสำคัญ ๆ ดังเช่น "พิธีรับตราตั้งและเครื่องยศ" หรืองานถวายพระเพลิงพระบรมศพ ดังปรากฏว่า เมื่อครั้งที่รัชกาลที่ 2 สวรรคต เจ้าผู้ครองนครน่านได้เดินทางมาถวายบังคมพระบรมศพ¹⁷ ด้วยวิธีนี้ทำให้เจ้าประเทศราชได้มีโอกาสรู้จักกับพระมหากษัตริย์เป็นการส่วนตัว และรับรู้ปัญหาหรือข้อคิดเห็นซึ่งกันและกัน
 3. ในสมัยนี้หัวเมืองเหนือจะเป็นผู้ควบคุมหัวเมืองลานนาโดยอ้อม โดยสืบชาวต่าง ๆ หรือส่งข้าหลวงพิเศษขึ้นไปตรวจราชการเป็นครั้งคราว โดยเลือกโอกาสที่เหมาะสม
- วิธีการต่าง ๆ เช่นนี้ ไทยพยายามใช้วิธีการนุ่มนวลและไม่ก่อให้เกิดความกระทบกระทั่งกันมากนัก ทั้งนี้เพราะเป็นธรรมเนียมที่เจ้าประเทศราชและราชธานีจะต้องปฏิบัติจนเป็นที่ยอมรับกันทั้งสองฝ่าย แต่ถึงกระนั้นในคราวที่จะต้องแสดงพระราชอำนาจเพื่อตัดสินปัญหาอย่างฉับไว ก็จะต้องทำทันที ดังเช่นกรณีที่ต้องปลดเจ้านครลำปางออกจากตำแหน่ง¹⁸ เนื่องจากได้สวนได้ความว่าปกครองบ้านเมืองให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนดังที่มีผู้ฟ้องร้อง ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้เกิดความยุ่งยากขึ้นจนอาจทำให้พม่าเข้าแทรกแซงได้ ทั้งยังเป็นการแสดงให้เห็นบรรดาเจ้าเมืองประเทศราชทั้งหลายได้ตระหนักถึงพระราชอำนาจของราชธานี

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไทยได้ฟื้นฟูหัวเมืองลานนาให้เข้มแข็งขึ้น เพื่อต้านทานอำนาจของพม่า ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ทรงสนับสนุนให้เมืองน่านมีความสำคัญมากขึ้น¹⁹ ทั้งนี้ด้วยเหตุผลเพื่อต่อต้านการขยายอิทธิพลของญวน การที่เมืองน่านมีความสำคัญขึ้นมาควบคู่กับเชียงใหม่นั้น อาจพิจารณาได้อีกแง่หนึ่งว่า เป็นการคุกคามจากหัวเมืองลานนามิให้เชียงใหม่มีความสำคัญเพียงเมืองเดียว ทั้งในอดีตความสัมพันธ์ระหว่างน่านกับเชียงใหม่ก็ได้สนิทสนมกันเหมือนกับหัวเมืองลานนาอื่น ๆ ทั้งนี้เนื่องมาจากลักษณะภูมิประเทศ ส่วนใหญ่เมืองน่านจะติดต่อกับหัวเมืองไตลงมา ซึ่งสะดวกกว่า ดังนั้นในสมัยรัชกาลที่ 3 หัวเมืองลานนาจึงกลายเป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญยิ่งขึ้น คือเป็นดินแดนที่ต่อต้านพม่าทางตะวันตก และต่อต้านญวนทางตะวันออก ความสำคัญนี้ได้แสดงออกโดยราชธานีแสดงความสัมพันธ์กับเจ้าผู้ครองนครเหล่านั้นอย่างสนิทสนมดังที่กล่าวไปแล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับหัวเมืองลานนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงเป็นไปด้วยดี

ข. หัวเมืองมลายู

เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตก หัวเมืองมลายูยังคงตั้งตัวเป็นอิสระเรื่อยมาจนสิ้นสมัยธนบุรี

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ยกทัพลงไปต้านทานทัพพม่าที่โจมตีหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทย ในปี พ.ศ. 2328 นั้น ได้ทรงแจ้งให้เจ้าเมืองสำคัญในหัวเมืองมลายูที่เคยเป็นประเทศราชให้ยอมอ่อนน้อมต่อไทย แต่ปรากฏว่า เจ้าเมืองเหล่านั้นไม่ยินยอม จึงทรงโจมตีปัตตานี²⁰ เมื่อเจ้าเมืองปัตตานียินยอมอ่อนน้อม จึงทำให้เจ้าเมืองอื่น ๆ ยอมเป็นประเทศราชของไทยด้วย

เมื่อพิจารณาสภาพบ้านเมืองทั้งภายในและภายนอกสมัยนั้นแล้ว ไทยมีเรื่องที่จะต้องรีบระดมกำลังอีกมากมาย แต่การที่ไทยลงไปปราบหัวเมืองมลายู ซึ่งเป็นผลพลอยได้จากการลงไปต้านทานทัพพม่านั้น อาจวิเคราะห์ถึงสาเหตุได้หลายประการ คือ

1. ไทยถือว่าดินแดนเหล่านั้นเคยเป็นประเทศราชของไทยมาก่อน ทั้งนี้อาจพิจารณาได้จากพระคำรัสของกรมพระราชวังบวรฯ ที่ว่า

"...เมืองตานีและเมืองแซ่ทั้งปวง ยังมีใค้มาอ้อนนอมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาตั้งแข็งเมืองอยู่..."²¹ แสดงเหตุผลว่าเมืองปัตตานีและเมืองมลายูเหล่านี้แข็งเมืองไม่ยอมอ้อนนอมยอมเป็นประเทศราชเหมือนเดิม เมื่อไทยตั้งตัวได้แล้วก็ต้องขยายพระราชอาณาเขตดังที่เคยปฏิบัติมาตั้งแต่ครั้งอยุธยา และการที่พม่าเริ่มลงมาโจมตีหัวเมืองปักษ์ใต้ ย่อมแสดงให้เห็นว่าดินแดนนี้มีความสำคัญในด้านความมั่นคงของไทย

2. เหตุผลทางศาสนาเศรษฐกิจ ซึ่งน่าจะเป็นเหตุผลสำคัญต่อการขยายพระราชอำนาจลงมายังหัวเมืองมลายู ทั้งนี้เพราะเป็นระยะที่ไทยฟื้นฟูประเทศและปัญหาเศรษฐกิจก็ยังคงเป็นปัญหาสำคัญอยู่ จะเห็นได้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไทยได้ชาวจากมลายูเป็นจำนวนมาก²² นอกจากนี้ยังมีทรัพยากรอื่น ๆ ที่อุดมสมบูรณ์และเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของไทย ทั้งนี้โดยพิจารณาจากเครื่องราชบรรณาการที่ถวายพระมหากษัตริย์ไทย ดังเช่น ทองคำทราย ผ้าขาว ผ้าลาย พรหม หวาย ไม้พลอง และต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง²³ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการยอมเป็นประเทศราช ดังมีรายละเอียดของต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง ตามตาราง²⁴ ดังนี้

	ตรังกานู	ไทรบุรี	ปะลิส	สตูล
สูง	3 ศอกคืบ 6 นิ้ว	5 ศอก	2 ศอกคืบ 5 นิ้ว	2 ศอก 4 นิ้ว
ฐาน	10 นิ้ว	—	—	—
ชั้น	5	7	4	4
กึ่ง	26	28	—	—
คอกยอด	—	1	1	1
คอกปลายกึ่ง	27	28	63	16
ใบ	424	594	208	238
ใบโพธิ์หอย	887	—	—	—

จะเห็นว่าหัวเมืองมลายูมีความมั่งคั่งมีสิน้อย นอกจากนั้นหัวเมืองมลายูยังอยู่ในเส้นทางการค้าทางทะเลของไทย ในรัชกาลที่ 1, 2 รายได้ของแผ่นดินส่วนใหญ่ได้มาจากการค้าสำเภาหลวง ดังนั้นความต้องการที่จะควบคุมหรือได้หัวเมืองมลายูเป็นประเทศราชก็เป็นสิ่งที่จำเป็น

3. เป็นแหล่งอาชญากรรมโพกกรณของไทย ทั้งนี้พิจารณาย้อนไปถึงสมัยธนบุรี พ่อค้าที่นำอาชญากรเข้ามานั้นจะเดินทางมายังดินแดนทางใต้ของไทย เช่น หัวเมืองมลายู ความสำคัญในแง่นี้จะเห็นได้จากเหตุผลที่พม่ายกทัพลงไปโจมตีหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทย เมื่อไทยเข้าโจมตีหัวเมืองมลายูในต้นรัชกาลที่ 1 ไทยได้อาชญากรเป็นจำนวนมาก กรมพระราชวังบวรฯ ได้นำเป็นใหญ่ชื่อ พระยาตานี²⁵ ขึ้นมาไว้ที่กรุงเทพฯ ด้วย ความต้องการอาชญากรต่าง ๆ เพื่อป้องกันประเทศ ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญในขณะนั้น เป็นแรงผลักดันอย่างหนึ่งที่ทำให้ไทยต้องขยายอำนาจลงไปยังหัวเมืองมลายู

ไทยใช้วิธีปกครองหัวเมืองมลายูเช่นเดียวกับการปกครองหัวเมืองประเทศราชอื่น ๆ ดังนั้นแม้ว่าเจ้าเมืองจะมีฐานะเป็นขุนนางไทย แต่ในสายตาของราชบุตร เจ้าเมืองยังคงมีเกียรติในฐานะเป็น "สุลต่าน" ส่วนวิธีปกครองโดยทางอ้อมนั้น เมืองนครศรีธรรมราชและเมืองสงขลา ซึ่งเป็นหัวเมืองชั้นเอกในปักษ์ใต้ เป็นผู้ร่วมกันดูแลรับผิดชอบ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้โปรดให้เมืองนครศรีธรรมราชซึ่งรับผิดชอบเมืองไทรบุรีอยู่นั้น รับผิดชอบเมืองกลันตันเพิ่มขึ้น และเมืองสงขลาซึ่งรับผิดชอบเมืองกัตตานี ดูแลเมืองตรังกานูเพิ่มขึ้น การดูแลรับผิดชอบที่สำคัญ คือจะต้องจัดการเกี่ยวกับเรื่องการค้าขายต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง 3 ปีต่อครั้งตามกำหนด²⁶ นอกจากนี้ยังต้องเสนอแนะหรือแก้ไขปัญหาเพื่อให้การปกครองหัวเมืองเหล่านี้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยสงบสุข แต่การปกครองหัวเมืองมลายูนี้ มีปัญหาสำหรับไทยมาก ดังปรากฏว่า

ในปี พ.ศ. 2334 พระยาปัตตานีได้คบคิดกับแขกเมืองเซียะ ยกทัพเรือมาโจมตีเมืองสงขลา ในครั้งนั้นเจ้านครศรีธรรมราช (พัฒน์) ได้ยกไปช่วยเจ้าเมืองสงขลา²⁷ แล้วเจ้าเมืองสงขลาตามไปตีเมืองปัตตานีได้ ต่อมาเจ้าเมืองปัตตานีถูกส่งขึ้นมาจากคุกที่กรุงเทพฯ

ในปี พ.ศ. 2373 ทนุกเคน หลานของเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ยกทัพเข้าตีเมืองไทรบุรี เจ้านครศรีธรรมราช (น้อย) ได้ขอกองทัพจากสงขลาไปช่วย แต่ที่สงขลา พระยาแขกทั้งเจ็ดหัวเมืองได้ก่อการกบฏขึ้น รัชกาลที่ 3 โปรดให้ยกทัพลงไปปราบกบฏ²⁸ ซึ่งในขณะเดียวกันกับที่เจ้านครฯ ปราบปรามกบฏได้สำเร็จ แล้วยกทัพไปช่วยเมืองสงขลา กองทัพทั้งสองเมืองร่วมกับกองทัพทางกรุงเทพฯ ช่วยกันปราบปรามกบฏจนสงบไประยะหนึ่ง

ในปี พ.ศ. 2381 ทนุกมะหมัดสหัส ซึ่งเป็นหลานคนหนึ่งของเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) ได้ร่วมกับญาติพี่น้องและโจรสลัดหัวนมาลี เข้าโจมตีเมืองตรังและเมืองไทรบุรีตามลำดับ²⁹ ทำให้พระยาไทรบุรี (พระภักดีบริรักษ์) และน้องชายคือ พระเสนานุชิต ซึ่งเป็นบุตรของเจ้านครฯ ต้องหนีออกจากเมือง

สาเหตุที่เกิดความยุ่งยากเหล่านี้ อาจวิเคราะห์ได้หลายประการ คือ

1. หัวเมืองมลายูไม่มีความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาอาศัยไทย การที่ยินยอมเป็นประเทศราช ก็เพราะเกรงกลัวอำนาจของไทย ทั้งนี้เป็นเพราะว่าหัวเมืองมลายูแตกแยกเป็นแว่นเล็กแว่นน้อย ไม่มีความสามัคคีกัน แต่ถ้ามองดูที่เข้มแข็งขึ้นหรือไทยอ่อนอำนาจลง เมืองเหล่านี้ก็จะก่อการกบฏแข็งเมือง นอกจากนี้การที่หัวเมืองมลายูจะต้องส่งดอกไม้เงิน ดอกไม้ทอง ตามกำหนดเป็นประจำ และการถวายเครื่องบรรณาการ ซึ่งเป็นไปตามปกติหรือโอกาสพิเศษ ซึ่งแม้ว่าจะได้รับพระราชทานของตอบแทน แต่ก็ถือว่าเป็นภาระและเกี่ยวกับศักดิ์ศรี

2. ความแตกต่างทางเชื้อชาติและศาสนา ศาสนาอิสลามนับว่ามีอิทธิพลต่อชีวิตความเป็นอยู่ ทั้งทางสังคมและการเมืองต่อชาวมุสลิมเป็นอย่างยิ่ง รวมทั้งชาวมุสลิมส่วนใหญ่ในมลายูด้วย ความแตกต่างกับราชธานีในลักษณะเช่นนี้ก่อให้เกิดความรู้สึกอยู่เสมว่าตกอยู่ภายใต้การปกครองของชนชาติอื่น³⁰ จึงทำให้ความรู้สึกผูกพันในด้านการเป็นมิตรต่อกันมีน้อยมาก และได้มีปฏิริยาต่อการปกครองของไทยอยู่เสมอ

3. ปัญหาทางด้านไทย ซึ่งแยกออกไปเป็นประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

3.1 การแยกเมืองสงขลาให้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้นอาจจะมีผลดีในด้านที่ลดอำนาจเจ้านครฯ เพื่อป้องกันมิให้เกิดปัญหายุ่งยากภายหลัง และยังทำให้ไทยควบคุมดูแลหัวเมืองปักษ์ใต้และหัวเมืองมลายูได้รัดกุมยิ่งขึ้น แต่มีผลเสีย คือก่อให้เกิดการบาดหมางระหว่างเจ้าเมืองทั้งสอง ซึ่งจะเห็นได้จากการที่เจ้าเมืองสงขลาไม่ช่วยเจ้านครฯปราบกบฏไทรบุรีตามที่เจ้านครฯ ขอร้อง³¹ ทั้งนี้ อาจจะเป็นเพราะเจ้าเมืองสงขลาถือว่ามิใช่เป็นหน้าที่ของตน แต่ในการกบฏทุกครั้ง จะต้องถูกลูกจากเมืองไทรบุรีไปยังปัตตานีและเมืองอื่น ๆ ภายใต้การดูแลของสงขลา ทำให้ทางกรุงเทพฯ ต้องส่งกองทัพลงมาช่วย ทำให้เกิดความสิ้นเปลืองทั้งกำลังคนและทรัพย์สิน

3.2 การที่หัวเมืองมลายูก่อการกบฏ ไทยได้แก้ปัญหาโดยส่งขุนนางไทยไปปกครอง ด้วยเหตุผลดังพระราชดำริของรัชกาลที่ 1 ที่ว่า

"...เพื่อเกาเจ้าเมืองตานีเก่า มีใจกำเริบโหดนักไม่เจียมตัวว่าเป็นผู้น้อย คิดคงอาจจะมาตีเมืองใหญ่จะละไว้มิได้ จะไปเที่ยวชักชวนเมืองแขกทั้งปวงพลอยเป็นกบฏขึ้นทั้งหมด..."³²

ดังนั้นรัชกาลที่ 1 จึงทรงแต่งตั้งให้ปลัดจนะ (ขวัญชัย) ซึ่งเป็นข้าราชการไทยเป็นพระยาปัตตานี และในสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงร์น) ไม่ยอมมาแก้ขอกกล่าวหาแล้วหนีไปอาศัยอังกฤษที่เกาะปีนัง จึงโปรดแต่งตั้งให้พระภักดีมิตรวิรักษ์ (แสง) เป็นเจ้าเมืองไทรบุรีแทน³³ การแก้ปัญหาเช่นนี้ก่อให้เกิดความสงบในช่วงระยะเวลาหนึ่ง แต่เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดกบฏครั้งใหญ่ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3

3.3 การแสวงหาประโยชน์ส่วนตัวจากหัวเมืองมลายูโดยขุนนางคนไทย ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการที่หัวเมืองมลายูจะต้องส่งเงินให้ขุนนางที่มารับราชการเกี่ยวข้องกับหัวเมืองมลายู นอกเหนือไปจากการที่จะต้องส่งดอกไม้เงิน ดอกไม้ทอง และเครื่องราชบรรณาการไปยังราชธานี จึงปรากฏว่าหัวเมืองเอก ดังเช่น

เมื่อสงขลาได้รับเงินจากปัตตานี ซึ่งเป็นเงินที่เจ้าเมืองปัตตานีเรียกเก็บจากราษฎร ปรากฏว่า เจ้าเมืองสงขลาจะมีรายได้ประมาณปีละ 400 เหรียญต่อหนึ่งเมือง³⁴ เงินจำนวนนี้เจ้าเมืองสงขลา อาจใช้จ่ายเกี่ยวกับกิจการต่าง ๆ ของราชการทั้งนี้เพราะในสมัยนั้นข้าราชการยังไม่ได้รับเงินเดือน แต่การที่ไม่มีมาตรการการแน่นอนในการเก็บเงินส่วนที่เจ้าเมืองจะได้ อาจทำให้เจ้าเมืองใช้อิทธิพล ไปบีบบังคับหัวเมืองประเทศราชให้จ่ายเงินเท่าที่ตนต้องการ จากการที่ไม่มีมาตรการแน่นอนเช่นนี้ อาจทำให้เจ้าเมืองมลายูใช้เป็นข้ออ้างในการบังคับเก็บเงินแก่ราษฎรตามอัตราที่ตนพอใจโดยชี้แจงว่า จะนำส่งให้แก่เมืองไทย ซึ่งยอมที่จะไม่เป็นผลดีต่อไทยแน่นอน นอกจากนี้การที่ไม่มีกำหนดอัตราแน่นอน อาจก่อให้เกิดการแข่งขันแย่งชิงผลประโยชน์ในหัวเมืองมลายูโดยขุนนางไทย แม้ว่าเหตุผลที่จะกล่าวในประการหลังนี้จะเกิดขึ้นภายหลังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น³⁵ แต่ทำให้สันนิษฐานได้ว่า อาจจะมีเหตุการณ์เช่นนี้เกิดขึ้นได้ แต่กรณีที่เกิดขึ้นได้ คือ คำให้การของแบกษา หลังที่กล่าวถึง พระยาไทรบุรี ซึ่งเป็นคนไทยว่า เกณฑ์แรงงานจนไม่มีเวลาทำมาหากินและเรียกเก็บข้าวเรียกเก็บเงินทำให้ได้รับความเดือดร้อน จึงเข้ากับฝ่ายกบฏ³⁶ และกรณีที่ขุนนางไทยซึ่งถูกส่งไปไกลเกลี่ย เรื่องที่เชื่อพระวงศ์กลั่นกันขัดแย้งกันเอง แต่ขุนนางเหล่านี้ไม่ทำตัวเป็นกลาง ทั้งนี้เพราะได้รับผลประโยชน์จากคูกรณี³⁷ แสดงให้เห็นว่าการส่งขุนนางไทยไปปกครองหัวเมืองมลายูนั้น ประสบความล้มเหลว ซึ่งจะได้รับการแก้ไขในเวลาต่อมา

4. การแทรกแซงจากบริษัทยีนเคียตะวันออกของอังกฤษ เนื่องจากสุลต่านไทรบุรี (โมกุลัมชะ) เกรงว่าเมื่อสงครามระหว่างไทยกับพม่ายุติลง ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งที่ชนะ ก็คงจะยกทัพลงมารุกราน ดังนั้นจึงยินยอมให้บริษัทยังกฤษเช่าเกาะปีนัง ในปีค.ศ. 2329³⁸ การที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะ ไทรบุรีเป็นแคว้นเล็กจึงต้องพยายามเอาตัวรอด การที่สุลต่านยินยอมเช่นนี้นับเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้บริษัทยังกฤษ เข้ามามีอิทธิพลในแหลมมลายู และได้ขยายอิทธิพลเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อไทยทำสงครามชนะพม่าและได้ขยายอิทธิพลลงมายังหัวเมืองมลายู แต่ไทยให้สิทธิเจ้าครองนครเหล่านี้ทำการปกครองตนเอง โดยไทยไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายใน จึงทำให้สุลต่านไทรบุรีคิดจะเลิกล้มเช่าเกาะปีนังจากบริษัทยังกฤษ แต่บริษัทยังกฤษไม่ยอม เมื่อทำการสู้รบกับฝ่ายไทรบุรีแพ้จึงต้องยอมให้บริษัทยังกฤษเช่าเกาะปีนังต่อไปโดยมีสิทธิเต็มที่³⁹ ทั้งยังต้องยอมให้บริษัทยังกฤษเช่าสุมาตราไว้พร ซึ่งเป็นดินแดนบนผืนแผ่นดินใหญ่ ซึ่งอยู่ตรงกันข้ามกับเกาะปีนัง

ขณะเดียวกันนั้นได้มีชาวตะวันตกชาติอื่น คือเนเธอร์แลนด์และฝรั่งเศส ก็ได้พยายามที่จะเข้ามาติดต่อกับสุลต่านไทรบุรีเช่นเดียวกัน⁴⁰ ดังนั้นบริษัทยังคงต้องรีบเร่งขยายอิทธิพลในบริเวณนี้ เพื่อแข่งขันในผลประโยชน์ทางการค้า ซึ่งมีผลประโยชน์หนึ่งคือทำให้บริษัทยังคงเกี่ยวข้องกับไทยซึ่งกำลังขยายอิทธิพลลงมา

สาเหตุที่ทำให้ไทยกับบริษัทยังคงมีความสัมพันธ์กันโดยตรง ก็เนื่องจากเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแววัน) หนีไปอาศัยกับบริษัทยังคงมีอำนาจ ทำให้บริษัทยังคงมีอำนาจในการส่ง จอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) มาเจรจากับไทยในปีพ.ศ. 2364 ในการเจรจากันนี้มีเรื่องเกี่ยวกับไทรบุรีคือกล่าวหาว่าเจ้าพระยา (น้อย) คุกคามไทรบุรีพร้อมทั้งขอให้เจ้าพระยา... ไทรบุรีกลับไปครองเมืองดั้งเดิม การที่บริษัทยังคงเสนอตัวเข้ามาเป็นผู้ไกล่เกลี่ยในกรณีนั้นนี้อาจจะเป็นเพราะว่าต้องการสิทธิบางประการจากไทรบุรี แต่ที่สำคัญน่าจะเป็นเพราะว่าทำให้เกียรติภูมิของอังกฤษในสายตาของชาวมลายูสูงขึ้น การไกล่เกลี่ยของบริษัทยังคงครั้งนี้ไม่ประสบความสำเร็จ เพราะถึงแม้ว่ารัชกาลที่ 2 จะให้การยอมรับแก่คณะทูตครั้งนี้เป็นอย่างดี แต่ไม่ยอมเจรจากับเรื่องไทรบุรี ด้วยเหตุผลที่ว่า

"...เจ้าพระยาไทรบุรีก็เป็นเจ้าเมืองประเทศราชราชอาณาเขตอันมีอาณาเขตอันในควรจะเข้ามาเฝ้ากราบทูลความทุกขร้อนร้นที่มีทุกข์ทราออกมาก็ไม่ตอบ ครั้นตัวใดความเดือดร้อนก็ไม่เข้ามาเฝ้าฉันซักกับเจ้า จะให้ไทยคืบเมืองไทได้อย่างไร..."⁴¹

ไทยยืนยันให้เจ้าพระยาไทรบุรีเข้ามาทูลเกล้าฯ โดยจะมีทูตตราให้เจ้าพระยาเข้ามาเฝ้าส่วนโดยให้ความยุติธรรมทั้งสองฝ่าย จึงทำให้การเจรจาเรื่องนี้ยุติลง แต่หลังจากนั้นก็มีเรือค้าขายของพ่อค้าชาวอังกฤษเข้ามาติดต่อกับไทย เมื่ออังกฤษมีผลประโยชน์ในมลายูมากขึ้นก็รู้สึกกังวลเกี่ยวกับการขยายอิทธิพลของไทยมากขึ้น ดังนั้นอังกฤษจึงส่ง เฮนรี เบอร์เน (Henry Burney) เข้ามาเจรจากับไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงขั้นทำสนธิสัญญากัน ผลจากสนธิสัญญาที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองมลายูที่สำคัญ คือ อังกฤษยอมรับว่าเมืองไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู เป็นของไทย และจะช่วยป้องกันเมืองไทรบุรีให้ด้วย⁴² แต่ขณะเดียวกันไทยก็ถูกจำกัดเขตอิทธิพลในหัวเมืองมลายูเป็นการตอบแทน

5. การแตกแยกกันในหมู่เชื้อพระวงศ์ที่ครองเมืองมลายู ซึ่งมักจะมีเรื่องวิวาทกันเกี่ยวกับการแย่งชิงอำนาจในการเป็นเจ้าเมืองและผลประโยชน์อื่น ๆ แล้วกลายเป็นเรื่องฟ้องร้อง

มายังกรุงเพทอายูเสมอ ไทยในฐานะราชธานีที่จะต้องปกครองหัวเมืองประเทศราชให้มีความสงบสุข ก็จะต้องจัดการระงับข้อพิพาทเหล่านี้ จะเห็นได้จากกรณีที่เจ้าพระยาไทรบุรีวิวาทกับพระยาอภัยนุราช (ตณภูษัญ) เกี่ยวกับเรื่องส่วย ที่บ้าน รัชกาลที่ 1 โปรดให้พระยาพัทลุงไปไกล่เกลี่ยแต่ไม่อาจจะตกลงกันได้ จึงโปรดให้ย้ายพระยาอภัยนุราชไปเป็นเจ้าเมืองสตูล⁴³ เป็นการแยกคู่กรณี จึงทำให้เรื่องสงบลง และใช้วิธีการเดียวกันนี้ในเวลาต่อมา ดังเช่นเรื่องวิวาทกันระหว่างเจ้าเมืองกลันตันกับเจ้าเมืองตรังกานู หรือการวิวาทกันในหมู่เชื้อพระวงศ์เจ้าเมืองกลันตัน เป็นต้น

จากสาเหตุต่าง ๆ ดังที่ได้วิเคราะห์มานี้เป็นอุปสรรคอย่างมากต่อการปกครองหัวเมืองมลายูของไทย ซึ่งไทยได้แก้ปัญหาต่าง ๆ ดังนี้คือ

1. ในกรณีที่เกิดกบฏ รัชกาลที่ 1 ทรงใช้นโยบาย "แบ่งแยกแล้วปกครอง" โดยโปรดให้แบ่งเมืองปัตตานีที่ก่อกบฏขึ้นในรัชกาลของพระองค์ ออกเป็น 7 หัวเมือง ได้แก่ ปัตตานี หนองจิก ยะลา รามันห์ ยี่หริ่ง ระแงะ สายบุรี⁴⁴ โดยให้เชื้อสายเจ้าเมืองเดิมปกครอง (ยกเว้นปัตตานี) เรียกว่า "พระยาแขกเจ็ดหัวเมือง" เป็นอิสระแยกกันขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ แม้ว่าในเวลาต่อมาเมืองทั้งเจ็ดนี้จะก่อกบฏแต่ก็ไม่พร้อมเพรียงดังแต่ก่อน และสะดวกในการปราบปราม จนกระทั่งในเวลาต่อมาปัตตานีได้รวมเป็นส่วนหนึ่งของไทย ส่วนเมืองไทรบุรีซึ่งเกิดปัญหาในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่นเดียวกับเมืองปัตตานีในสมัยรัชกาลที่ 1 ดังนั้นรัชกาลที่ 3 จึงโปรดให้แยกไทรบุรีออกเป็น 3 หัวเมือง คือ ไทรบุรี ปลิส และมังกาสู⁴⁵ มีเจ้าเมืองปกครองเป็นอิสระต่อกัน ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ทำให้ปัญหาภายในไทรบุรีสงบลง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ไทยได้เสียเมืองไทรบุรีให้แก่อังกฤษ

2. ปัญหาการแทรกแซงของอังกฤษ นับเป็นปัญหาใหม่และสำคัญสำหรับไทย ซึ่งเพิ่งจะเริ่มมีความสัมพันธ์กับชาติตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งไทยขณะนั้นก็ตระหนักถึงอำนาจและความทันสมัยในด้านอาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ ซึ่งปรากฏในพระราชดำริที่ทรงเตือนให้ระวังพวกฝรั่ง ดังนั้นรัชกาลที่ 3 จึงโปรดให้จัดการเกี่ยวกับการปกครองหัวเมืองมลายูให้เรียบร้อย โดยให้เจ้าพระยาหนครไปปรึกษาราชการกับพระยาศรีพิพัฒน์ ร่วมกับเจ้าเมืองสงขลา (แต่เจ้าพระยาหนครถึงแก่อสัญกรรมก่อน) ทั้งนี้ทรงมีพระประสงค์ที่จะให้เจ้าเมืองทั้งสองออมชอมกัน และสอดคล้องาราชการที่ทุจริต⁴⁶ ขณะเดียวกันทรงยอมรับวิถีชีวิตของอังกฤษในหัวเมืองมลายูโดยทำ

สนธิสัญญาเบอร์นี แต่ขณะเดียวกันก็สามารถให้อังกฤษยอมรับอย่างเป็นทางการว่า ไทรบุรี กลันตัน และตรังกาฐ เป็นของไทย โดยอังกฤษประกันความมั่นคงให้ไทรบุรีเป็นพิเศษ เมื่อ อังกฤษยอมเลิกการแทรกแซงในไทรบุรีในสมัยนี้ก่อให้เกิดความสงบสุข เมื่อเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงร์) ไม่ได้รับการสนับสนุนจากอังกฤษ จึงได้ขอพระราชทานยกโทษ รัชกาลที่ 3 ทรงถือเป็นโอกาสที่จะยุติปัญหาเมืองไทรบุรี และอาจจะต้องการแสดงพระราชอำนาจในลักษณะทศกัณฐ์ราชธรรม จึงแต่งตั้งให้เจ้าพระยาไทรบุรีกลับมาครองเมืองกัณเฑาะ⁴⁷ สิ่งที่น่าสังเกตคือการที่ไทยยุติการขยายอำนาจในหัวเมืองแลยู ทำให้ไทยไม่ต้องมีเรื่องบาดหมางอย่างรุนแรงกับ อังกฤษ และทำให้ไทยสามารถจัดระเบียบการปกครองภายใน โดยเสริมกำลังในหัวเมือง ปักไม้ไผ่ให้เข้มแข็ง และหนุนบำรุงประเทศในด้านต่าง ๆ เพื่อเผชิญการคุกคามจากชาติตะวันตก ในเวลาต่อมา

ฉ. ลาว แม้ว่าลาวจะเป็นประเทศราชที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับไทยมากที่สุด ไม่ว่า จะเป็นด้านเชื้อชาติ ขนบธรรมเนียมประเพณี ภาษา และวัฒนธรรม แต่ความรู้สึกในเรื่อง ชาตินิยมก็ยังคงมีอยู่ การที่ลาวยอมเป็นประเทศราชของไทยก็เพราะว่ากลัวเกรงอิทธิพล กังนั้นลาวจึงต้องแสวงหาอิทธิพลของชาติอื่น ๆ ที่มีอำนาจทัดเทียมกับไทย คือ พม่าและญวน มาดูแลอำนาจ ดังปรากฏว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 เจ้าผู้ครองนครหลวงพระบางลอบติดต่อกับ พม่า⁴⁸ ในครั้งนั้นแม้ว่าจะจับตัวเจ้านครหลวงพระบางได้ แต่พระราชทานอภัยโทษโดยให้กลับไปปกครองเมืองกัณเฑาะ

การที่ลาวแสวงหาชาติอื่นมาดูแลอำนาจไทยเช่นนี้ ทำให้ไทยกลับเห็นความสำคัญและ เกิดความรู้สึกจำเป็นที่จะต้องเข้าไปมีอิทธิพลในลาว เพื่อที่จะป้องกันมิให้ชาติอื่นขยายอำนาจ เข้ามายังประจักษ์ชายแดนไทย กังนั้นนโยบายของไทยที่ใช้กับลาว คือการผูกมิตร กังจะเห็น ได้ว่า รัชกาลที่ 1 ทรงแต่งตั้งให้เจ้านันทเสนขึ้นเป็นเจ้าผู้ครองนครเวียงจันทน์ สืบแทน พระราชบิดาสิริบุญสาร ซึ่งก่อการกบฏต่อไทยครั้งสมัยธนบุรี นอกจากนี้ยังพระราชทานพระบาง ซึ่งอยู่เหนียวมาพร้อมกับพระแก้วมรกตคืนให้เวียงจันทน์ด้วย พระองค์ได้โปรดให้ชุบเลี้ยงบรรดา อนุชาของเจ้านันทเสนไว้ที่กรุงเทพฯ⁴⁹ ซึ่งเป็นวิธีการควบคุมเจ้าประเทศราชอีกวิธีหนึ่ง ใน เวลาต่อมาเมื่อมีผู้ฟ้องร้องว่าเจ้านันทเสนคิดกบฏ พระองค์ได้แสดงความยุติธรรมโดยเอา

โจทก์จำขังไว้⁵⁰ แล้วจึงโปรดให้ไต่สวน ทั้งนี้เพราะเป็นข้อหาอาชญากรรมซึ่งจะต้องรับยุติคดีลง เพื่อมิให้เป็นปัญหาในด้านการปกครอง เมื่อไต่สวนปรากฏว่าเป็นความจริง จึงให้จำขัง ซึ่งนับว่าเป็นการลงโทษสถานเบาสำหรับข้อหาอาชญากรรม พร้อมทั้งแต่งตั้งให้เจ้าอินทวงศ์ พระอนุชา ปกครองเวียงจันทน์สืบแทน ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลาวในรัชกาลที่ 1 เป็นไปอย่างแน่นแฟ้น ทั้งนี้เพราะพระธิดาของเจ้าอินทวงศ์เป็นพระชายาของรัชกาลที่ 1 และพระเจ้าลูกเธอที่เกิดกับพระชายาองค์นี้ได้รับการสถาปนาในเวลาต่อมาให้เป็นเจ้าฟ้า⁵¹ นับเป็นเกียรติยศอย่างสูงสำหรับเจ้าประเทศราช เมื่อเจ้าอินทวงศ์ถึงแก่พิราลัย ได้โปรดให้อนุชา คือเจ้าอนุวงศ์ ปกครองเวียงจันทน์สืบแทน ความสัมพันธ์เช่นนี้เป็นไปด้วยดีตลอดรัชกาลที่ 2 แต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ความบาดหมางระหว่างไทยกับลาวได้ปรากฏใน "กรณีกบฏเจ้าอนุเวียงจันทน์" ปี พ.ศ. 2369 - 71 ซึ่งอาจวิเคราะห์ถึงสาเหตุของการกบฏในครั้งนั้นคือ

1. การแทรกแซงโดยญวน หลังจากต้องเสียเมืองลาวพวนให้แก่ญวนแล้ว ญวนได้ขยายอำนาจมาทางตะวันตก ลาวจึงต้องยอมส่งเครื่องบรรณาการ ดังนั้นในปลายสมัยรัชกาลที่ 1 ลาวจึงมีฐานะเป็น "เมืองสองฝ่ายฟ้า" จนสิ้นรัชกาล การที่ลาวจำยอมต้องปฏิบัติเช่นนี้เกิดจากความจำเป็นของชาติเล็กที่จะต้องเอาตัวรอด และขณะนั้นไทยกำลังติดพันศึกกับพม่า ทำให้ลาวมองเห็นว่าไม่อาจจะพึ่งพิงได้ จึงหันไปไมตรีกับญวน⁵² ซึ่งกำลังเริ่มมีอิทธิพลอยู่ในขณะนั้น รัชกาลที่ 3 มีพระราชสาส์นโต้ตอบกับญวนเรื่องเวียงจันทน์⁵³ ซึ่งกลายเป็นเหตุบาดหมาง ทำให้ไทยกับญวนทำสงครามครั้งใหญ่ในที่สุด

2. สืบเนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 2 ไทยได้ลอบคบหาในลาวและเขมร ทั้งนี้เพื่อรับศึกพม่าทางด่านเกี้ยว ดังนั้นรัชกาลที่ 3 จึงสนับสนุนให้ลาวมีอำนาจเข้มแข็งขึ้นเพื่อต้านทานการแผ่อิทธิพลของญวน โดยแต่งตั้งให้เจ้าราชบุตรโย โอรสเจ้าอนุวงศ์ปกครองแคว้นจำปาศักดิ์⁵⁴ และทำให้ลาวเกิดความรู้สึกมีอำนาจขึ้น

3. เจ้าอนุวงศ์ไม่พอใจพระทัยรัชกาลที่ 3 ในเรื่องที่ขอลงอาชญากรรม ซึ่งเป็นละครของราชสำนัก และกลัวลาวซึ่งถูกกวาดต้อนมาตั้งแต่วังกรุงธนบุรี แต่ไม่โปรดกระหนาบให้⁵⁵ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเกรงว่าประเทศราชอื่น ๆ จะปฏิบัติตาม และการที่ขอรวบลาวคืนก็มีเสียมีเยี่ยงอย่าง ทั้งนี้ได้เกิดผลดีแก่ไทยแต่อย่างใดด้วย

4. ลามองเห็นว่าไทยอ่อนกว่าจึงจะต้องทำศึกกับพม่า จึงทำให้ไทยอ่อนช้อให้กับญวนในเขมร นอกจากนี้ลาวก็ควายยังมีอันตรายอย่างใหม่เกิดขึ้นกับไทย นั่นคือการถูกลามของชาตินะวันตก ทั้งนี้เพราะเมื่อวันทองถูกส่ง จอมัน กรอว์เหิด มาเจรจาเรื่องการก้าและการเมืองกับไทยนั้นไม่ประสบความสำเร็จ และพลกษัตริย์ได้กล่าวโทษว่า กรอว์เหิดเพียงความดีของแม่น้ำ และพูดว่ากรุงเทพฯ นั้นถูกส่งเรือรบมาเพียงสองสามลำก็ยึดได้⁵⁶ ในครั้งนั้นเจ้าอนุวงศ์จึงจะทราบข่าวนี้ และจากบันทึกของกรอว์เหิดกล่าวถึงเจ้าลาวไปเขียนที่บันทึก ซึ่งกรมพระยาจักร์ราชานุภาพสันนิษฐานว่าเป็นเจ้าอนุวงศ์ ต่อมาเมื่อเจ้าอนุวงศ์ยกทัพเพื่อลงมาตีกรุงเทพฯ ก็ได้อำนาจกับกรมการเมืองว่า จะมาช่วยป้องกันราชธานีไทยจากการถูกลามจากฝรั่ง⁵⁷ ทำให้เจ้าอนุวงศ์สามารถยกทัพลงมาจนถึงนครราชสีมา

ครั้งที่เจ้าอนุวงศ์ยกทัพมายังเมืองนครราชสีมา ได้เกิดวีรกรรมของท่านผู้หญิงโม ในที่สุดไทยสามารถปราบกบฏได้สำเร็จ ในครั้งนี้ได้จับเจ้าอนุวงศ์ได้ทรงลงเรือมาถึงกรุงเทพฯ ถูกประจาน เมื่อถึงแก่พิราลัยนั้นอายุ 60 ปี⁵⁸ การที่รัชกาลที่ 3 ใช้อำนาจรุนแรงในครั้งนี้ อาจเนื่องจากการที่จะกำจัดอิทธิพลของญวน และแสดงให้เห็นเจ้าประเทศราชอื่น ๆ เห็นว่าไทยมีกำลังเข้มแข็ง ทั้งขณะนั้นไทยก็อยู่ภายใต้ความกังวลจากสงครามกับพม่า ความมั่นคงภายในและเศรษฐกิจที่มีส่วนทำให้ไทยสามารถปกครองลาวได้ตลอดรัชสมัยโกสินทร์ตอนต้น

ง. เขมร เป็นแหล่งทรัพยากรที่สำคัญแห่งหนึ่งของไทย ดังปรากฏว่าในสมัยธนบุรี ไทยซื้อข้าวจากเขมรเป็นจำนวนมาก และแรงกดดันส่วนใหญ่ของไทยได้มาจากการกวาดต้อนเชลยเขมรและลาว ดังนั้นเมื่อญวน ขยายอำนาจมายังดินแดนนี้ จึงทำให้ไทยไม่พอใจและระแวงว่าจะก่อให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับความมั่นคงของพระราชอาณาเขตอีกด้วย สถานการณ์ที่เลวร้ายทำให้ไทยเข้าไปมีอิทธิพลในเขมร คือ การขัดแย้งในหมู่เชื้อพระวงศ์ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ต่อเนื่องจากสมัยธนบุรี ที่ปัญหาเขมรยังแก้ไขไม่สำเร็จ เกิดการจลาจลในเขมร ขุนนางเขมรได้พาพระโอรสภิกษาของสมเด็จพระนารายณ์ราชารามาธิบดี ซึ่งลคพระองค์เป็นพระมหาอุปราชหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารเมื่อปี พ.ศ. 2325 ขณะนั้นพระองค์มีพระชนมายุเพียง 10 พรรษา ซึ่งรัชกาลที่ 1 ทรงพระกรุณาฯ ulying เป็นพระราชบุตรบุญธรรม

ส่วนพระราชธิดาทั้งสอง คือ นักร้องดี นักร้องเอก ต่อมาได้เป็นพระสนมเอกของกรมพระราชวังบวร
พร้อมกันนี้รัชกาลที่ 1 โปรดให้ระงับเหตุยุ่งยากในเขมร แล้วแต่งตั้งให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์
ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการในปี พ.ศ. 2327⁵⁹ จึงเห็นได้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ไทยได้กลับไปมีอิทธิพลในเขมรอีกครั้งหนึ่ง รัชกาลที่ 1 ทรงใช้นโยบายที่จะ "ปลูกไมตรี"
เช่นเดียวกับที่ทรงใช้กับประเทศราชอื่น ๆ โดยทรงบำรุงให้การศึกษาแก่นักงเองเป็นอย่างดี
พร้อมทั้งทรงโปรดให้ผนวชคราวเดียวกับพระราชโอรส⁶⁰ ซึ่งตามประเพณีไทยนั้นนับว่าก่อให้เกิด
เกิดความผูกพันทางใจต่อกันเป็นอย่างมาก ทั้งเป็นการให้เกียรติอย่างสูงที่เชื้อสายเจ้าประเทศราช
จะพึงได้รับ ด้วย "พระคุณ" ที่ทรงชุบเลี้ยงถึง 12 ปี เมื่อนักงเองได้รับการสถาปนาเป็น
สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีศรีสุริโยประพันธ์ ไปปกครองเมืองเขมร⁶¹ จึงมีความจงรักภักดี
ต่อไทย แม้ว่ารัชกาลที่ 1 จะทรงไว้วางพระราชหฤทัย แต่กั๊กกั๊กลังเขมรโดยขอเมือง
พระตะบอง เสียมราฐ ซึ่งอยู่ติดกับชายแดนไทย ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ปกครอง ขึ้นตรง
ต่อกรุงเทพฯ แต่การทอนอำนาจของเขมรเช่นนี้ได้กลายเป็นเรื่องที่ทำให้เขมรมาดหมายต่อ
ไทยในรัชกาลต่อมา

เมื่อสมเด็จพระนารายณ์สิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2340 ในเวลาก่อนรัชกาลที่ 1
ทรงสถาปนาถือนักงขึ้น พระราชบุตรองค์โต เป็นสมเด็จพระอุทัยราชาธิราช ทำให้ความสัมพันธ์
ระหว่างไทยกับเขมรเย็นห่างกัน ประกอบกับพระอุทัยราชาธิราชที่ 1 ทรงติดเจียนใน
การที่ไม่รู้ธรรมเนียมการเข้าเฝ้าโดยไม่มีการเบิกตัวขานนาง ดังนั้นเมื่อสิ้นรัชกาลจึงไม่เข้า
มาถวายบังคมพระบรมศพตามธรรมเนียมเจ้าประเทศราช การที่พระอุทัยราชาธิราชแสดง
ความกระด้างกระเดื่องเช่นนี้ เพราะเห็นว่าไทยต้องกังวลต่อการทำศึกกับพม่า และได้รับ
การสนับสนุนจากญวน รัชกาลที่ 2 ทรงใช้วิธีฉานอำนาจกษัตริย์เขมร โดยสถาปนาอนุชาคือ
นักงสงวน นักงอิม เป็นมหาอุปราชและพระมหาอุปราช⁶² ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เชื้อพระวงศ์
เขมรแตกแยกกันเป็นฝ่ายที่นิยมญวนกับฝ่ายที่นิยมไทย การพิพาทกันโดยยึดเอื้อมาจนสิ้นรัชกาล

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงเปลี่ยนนโยบายจากวิธีฉานด้วยมาเป็นการเคียดแค้นชิงชัง ทั้งนี้
เพราะไทยรู้ดีว่าปลอดภัยจากศัตรูทางด้านตะวันออก และมีความเข้มแข็งขึ้น ดังนั้นจึงต้อง
สลัดก้นอิทธิพลของญวนอย่างจริงจังซึ่งโดยเฉพาะภายหลังจากการกบฏเจ้าอนุวงศ์ ด้วยกรณี
ลาวและเขมรทำให้ไทยต้องทำสงครามกับญวนครั้งใหญ่

8.1.3 ความสัมพันธ์ กับฉวน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เหตุการณ์ที่เมืองฉวนก๊กยังไม่สงบเรียบร้อย
 องเชียง สือ ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่ง ของตระกูลเหงวียน ได้หลบหนีพวกกบฏเข้ามาพึ่ง
 พระบรมโพธิสมภาร เมื่อปี พ.ศ. 2325 รัชกาลที่ 1 ทรงพระราชทานที่พักที่ เปี้ยทักให้
 แก่องเชียงสือ นอกจากนี้ยังโปรดให้ส่งทัพไปช่วยที่เมืองไซงอนคืนให้แก่ องเชียง สือ ถึง
 2 ครั้ง ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2326 โปรดให้พระยานครสวรรค์ยกทัพไปในครั้งนั้น ปรากฏว่า
 สามารถสู้รบยึดครองนครสาธราอาวรุโศเป็นจำนวนมาก แต่พระยาสรคถูกกล่าวโทษว่าคิดกบฏ
 เข้ากับศัตรู เมื่อไต่สวนไต่ความจริงจึงถูกประหารชีวิต⁶⁴ ต่อมาในปี พ.ศ. 2327 โปรดให้
 พระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เป็นแม่ทัพยกไปตีไซงอนอีก แต่ทำการไม่สำเร็จ⁶⁵
 ถึงแม้ว่าไทยไม่สามารถจะช่วยเหลือองเชียงสือ ยึดบ้านเมืองคืนได้ในขณะนั้น แต่การที่ไทยพยายาม
 ช่วยในขณะที่ยังพ่ายแพ้ในต่าง ๆ และปัญหาภายนอกยังคงรุมล้อมไทยอยู่ นับได้ว่าไทยได้
 พยายามที่จะสัมพันธ์ไมตรีกับเพื่อนบ้าน ฝ่ายองเชียงสือ ก็ได้อาศัยชาวไทย ร่วมกับพม่า ต่อมา
 เมื่อเห็นว่าไทยไม่สามารถจะช่วยเหลือได้ จึงลอบหนีเพื่อขอความช่วยเหลือจากฝรั่งเศสกลับไป
 บ้านกูเมือง รัชกาลที่ 1 ทรงวางพระองค์ไว้ในลักษณะผู้ใหญ่ จึงพระดำรัสที่ว่า เรามีคุณแก่เขา
 เขียนควมมือลบควมเทามิบังควร⁶⁶ นอกจากนี้พระองค์ยังสนับสนุนองเชียงสือทั้งด้าน อาวุธ
 กระสุนปืนดำ และเรือรบ และปฏิเสธไม่ยอมที่จะส่งตัวองเชียงสือให้แก่พวกกบฏโกเซิง
 นโยบายที่ไทยสนับสนุนและดูแลไมตรีเช่นนี้ ทำให้ไทยต่อสู้กับพม่าได้เต็มที่ และยังสามารถ
 มั่นคงบัญชาหัวเมืองประเทศราชอื่น ๆ ได้สะดวก และนโยบายนี้ก็นับว่าเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้
 องเชียงสือกู้บ้านกูเมืองได้สำเร็จ ทั้งนี้จะเห็นได้จากคำจารึกที่ หอ ไท เปี้ยว ว่า "...
 บุตรและบิดาแห่งเราต่อไปข้างหน้าแล้ว อย่าได้คิดทรยศต่อพระเจ้ากรุงสยามเลยเป็น
 อันขาด..."⁶⁷

ในระยะแรกที่กู้บ้านกูเมืองนั้น องเชียงสือ ยอมรับอำนาจของไทยโดยการส่งคนไม่
 ทองมาถวายพร้อมทั้งเครื่องบรรณาการที่แสดงไมตรีจิต แต่ภายหลังที่องเชียงสือได้ตั้งเกีย
 รวมชาติสำเร็จ และสถาปนาตนเองเป็นพระเจ้าเวียตนามผาลอง แล้วนั้น องเชียงสือ

ก็แสดงไมตรีต่อไทยโดยเพียงแต่ส่งสิ่งของมาถวาย ดังเช่น ทองคำ เงินแท่ง ง้าว ผ้าแพรขบวน และน้ำตาลทราย เป็นต้น⁶⁸ ทั้งนี้ องค์เชียงตุงอาจจะถือว่ามีความสัมพันธ์ที่เท่ากันกับพระมหากษัตริย์ไทย นอกจากนี้ยังได้ส่งพระราชสาส์นมาทูลเกล้าในรัชกาลที่ 1 ได้แต่งตั้งกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรแทนองค์เดิม ซึ่งทิวังคตไป⁶⁹ ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ที่ความ พฤติการณ์ตอนนั้นของญวนไปในลักษณะต่าง ๆ แต่ที่เห็นได้ชัดคือ ญวนได้เข้ามาบูรณการกิจการภายในของไทย และในปลายรัชกาลที่ 1 นั้น ทั้งลาวและเขมรได้ส่งบรรณาการ⁷⁰ ให้ญวนในลักษณะเมือง "สองฝ่ายฟู" แต่ญวนได้แสดงท่าทีอย่างเปิดเผยในการที่จะเข้าไปมีอิทธิพลในเขมร โดยขอพระราชทานเมืองพุทไธมาศจากรัชกาลที่ 2 โดยญวนยกไว้ก่อนหน้านั้นแล้ว ผลจากการที่ญวนได้เมืองพุทไธมาศ ทำให้ญวนสามารถคุมเขมรได้⁷¹ และขยายอิทธิพลเรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 2

ในสมัยรัชกาลที่ 3 บ้านเมืองเกิดความสงบภายใน เศรษฐกิจมั่นคง และศักรูคือพม่า ตีพินกับอังกฤษ ทำให้ไทยเริ่มจัดการขยายอิทธิพลของญวนอย่างจริงจัง โดยเฉพาะภายหลังกรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์ และความวุ่นวายในเขมรเกิดขึ้น รัชกาลที่ 3 ได้เตรียมการเกี่ยวกับเรื่องนี้ อย่างรอบคอบ ดังจะเห็นได้จากการที่ทรงสร้างป้อมต่าง ๆ เรียงรายตามอ่าวไทยเพิ่มกำลังพลตามหัวเมืองชายทะเลเหล่านี้ ขุดลอกคลองที่กินเขิน เพื่อทำสงครามกับญวน⁷² ในที่สุด สงครามอานามสยามยุทธ⁷³ (พ.ศ. 2376 - 2390) ก็เกิดขึ้นเป็นการขับเคี่ยวระหว่าง ไทยกับญวนนานถึง 14 ปี ในที่สุดไทยเป็นฝ่ายมีชัยชนะโดยทรงไว้ซึ่งอำนาจในการสถาปนา กษัตริย์เขมร ผลของสงครามทำให้พระองค์สามารถ "...จะรักษาพระบวรพุทธศาสนา เมืองเขมรไว้ให้ถาวร... จะให้เขมรลงชาติ คงสกุลอยู่ตามเดิม..."⁷³ พระราชประสงค์นี้ได้รับความสำเร็จเป็นอย่างดี

8.1.4 ความสัมพันธ์กับจีน

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับจีน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น เมื่อพิจารณาโดยทั่วไปแล้ว จะเห็นว่ามีความเป็นแบบการเมือง เพราะมีการส่งทูตไป และเครื่องราชบรรณาการไปจีนกอง ปรากฏว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มีพระราชสาส์น

ระหว่างไทยกับจีนถึง 57 ฉบับ⁷⁴ แต่เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่า ความสัมพันธ์มีจุดประสงค์
ในด้านการค้าเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้ เพราะกิจการค้าสำเภาเป็นรายได้สำคัญของประเทศในขณะนั้น
และไทยไม่สู้คู่แข่งมากมายเนื่องจากทางยุโรปกำลังเกิดสงครามนโปเลียน จึงปรากฏว่า
มีเรือไทยเป็นจำนวนมากที่ไปค้าขายถึงเมืองจีน ถึงที่ใดกล่าวมาแล้วในเรื่อง เศรษฐกิจสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างไทย
กับจีนในบางประการ คือ แต่เดิมนั้นชาวจีนไม่เป็น พ่อค้ามาติดต่อค้าขาย ก็จะเข้ารับ
ราชการในกรมท่าชายแต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมาได้มี
ชาวจีนอพยพหลังไหลเข้ามาในเอเชียอาคเนย์ ชาวจีนเหล่านี้รับจ้างเป็นกรรมกร นับเป็น
แรงงานเสรีสำหรับสังคมไทยในขณะนั้น ซึ่งราชการนิยมที่จะจ้างแรงงานจีนมากกว่าการ
เกณฑ์แรงงานไพร่ ดังปรากฏว่า ในปี พ.ศ. 2374 โปรดให้พระยาโชฎีกกราชเศรษฐี
เป็นแม่กองจ้างชาวจีนชุกคลองตั้งแต่ คานวัดปากน้ำไปถึงบางขุนเทียน คลองกว้าง 15 วา
ลึก 4 ศอก ยาว 78 เส้น 18 วา เป็นเงิน 145 ชั่ง 18 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง ชุก
เชื่อมกับคลองบางขุนเทียนไปจนถึงวัดกก วัดเลา ยาว 100 เส้น เป็นเงิน 381 ชั่ง
19 ตำลึง 3 บาท 2 สลึง⁷⁵ แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ไม่อาจทราบว่าการกรรมกรจีนเหล่านี้มี
จำนวนกี่คน เพื่อจะได้ประมาณว่ามีรายได้เท่าไร

ต่อมาชาวจีนเหล่านี้ได้เพิ่มจำนวนมากขึ้น และมีความสำคัญขึ้น พวกนี้เป็นคนขยัน
อดทน ในตอนแรกเป็นกรรมกรทำงานต่าง ๆ เป็นคนงานในเมืองแร่ภาคใต้ และมีบทบาท
ทางด้านการค้าทั้งภายในและภายนอกประเทศ เมื่อต้นคริสต์ศตวรรษที่ 18 ชาวจีนเริ่มผลิต
น้ำตาลทรายเป็นสินค้าออกที่สำคัญ ในโรงงานน้ำตาล ส่วนใหญ่ชาวจีนเป็นทั้งเจ้าของและ
ผู้จัดการ⁷⁶ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ไทยเปลี่ยนวิธีการเก็บภาษี และนิยมที่จะเก็บภาษีเป็นเงิน
มากกว่าการเกณฑ์แรงงานและรัฐบาลมีรายได้จากกรรมกรจีนเหล่านี้ โดยเก็บเงิน "ผูกปี"

นอกจากจะมีแรงงานโดยเสรีเกิดขึ้นแล้ว ปรากฏว่าในกลุ่มของคนจีนเหล่านี้จะ
รวมตัวกันเป็นสมาคมลับ (ฮั่งฮี้) เพื่อปกป้องผลประโยชน์ในกลุ่มของตน เป็นที่น่าสังเกตว่า

สมาคมเหล่านี้จะอยู่ใกล้กับหัวเมืองชายทะเล เช่น สมุทรสาคร ฉะเชิงเทรา อังวะเหล่านี้มีอิทธิพลมาก และบางทีก่อเหตุวิวาทในกลุ่มพวกลาวกัน ดังเช่น อังวะที่เมืองฉะเชิงเทรา ก่อเหตุยุ่งยากขึ้นทำให้ ขุนนางเมืองฉะเชิงเทราต้องปรามปรามในครั้งนั้น และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ถูกฆ่าตาย รัชกาลที่ 3 จึงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังกับเจ้าพระยาบดินทรเดชา ปรามปราม⁷⁸ เพื่อความสงบภายใน แต่ปัญหาสมาคมอันนี้ยังคงมีต่อมาจนสิ้นรัชกาล นอกจากปัญหาเรื่องอังวะแล้ว ยังมีปัญหาเกี่ยวกับเรื่องสุบดิน เลนแก้วโป เป็นต้น ถึงแม้ว่าชาวจีนเหล่านี้จะเป็นคนต่างชาติ แต่เนื่องจากการยอมรับของคนไทย ดังนั้น ประเทศไทยจึงมีปัญหาจากชนกลุ่มน้อยชาวจีนน้อยมาก ถ้าเทียบกับประเทศในเอเชียอาคเนย์

ประเทศตะวันตกที่มีความสัมพันธ์ทางการทูตกับไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีเพียงอังกฤษ กับสหรัฐอเมริกา ทั้งสองชาตินี้มีวัตถุประสงค์ต่างกันคือ อังกฤษหวังผลประโยชน์ทางด้านการค้าและการเมือง ส่วนสหรัฐอเมริกา ต้องการติดต่อค้าขายและเผยแพร่ศาสนา ในที่สุดความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการได้เริ่มขึ้นเมื่อรัชกาลที่ 3 ยอมทำสัญญากับอังกฤษในลักษณะตอบแทนซึ่งกันและกัน แต่ในเวลาต่อมาไทยมีเหตุผลหลายประการในการหลีกเลี่ยงไม่ปฏิบัติตามสัญญา ฝ่ายอังกฤษหวังว่าจะได้รับสิทธิพิเศษจากไทยเช่นเดียวกับที่ได้รับจากจีน จึงไต่ส่งทูตมาเจรจาอีก แต่ไม่สำเร็จ แม้ว่าขณะนั้นพ่อค้าอังกฤษที่นับเห็นว่ารัฐบาลอังกฤษ ควรจะใช้กำลังบังคับกับไทย แต่ขณะนั้นอังกฤษยังไม่พร้อม ขณะนั้นปรากฏว่าไทยได้มีการเปลี่ยนแปลงรัชกาลที่ 4 ทรงเห็นความจำเป็นที่ไทยจะต้องเจรจากับอังกฤษ ดังนั้นการเปิดประเทศของไทยจึงเป็นไปด้วยความเต็มใจของฝ่ายไทย

8.5.1 การติดต่อระหว่างไทยกับประเทศตะวันตกก่อนที่จะมีการทำสนธิสัญญา

ไทยเคยมีความสัมพันธ์ไมตรีกับชาติตะวันตกตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา แต่ความสัมพันธ์นี้สิ้นสุดลงภายหลังการปฏิวัติของพระเพทราชา⁷⁹

จนกระทั่งเมื่อมีการสถาปนากรุงเทพเป็นราชธานี โปรตุเกสเป็นชาติแรกที่เดินทางเข้ามาติดต่อกับไทย เมื่อ พ.ศ. 2329 โดยเข้าเฝ้าถวายพระพรราชสาส์น ซึ่งไทยให้การต้อนรับเป็นอย่างดี⁸⁰ ทั้งนี้เพราะไทยต้องการอาวุธปืน เพื่อใช้ในการป้องกันประเทศ ส่วนสินค้าที่จำเป็นอื่น ๆ เป็นสิ่งหาได้ในบ้านเมืองของไทย นอกจากโปรตุเกสแล้ว บริษัทอินเดียตะวันออก

ของอังกฤษทำการติดต่อค้าขายกับไทย ทางบก⁸¹ และทำการเข้าเกาะเป็นฝั่งจากสุดคันแห่งไทรบุรี ซึ่งต่อมาได้เป็นประเทศราชของไทย

โปรตุเกสได้ส่ง คาร์ลอส มานูเอิล ซิดเวียรา เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับไทย ในปี พ.ศ. 2361 รัชกาลที่ 2 ทรงให้ความสะดวก ในการซื้อขายสินค้า เพราะเป็นโอกาสจะหาซื้ออาวุธปืนได้สะดวกขึ้น ในเวลาต่อมาโปรตุเกสได้ขอให้ซิดเวียรามาเป็นกงสุลใหญ่ประจำกรุงเทพฯ แต่ไทยยอมให้เป็นเพียงหัวหน้าพอกาโดยแต่งตั้งให้เป็น "หลวงอภัยพานิช"⁸²

บริษัทอังกฤษได้ส่งคณะทูตชุดแรกซึ่งมีจอห์น ครอว์เฟิค เป็นหัวหน้าเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับไทยในปี พ.ศ. 2364 โดยมีวัตถุประสงค์สรุปได้ดังนี้ คือ

1. เพื่อหาเส้นทางขยายการค้าในประเทศไทย โดยยกเลิกวิธีการค้าบางประการ คือ การผูกขาดสินค้า

2. เพื่อหาความรู้เกี่ยวกับประเทศไทย

3. เพื่อเจรจาเกี่ยวกับเรื่องเมืองไทรบุรี⁸³

4. เพื่อขจัดอคติของคนไทย ที่มีต่อชาวตะวันตก

รัชกาลที่ 2 โปรดให้พระยาสุริยวงค์มนตรี (ภายหลังได้เลื่อนยศเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์) ว่าที่พระคลัง เป็นผู้ให้การต้อนรับ อังกฤษได้เข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น ที่บอกความประสงค์จะทำการ กและเจรจาฟ้องร้องเจ้าพระยานคร รวมทั้งขอให้ไทยยอมให้พระยาไทรบุรีกลับมาครองเมืองดั้งเดิม พร้อมทั้งกล่าวถึงอำนาจของอังกฤษ⁸⁴ การที่อังกฤษโอ้อวดอำนาจของคนที่ทำให้ไทยระแวงโดยเฉพาะมีผู้กล่าวว่า ครอว์เฟิค พுகจากหมิ่นประมาทและแสดงท่าทีคุกคามไทย โดยกล่าวว่านำเรือรบมาเพียงลำสองลำก็ยึดกรุงเทพฯ ได้ นอกจากนี้คือปัญหาเกี่ยวกับเรื่องภาษาและการที่บุคคลบางคนในคณะทูตลักลอบนำสินค้านำเข้า และไทยก็ได้มีความจำเป็นต้องค้าขายกับชาติตะวันตก จึงทำให้การเจรจาของครอเฟิลล้มเหลว ยกเว้นความมุ่งหมายที่จะมาหาความรู้เกี่ยวกับไทย ทั้งนี้เพราะหนังสือเรื่อง Journal of an Embassy to the Court of Siam and Cochin-China⁸⁵ ที่พิมพ์ในปี พ.ศ. 2371 นั้นถือว่าเป็นหนังสือที่เลื่องลือ ซึ่งให้ความรู้เกี่ยวกับไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และอีกประการหนึ่งคือการที่ไทยอนุญาตให้มีการติดต่อค้าขายกับอังกฤษ และไม่เก็บภาษีสูงไปกว่าที่เก็บอยู่ในขณะนั้น ในที่สุดจึงได้รับความสำเร็จในการทำสนธิสัญญาเบอรนีย์

สนธิสัญญานี้เป็นสนธิสัญญามับแรกที่ไทยทำกับประเทศตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยมีอังกฤษเป็นประเทศคู่สัญญา

การที่ไทยยินยอมเปลี่ยนท่าทีในนโยบายต่างประเทศเพราะการสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่า ซึ่งเกิดขึ้นในปลายของรัชกาลที่ 2 เกี่ยวกับปัญหาพรมแดน⁸⁶ ซึ่งกลายเป็นสงครามยืดเยื้อมาจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 3 โดยอังกฤษเป็นฝ่ายได้เปรียบ กล่าวคือ รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียชักชวนให้ไทยเข้าร่วมเป็นพันธมิตร ทั้งนี้เพราะอังกฤษมีปัญหามหาในเรื่องการเดินทาง แท้จริงไม่หันที่ไทยจะตัดสินใจ ก็สิ้นรัชกาลไปก่อน ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ 3 ขึ้นครองราชย์ได้ระยะหนึ่ง อังกฤษได้ส่งร.อ.เฮนรี เบอริ่ง เข้ามาเจรจากับไทยในปี พ.ศ. 2368 โดยได้รับคำสั่งจากข้าหลวงใหญ่ของอังกฤษที่อินเดียให้มาเจรจาในเรื่องที่สำคัญคือ

1. เพื่อแสดงความยินดีในโอกาสที่รัชกาลที่ 3 ขึ้นครองราชย์
2. ชักชวนให้ไทยช่วยรบกับพม่าอีกทางหนึ่ง
3. เพื่อเจรจาเกี่ยวกับเรื่องปัญหาเจ้าพระยาไทรบุรี
4. ให้เจรจากับการคารวะระหว่างประเทศทั้งสอง⁸⁷

ในครั้งนั้นข้าหลวงอังกฤษที่หนึ่ง คือนายโรเบิร์ต ฟุลเลอร์ตัน ได้ขอให้เบอริ่งมาเจรจาเรื่องสำคัญเพิ่มเติม คือหาทางให้ทหารไทยถอนออกจากเประ และป้องกันมิให้ไทยรุกรานมลายูต่อไป จึงเห็นได้ว่าอังกฤษที่หนึ่ง สนใจและให้ความสำคัญต่อหัวเมืองมลายูที่เป็นประเทศราชของไทย

เมื่อเบอริ่งเข้ามาเจรจากับไทยนั้น เป็นจังหวะที่ดีมาก เพราะอังกฤษเป็นฝ่าย "รุก" ในสงครามพม่า แต่การที่อังกฤษมีชัยชนะต่อศัตรูสำคัญของไทยกลับทำให้ไทยกังวลมากขึ้น ความกลัวว่าอังกฤษจะโจมตีไทย กลายเป็นข่าวลือที่กระจายออกไปจนกระทั่งเจ้าอนุวงศ์สามารถใช้เป็นข้ออ้างหลอกเจ้าเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เดินทางลงมาเพื่อโจมตีกรุงเทพฯ

เหตุการณ์ครั้งนี้ เวลลาได้แสดงความเห็นว่า รัชกาลที่ 3 ใช้วิธีการแก้ปัญหาเกี่ยวกับอังกฤษโดยเผชิญกับปัญหาแทนที่จะหลีกเลี่ยงด้วยเหตุนี้ สนธิสัญญาระหว่างไทยกับอังกฤษจึงถูกลงไป ด้วยดี มีการลงนามในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2369 โดยมีสาระสำคัญ ดังนี้

1. อังกฤษกับไทยเป็นไมตรีกัน ไม่คิดร้ายเบียดเบียนซึ่งกันและกัน
2. ทั้งสองฝ่ายจะอำนวยความสะดวกแก่พ่อค้าที่มาจากชายในประเทศทั้งสอง โดย

โดยปฏิบัติตามกฎหมายของเจ้าของประเทศ

3. ไทยไม่ขัดขวางการค้าของอังกฤษที่เมืองกลันตัน ตรังกานู อังกฤษจะไม่รบกวนเมืองทั้งสองเช่นกัน

4. ไทรบุรี อยู่ภายใต้อำนาจของไทย อังกฤษจะป้องกันมิให้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแวงวัน) ก่อกวนไทย

5. พระยาประจวบจะถวายต้นไม้เงิน-ทองแก่ไทยได้ โดยอังกฤษไม่ห้าม นอกจากนี้ยังมีสัญญาการค้าอีกฉบับหนึ่ง คือ

1. ชาวเป็นสินค้าทามนำออกนอกประเทศ อาวุธของอังกฤษจะต้องขายให้เฉพาะรัฐบาลเท่านั้น นี่ยังคงเป็นสินค้าทามเหมือนกัน

2. ไทยเก็บภาษีคาปากเรือ วาละ 1,700 บาท สำหรับเรือที่มีสินค้า ส่วนเรือที่ไม่มีสินค้าเก็บวาละ 1,500 บาท

3. พอค้าอังกฤษที่มาขายในเมืองไทยต้องปฏิบัติตามกฎหมายและขนบธรรมเนียมไทย

4. ให้มีการค้าอย่างเสรี

สนธิสัญญานี้เป็น "ข้อตกลงทุกขอลานถอยที่ถ้อยอาศัยซึ่งกันและกัน"⁸⁸ ข้อความทุกอย่างมีการผูกมัดกันโดยไม่มีฝ่ายใดได้เปรียบหรือเสียเปรียบ ถ้าเทียบกับสนธิสัญญาที่ไทยทำกับอังกฤษในเวลาต่อมา แต่จากสนธิสัญญานี้ไทยต้องเป็นระบบการค้าจากแบบเดิมมาเป็นการค้าโดยเสรี ขาดห่วงใหญ่ และข้าราชการอังกฤษที่สเตรท เซตเทิลเมนต์ (Straits Settlements) ไม่พอใจ⁸⁹ สนธิสัญญานี้เพราะไม่ใกล้เคียงไทย

หลังจากการทำสนธิสัญญาเบอร์นี้อย่างผ่านไป 7 ปี ประธานาธิบดีแอนดรูว์ แจ็กสัน แห่งสหรัฐอเมริกา ได้ส่งนายเอ็ดมันด์ โรเบิร์ต เข้ามาทำสนธิสัญญากับไทยบ้าง ทั้งนี้เพราะได้มีพวกมิชชันนารีอเมริกันเดินทางเข้ามาเผยแพร่ศาสนาอยู่แล้ว⁹⁰ การเจรจาสำเร็จด้วยดีโดยใช้เวลาเพียง 22 วัน เพราะเลียนแบบสนธิสัญญาเบอร์นี้อย่างนั้นสหรัฐอเมริกาจึงเป็นชาติที่สองที่ทำสัญญากับไทย

การเปิดการค้าโดยเสรี ทำให้การค้าขยายตัวเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นว่าในปี พ.ศ. 2385 มีเรือสินค้าถึง 55 ลำ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นของอังกฤษเข้ามาติดต่อค้าขายกับไทย สินค้า

สินค้าที่สำคัญที่สุดคือน้ำตาลซึ่งเพิ่มจากการส่งออก 60,000 หาบ ในปีพ.ศ. 2365 เป็น 240,000 หาบ ในปีพ.ศ. 2383⁹¹ รายได้ส่วนใหญ่จึงตกอยู่ในกลุ่มพ่อค้าจีนที่เป็นเจ้าของโรงงานน้ำตาลทั้ง ปัญหาการคุกคามจากชาติตะวันตกก็มีไคลคลดั่งจะเห็นได้จากกรณีนี้ นายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ ข้าราชการรัฐบาลอังกฤษให้ส่งเรือรบมาดูแลผลประโยชน์ของพ่อค้าอังกฤษ ในการที่ไทยปฏิเสธไม่ซื้อเรือกำปั่นเพราะราคาแพงประกอบกับความต้องการเงิน เพื่อใช้ในการทำสงครามกับญวนในดินแดนเขมร จึงทำให้ไทยหันกลับไปผูกขาดการค้า ทำให้การค้าระหว่างไทย กับอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ลดน้อยลงไปมาก

ต่อมาเมื่ออังกฤษและสหรัฐอเมริกาได้สิทธิพิเศษในจีน โดยเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และการที่เป็นชาติได้รับความนิยมอย่างยิ่ง (The most favorite nation)

ในปีพ.ศ. 2392 สหรัฐอเมริกาได้ส่งโจเซฟ บัลเลสเคียร์ เป็นทูตเข้ามาเจรจาในเรื่องที่สำคัญดังนี้ คือ

1. ให้ไทยยกเลิก หรือแก้ไขภาษีปากเรือ
2. ขอตั้งกงสุลในประเทศไทย
3. ขอให้ยกเลิกระบบเจ้าภาษี

แต่การเจรจาดังกล่าวประสบความล้มเหลว เนื่องจากไม่เข้าใจขนบธรรมเนียมของไทย ดังเช่น เมื่อพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (จางวางพระคลังสินค้า) ได้ไต่ถามเกี่ยวกับการเดินทางบัลเลสเคียร์ ก็ไม่พอใจพร้อมกับตอบว่า "ถามอยู่อย่างนี้ช่วยการ" หรือเมื่อไทยสงสัยเกี่ยวกับสำเนาของประธานาธิบดี บัลเลสเคียร์ก็ตอบว่า "หนังสือเจ้าเมืองอเมริกันเข้ามาครั้งนี้จะรับหรือไม่รับ"⁹² ดังนั้นเป็นต้น การที่บัลเลสเคียร์เป็นคนใจร้อน โผงผางทำให้ เห็นว่าเป็นคนไม่มารยาท ขุนนางไทยถึงกับเขียนหนังสือเป็นทำนองขมขื่นทำให้รัฐบาลอเมริกาเลือกทูตที่มีนิสัยอ่อนโยน รู้จักผ่อนปรนและไม่โมโหง่าย เพื่อที่จะได้มีมิตรภาพอันยืนยาวตลอดไป⁹³ หลังจากที่คณะทูตชุดนี้กลับไปแล้ว กระทรวงต่างประเทศอังกฤษ ได้แต่งตั้งให้ เซอร์เจมส์ บรุค เป็นทูตเข้ามาเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญาหรือทำให้สัญญาที่ทำไว้แต่เดิม คือสนธิสัญญาเบอร์นี้อยู่ในสภาพเดิม เซอร์เจมส์ บรุคผู้นี้เป็นผู้ที่ฉลาดเฉลียว พยายามวางตัวให้คนไทยเลื่อมใส รักษาเกียรติของการเป็นทูตอังกฤษ แต่การเจรจากลับล้มเหลวเช่นกัน เวลา จึงกล่าวว่า การมาเจรจาของทูตทั้งสองชาติล้มเหลวนี้ เนื่องจากนโยบายภายในราชสำนักไทยเป็นสำคัญ มากกว่าความบกพร่องของคณะทูต⁹⁴ ไทยปฏิเสธการเจรจาโดยอ้างว่ารัชกาลที่ 3 ทรงประหาร

ความล้มเหลวในการเจรจาของ เซอร์ เจมส์ บรูค ในครั้งนี้ ทำให้เริ่มมีความคิดที่จะไต่ถามถึงบีบบังคับไทย แต่รัฐบาลอังกฤษในขณะนั้นไม่เห็นด้วย⁹⁵ ประจวบกับในเวลาต่อมาเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งมีความคิดก้าวหน้าและได้ศึกษาเรื่องราวศิลปวิทยาการของชาติตะวันตก ขึ้นครองราชย์จึงเปลี่ยนท่าทีนโยบายต่างประเทศของไทย เพื่อลดความคุกคามของชาติเหล่านั้น จึงทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับชาติตะวันตกเปลี่ยนไป

การที่ไทยสามารถป้องกันประเทศให้พ้นจากความคุกคามของพม่า และสามารถขยายอาณาเขตเพื่อความปลอดภัยของพระราชอาณาเขต ตลอดจนการฟื้นฟูประเทศในด้านการศึกษา เศรษฐกิจศิลปขนบธรรมเนียมประเพณี และความมั่นคงทางการเมือง ทำให้ไทยสามารถที่จะเผชิญการคุกคามของชาติตะวันตกในเวลาต่อมา จนกล่าวได้ว่าเป็นชาติในเอเชียอาคเนย์ชาติเดียวที่สามารถรักษาเอกราชไว้ได้

เชิงอรรถที่ 8

จึงถูก (โอรสของพระเจ้ามังระ) ขึ้นครองราชย์ระหว่างปี พ.ศ.2319-2329 แต่ไม่สามารถปกครองประเทศให้มีความสุข ทั้งนี้เพราะเกิดการแย่งชิงอำนาจในหมู่พระราชวงศ์ ในขณะที่จึงถูกเสด็จประพาสหัวเมือง มังหมอง (โอรสของพระเจ้ามังลอก) ได้คุมพรรคพวกปล้นกรุงอังวะและสถาปนาตนเองเป็นกษัตริย์พม่าในปี พ.ศ.2325 แต่ครองราชย์เพียง 7 วัน ก็ถูกพระเจ้าปดุงหรือโพธิพุทธ (โอรสองค์ที่สี่ของพระเจ้าอลองพญา) ปลงพระชนม์ และปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ในปีเดียวกัน ฝ่ายจึงถูกสำเร็จโทษในปี พ.ศ. 2329

- 1.. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ไพบรพมา หน้า 552-807
- 2.. ก หน้า 552-564
3. เจ้าพระยาทิพาทวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 หน้า 144-145
- 4.. พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปพันธุพงศ์ ล.ก หน้า 204
- 5.. ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูโรสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 58และ64
6. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 หน้า 200
7. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ล.ก หน้า 61-62
8. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา หน้า 785
- 9.. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 เรื่อง "เชิดพระพุทธรูปหิงส์" หน้า 246 ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
- 10.. ปรีศนา ศิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองลานนาสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 105- 107
- 11.. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 90 - 91 กองทัพเจ้านกรมานไกรรวมมือกับกองทัพเมืองพวน หลวงพระบาง จับเจ้าอนุวงศ์ได้สำเร็จ
- 12.. ปรีศนา ศิรินาม ล.ก. หน้า 113 (อ้างอิงจากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 41 สารตราฯ ถึงเมืองแพร่เรื่องตอบรับไม้ขอนสัก และผ้าขาวซึ่งทูลเกล้าถวาย)

13. ก. หน้า 138 (อ้างอิงจาก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 39 ใบนอกเมือง
แพร่ เรื่องอาการป่วยของเจ้าพระยาแพร่ ลงมากรุงเทพฯ)
14. ก. หน้า 138 (อ้างอิงจาก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 22 เรื่อง
สงขลาหลวงคุมไพร่ไปเมืองเชียงใหม่)
15. ฎ. รายละเอียดในเหตุการณ์ตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ที่กล่าวถึงพระยา
ของ กรมพระราชวังบวรฯ ใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี เล่ม 40
16. ปรีศนา ศิรินาม ด.ก. หน้า 144 (อ้างอิงจาก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209
เลขที่ 17 สารตรา เจ้าพระยาจักรีถึงเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง เรื่องตั้งพระยา
อุปราช)
17. องค์การฯ ของกรมศึกษา ประชุมพงศาวดาร เล่ม 10 หน้า 60 – 61
18. ปรีศนา ศิรินาม ด.ก. หน้า 152 (อ้างอิงจาก จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210
เลขที่ 22 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีฯ เรื่องตั้งพระยานครลำปาง)
19. องค์การฯ ของกรมศึกษา ประชุมพงศาวดาร เล่ม 10 หน้า 64 และ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์
พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 150
20. กรมศิลปากร จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พร้อมคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ หน้า 6
21. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด.ก. หน้า 726
22. ก. หน้า 727
23. ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม ด.ก. หน้า 28
24. ขจร สุขพานิช "ถอด - ขาวราชการ พ.ศ. 2418 – 2419" ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์
ในประเทศไทย หน้า 50

25. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อ.ก. หน้า 727
26. ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม อ.ก. หน้า 28
27. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 หน้า 207 - 208 และ
ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม อ.ก. หน้า 44 - 45
28. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 113 และ หน้า 121 - 122
29. ก. หน้า 195
30. รัชนี้ สาคเปรม หน้า 108 (อ้างอิงจาก สมาน รังสิโยภรณ์ บันทึกในการปกครอง
สี่จังหวัดภาคใต้ หน้า 64)
31. กรมศิลปากร จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พร้อมทั้งคำอธิบายของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพ หน้า 28
32. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ อ.ก. หน้า 202
33. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 เล่ม 2
หน้า 123 - 124
34. รัชนี้ สาคเปรม อ.ก. หน้า 158 (อ้างอิงจาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จประพาสแหลมมลายู กราว ร.ศ. 109, ร.ศ. 117, ร.ศ. 119, ร.ศ. 124
ร.ศ. 128 หน้า 32)
35. ก. หน้า 160 (อ้างอิงจาก รายงานพระยาสุมนัชนียนิศ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหลวงดำรงราชานุภาพ 2 มีนาคม ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) เรื่องราชการ
เมืองกลันตัน ตรังกาน เอกสารกระทรวงมหาดไทย (ร. 5 ม/ 62/28) ท.จ.ช.)
36. ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม อ.ก. หน้า 79 (อ้างอิงจาก คำให้การแชกษาหลัง จ.ศ. 1201
หมจกหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เลขที่ 30 จ.ศ. 1201 พ.ศ. 2386)

37. ก. หน้า 161 – 164
38. ก. หน้า 115 – 117
39. ก. หน้า 119 (อ้างอิงจาก H. P. Clodd Malaya's First British Pioneer,
p. 71 - 72)
40. ก. หน้า 118 (อ้างอิงจาก Richard O. Winstedt A History of Malaya
p. 167)
41. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตน-
โกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 หน้า 157 – 158
42. กุในภาคผนวก ข ข้อที่ 10, 12, 13 และ 14
43. ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม ด.ก. หน้า 41
44. ก. หน้า 46 – 48
45. ก. รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 6 – 7
46. ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม ด.ก. หน้า 163 (อ้างอิงจาก ใบบอกพระยาไชยา ถึง พระยาศรีพิพัฒน์
จ.ศ. 1201 หมายความว่าเหตุกรุงรัตนโกสินทร์ ร. 3 เลขที่ 187 จ.ศ. 1201
พ.ศ. 2382)
47. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2
48. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 หน้า 209–211
49. ก. หน้า 48
50. ก. หน้า 244
51. ก. หน้า 314 คือเจ้าฟ้ากุดทนต์พิยวดี

52. เวลา ล.ก. หน้า 163 (อ้างอิงจาก Le Boulanger หน้า 160)
53. นายทอง (แปล) พงศาวดารลาว หน้า 787
54. เวลา ล.ก. หน้า 162 (อ้างอิงจาก หม่อมอมรวงษ์วิจิตร "ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์" ในชุด ประชุมพงศาวดาร ของกรมศิลปากร หมายเลขที่ 70 หน้า 39)
55. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 26
56. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 หน้า 160
57. ก. หน้า 166
58. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ล.ก. หน้า 91 - 93
59. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 97 - 98
60. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 หน้า 241 - 242
61. สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี ไทยสถาปนากษัตริย์เขมร หน้า 9
62. ก. หน้า 11
63. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 หน้า 20 - 22
64. ล.ก. รัชกาลที่ 1 หน้า 72 - 74
65. ก. หน้า 77 - 79
66. ก. หน้า 151
67. นายทอง (แปล) ล.ก. หน้า 756
68. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 หน้า 294

69. ก. หน้า 312
70. นายทอง (แปล) อ.ก. หน้า 614, 619, 705 และ 733
71. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 หน้า 18 - 19
72. ก. รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 93 - 96
73. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
หน้า 145
74. ทรายละเอียดใน กรมศิลปากร สัมพันธ์ภาพระหว่างไทย - จีน หน้า 21 - 168
75. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 114 - 115
76. พลกุล อังกินันท์ อ.ก. หน้า 17
77. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ อ.ก. หน้า 126 - 130
78. ทรายละเอียดใน พัดเพลิง มุลศิลป์ อ.ก.
79. กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาค 62 เล่ม 34 เหตุการณ์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในชุดประชุม
หน้า 211 - 221
80. รอง ศยามานนท์ "พระยาราชภักดี: กำแปล พระราชหัตถเลขาของพระเจ้าแผ่นดินสยาม"
แถลงการณ์ วิทยาศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 2 พฤษภาคม หน้า 59 - 100
81. กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารภาค 62 อ.ก. หน้า 221 - 231
82. John Crowford, Journal of an Embassy from the Governor General of India
to the Court of Siam and Cochin - China, Oxford University Press,
Kuala Lumpur 1967, pp. 589 - 594

83. กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 55 เล่ม 31 ว่าด้วยอังกฤษเข้ามาขอทำสัญญากับไทย
เมื่อครั้งรัชกาลที่ 2 หน้า 140
84. ทรายละเอียดใน ชาติชาย พจนานนท์ ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศ
อังกฤษและสหรัฐอเมริกา ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปริญญาโท การศึกษามหาบัณฑิต
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ 2517 หน้า 30 - 39
85. ทรายละเอียดใน สุรัตน์ วรางค์รัตน์ "สงครามอังกฤษ - พม่า ครั้งที่ 1 (ค.ศ. 1824-1826)
วารสารประวัติศาสตร์ ปีที่ 2 ฉบับที่ 3 กันยายน - ธันวาคม 2520 หน้า 27 - 70
86. ชาติชาย พจนานนท์ ด.ก. หน้า 47 (อ้างอิงจาก The Burney Papers Vol II
Pt IV p. 22)
87. วอลเตอร์ เอฟ เวลดา ด.ก. หน้า 244
- *** อานรายละเอียดในภาคผนวก ข
88. ด. หน้า 245
89. ด. หน้า 248
90. เกี่ยวกับกิจกรรมและบทบาทของมิชชันนารีอเมริกัน ใน สุพรรณ กาญจนรัฐติ "บทบาท
ของมิชชันนารีอเมริกันในประเทศไทย" ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกา
นวัตน์ เล่ม 25 2519 หน้า 31 - 83 และ นายทนทวย (นามแฝง)
หมอลัดเลกับกรุงสยาม และมะริกันหนแรก
91. วอลเตอร์ เอฟ เวลดา ด.ก. หน้า 258
92. ชาติชาย พจนานนท์ ด.ก. หน้า 118 (อ้างอิงจาก จุดหมายเหตุเรื่องทศอเมริกัน
เข้ามาในรัชกาลที่ 3 เมื่อปีจอ พ.ศ. 2393 พิมพ์ในการบำเพ็ญพระกุศลพระเจ้าวรวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าชายนริยชาติสุชุมพันธ์ 2466 หน้า 15)

93. ก. หน้า 41
94. วอลเตอร์ เอฟ เวลลา ด.ก. หน้า 277
95. อานรายละเอียกใน ขจร สุพานิช ขอมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก

บรรณานุกรม

1. หนังสือ

- ขจร สุระวานิช ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นางจิต ชุมไพโรจน์ 16 สิงหาคม 2514
- _____ ฐานันดรไพร่ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519
- _____ ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2518
- ทอริช เวลส์. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ กาญจน์ สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์ แปล โครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ 2519
- ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2517
- ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกา หนังสือแปล ชุกนวิทย์ เล่มที่ 25 สำนักพิมพ์แพรวพินทยา 2519
- เคนเนธ เวลด์ ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย 1828 - 1958 สภาคริสตจักรแห่งประเทศไทย ก.ศ. 1958
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1171 - 1173 พิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพครบ 202 ปี 24 กุมภาพันธ์ 2513
- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1173 พิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพครบ 203 ปี 24 กุมภาพันธ์ 2514
- จอห์น กรอว์ฟอว์ก เอกสารกรอว์ฟอว์ก ไพโรจน์ เกษมณีกิจ แปล กรมศิลปากรพิมพ์ 2515
- เคลาส์ เวงก์ และ โรสเซ็นแบร์ก, เคลาส์ เยอรมันมองไทย สำนักพิมพ์เกล็ดไทย 2520
- พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารการนับพระราชหัตถเลขา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจสุศพ นายไถ่ทอง พรประภา 4 กันยายน 2511
- พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพิธีสิบสองเดือน สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา 2509
- โจว ค้า กวน บันทึกว่าด้วยชนบทธรรมเนียมประเพณีของจีนละ โรงพิมพ์ชวนพิมพ์ 2510

เฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พิมพ์ในฤกษ์วาระครบ 210 ปี วันพระบรมราช

สมภพ 24 กุมภาพันธ์ 2521

เฉลิม อยู่เวียงชัย ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงธนบุรีและ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เอกสารนิเทศ

การศึกษา ฉบับที่ 116 กรมการฝึกหัดครู 2514

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชูปถัมภ์ ความทรงจำ สำนักพิมพ์สมาคมสังคมนักเขียนแห่งประเทศไทย

2506

..... พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 2 เล่ม องค์การคำของกรุงสุโขทัย 2505

..... ไทยรบพม่า สำนักพิมพ์แพรวพินทยา 2514

..... ชุมนุมพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน

เพลิงศพพระเทพคุณาธาร 21 มีนาคม 2514

ถนน อานามวัฒน์ ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร ลาว ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น องค์การคำ

ของกรุงสุโขทัย 2516

ทวีศักดิ์ ลอมคิม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายู ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สำนักพิมพ์แพรวพินทยา

2516

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 องค์การคำของกรุงสุโขทัย

2503

..... พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 องค์การคำของกรุงสุโขทัย 2504

..... พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 2 เล่ม องค์การคำของกรุงสุโขทัย

2504

ไทยสถาปนาภคินิธิ์เขมร พิมพ์แจกในงานกุศลพระราชทาน 26 ตุลาคม 2505

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ประวัติศาสตร์และการเมือง หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย

โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516

นิโคลัส แรตแวล ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม สันต์ ท. โกมลบุตร

แปล สำนักพิมพ์ก้าวหน้า 2506

นันทา วรณกิจวงศ์ ชีวประวัติ เซอร์ เจมส์ บรูก กรมศิลปากร พิมพ์ 2514

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประมุขพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
พิมพ์ในงานทำบุญของอายุครบ 60 ปี ของ เจ้าจอมมารดาเดือน รัชกาลที่ 5 6 กุมภาพันธ์
2478

เนื่องในวันเฉลิมพระชนมายุ ครบ 3 รอบ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ 12 สิงหาคม
2511 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2511

ม.จ. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ "หัวใจของวรรณคดีไทย" วรรณไวทยากร ฉบับวรรณคดี
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2520

ประชุมพงศาวดาร ภาค 1-2 ในชุดประชุมพงศาวดาร เล่ม 2 องค์การการของกรุงสุโขทัย 2506

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 55 ว่าด้วยอังกฤษเข้ามาขอทำสัญญาค้าขายไทย - เมื่อครั้งรัชกาลที่ 2 ชุดประชุม
พงศาวดารเล่มที่ 31 องค์การการของกรุงสุโขทัย 2512

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62 หักฝรั่งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ชุดประชุมพงศาวดาร เล่ม 34-35
องค์การการของกรุงสุโขทัย 2512

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชมงคลการกรุงธนบุรี ชุดประชุมพงศาวดาร เล่ม 40 องค์การการ
ของกรุงสุโขทัย 2512

ปิยนาด มุขนาก บทบาททางการเมือง การปกครองของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ดวงมด 2520

พงศาวดารทวน (เวียงนามสือ) นายทอง แผล พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายทวี เทวียนระวี
5 กรกฎาคม 2509

พลกุล อังกีมันท์ บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ประจักษ์การพิมพ์ 2515

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต สำนักพิมพ์คลังวิทยา 2505

พระเจ้าน้องนางเธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ พระราชมงคลการพิมพ์ 7 เล่ม องค์การการ
ของกรุงสุโขทัย 2505

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงฟื้นฟู

วัฒนธรรม โรงพิมพ์พระจันทร์ 2514

ไพฑูริย์ มีกุด ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี โรงพิมพ์อุดมสิน ไม่ปรากฏปีพิมพ์

หมอง หินทอง ประวัติศาสตร์พม่า เพชร สุมิตร แปล โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
ยอร์ฮันส์ เฟลด์ส หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4 กองกวีศึกษา ป.ศ. 1961

รวมปาฐกถาจากสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย พ.ศ. 2520-2521 สมาคมสังคมศาสตร์

แห่งประเทศไทย 2521

ลาอูแบร์ จดหมายเหตุลาอูแบร์ฉบับสมบูรณ์ 2 เจม สัตต์ ท. โกมลบุตร แปล สำนักพิมพ์ก้าวหน้า 2510

วอลเตอร์ เอฟ. เวลดา แผนดินพระนั่งเกล้า นิจ ทองโสภิต แปล สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์

แห่งประเทศไทย 2514

วัน วิจิต จดหมายเหตุวัน วิจิต ฉบับสมบูรณ์ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 79 พิมพ์ในงานศพ

นางเจิม ลุประสงค 2516

วิไลเลขา บุรณศิริ กับคณะ ประวัติศาสตร์ไทย 2 มหาวิทยาลัยรามคำแหง 2521

วชิรชัย มวลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

2516

กิตติชัย ขาญเฉลิม (นายหนวดย นามแฝง) หมอปักเคกับกรุงสยาม และมริกันหนแรก รัชการมภ์

การพิมพ์ 2508

กิตติภากร, กรม อิทธิธรรมนิยมทาง ๆ 2 เจม สำนักพิมพ์คลังวิทยา 2515

..... ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระมหาโพธิวงศาจารย์ อันตโรตเถระ 9 พฤศจิกายน 2511

กิตติภากร , กรม คำให้การเรื่องทัพนวนในรัชกาลที่ 3 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกกฤษณ์

สืระรา 25 ธันวาคม 2519

..... พุทธศาสนคคิและรวมเรื่องเมืองกาญจนบุรี พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเทพมงคล

รังษี (กั พุทธิโรตเถระ) 7 เมษายน 2511

..... เรื่องกฎหมายตราสามดวง กรมกิตติภากรพิมพ์ 2521

ศิลปากร, กรม จดหมายเหตุความทรงจำ ของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์ในงานพระราชทาน

เพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี 26 ตุลาคม 2501

..... สัมพันธ์ภาพระหว่างไทย-จีน กองจดหมายเหตุแห่งชาติ พิมพ์ 2521

..... ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาฉบับหอสมุดแห่งชาติ พันกรพิทวง เรือง เครองนันท์ (ทองดี
ชนวิทย์) แปล สำนักพิมพ์แพรววิทยา 2513

ศิลปากร, กรม บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทย กับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17
เล่ม 1,2 ไพโรจน์ เกษมณีกิจ แปล กรมศิลปากรพิมพ์ 2512 - 2513

..... ขุนช้างขุนแผน 3 เล่ม สำนักพิมพ์คลังวิทยา 2506

..... คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า
หลวงประเสริฐ อักษรนิติ สำนักพิมพ์คลังวิทยา 2515

สมบัติ พลายน้อย เล่าเรื่องเมืองบางกอก พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานรัชประชา (สรวล สุทโธทัย)
24 กันยายน 2520

สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร ประเพณีไทยโบราณ สำนักพิมพ์แพรววิทยา 2519

พระเจ้าบรมวงศ์เธอสมมทอมรพันธ์ เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพหม่อมหลวงชชาติ กำภู 16 ธันวาคม 2512

สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์ การปฏิรูปภายในกรุง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปิยมหาราช เอกสารการ
นิเทศการศึกษา ฉบับที่ 166 กรมการฝึกหัดครู 2518

สั่น เปื่องวงษ์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย - รัตนโกสินทร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา 2518

หลวงสิทธิสยามการ สัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างสยามกับต่างประเทศ พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพหลวงสิทธิสยามการ 20 พฤษภาคม 2506

สุกัญญา คีร์นิธ ประวัติการหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช (พ.ศ. 2325-
2475) บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช 2520

ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช กฎหมายสมัยอยุธยา คณะกรรมการจัดงานอนุสรณ์อยุธยา 2510

ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์ ประวัติศาสตร์ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325-2394) นิพนธ์การพิมพ์ 2515

ม.ร.ว. อภัย รพีพัฒน์ สังคัมไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และ พรณี สรรพภูมิ แปล มานูรีโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ 2521
พระยาอนุমানราชธนะ (เสริญโกเศศ-นามแฝง) จี๊วทชาวไทยสมัยก่อน ราชบัณฑิตยสถาน 2510
 เอ.บี กริสไวลด์ "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่ง
วันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน 1 ตุลาคม 2511
 เชนรี เบอร์นี เอกสารของเชนรี เบอร์นี เล่ม 1 เล่ม 2 ตอน 2 ไพโรจน์ เกษมณีกิจ และ
 คนอื่น ๆ แปล กรมศิลปากร 2514 - 2520

D.G.E. Hall., A History of South-East Asia, Third Edition, The
 Macmillan Press Ltd., London, 1968.

G.E. Harvey, History of Burma, Frank case, London 1967.

John Crawford, Journal of an Embassy from the Governor-General
of India to the Court of Siam and Cochin-China Oxford University
 Press, Kuala Lumpur, 1967,

Klaus Wenk, The Restoration of Thailand Under Rama I 1782-1809
 Translated by Greeley Stahl, The University of Arizona Press,
 Tucson 1968.

The Siam Society "Relationship With Burma Part 2" The Siam Society
Journal, Vol. VI Bangkok, 1959

2. ปริญญานิพนธ์

ชาศิราย พจนานนท์ ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกาใน
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1 - 3 พ.ศ. 2325 - 2394) ปริญญานิพนธ์ การศึกษา
มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2517

ปริศนา สิรินาม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองลานนาไทย สมัยรัตนโกสินทร์

ก่อนต้น ปริญญาโท การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสาณมิตร 2516

พลับพลึง มุศลิศ ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสสมัยอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์

ถึงรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. 2199-2246) ปริญญาโท การศึกษามหาบัณฑิต

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสาณมิตร 2519

ภรณ์ดี มหาชน การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญาโท

การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสาณมิตร 2518

สมคิด ศรีสิงห์ การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปริญญาโท การศึกษามหาบัณฑิต

วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสาณมิตร 2515

3. วารสาร

ขจร สุขพานิช "ตอนต้นการปฏิรูปการของสมเด็จพระเอกาทศรถ" ตอน 3 นิตยสารศิลปากร

11(4) : 68-91 พฤศจิกายน 2510

เจ. เจ. โบเลส "บันทึกเหตุการณ์เกี่ยวกับการเสียดินแดนศรีอยุธยา พ.ศ. 2310" แถลงงาน

ประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี 2(2) : 19-26 พฤษภาคม 2511

นันทนา เทชะวนิชย์ "ตำแหน่งสังฆปริณายกกับการปกครองคณะสงฆ์ในประเทศไทย" วารสาร

ประวัติศาสตร์ 3(2) : 79-90 พฤษภาคม-สิงหาคม 2521

รอง สยามานนท์ "พระยาราชวาท : กำเนิดพระราชหัตถเลขาของพระเจ้าแผ่นดินสยาม"

แถลงงาน ประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี 2(2) : 59-100 พฤษภาคม 2511

สังข์ พัทธโนทัย "พระเจ้าตากในพงศาวดารจีน" วิทยาสารปริทัศน์ 47(24) 20 ธันวาคม

2513

สุรัตน์ วรางกรณ์ "สงครามอังกฤษ - พม่าครั้งที่ 1 (ค.ศ. 1824-1826)" วารสาร

ประวัติศาสตร์ 2(3) : 27-70 กันยายน-ธันวาคม 2520

ภาคผนวก ก

จากหนังสือ "พระราชวิจารณ์" ร. 5

เรื่อง "จดหมายความทรงจำกรมหลวง

นรินทร์ เทวี" ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2459

(ก) พระราชสาส์น สมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาจำเริญทาง
พระราชไมตรี มาถึงพระเจ้านครตั้งเกีย

ควยแดงให้	จิวแหว	} จ้าทูลพระราชสาส์นคุมชนจามจุรี
	จิวเซียง	
	จิวเกวียน	
	จิวถึก	
	จิวมัญ	
	จิวทงกาว	

เป็นเครื่องราชบรรณาการ มาจำเริญทางพระราชไมตรีแลไมตรีตามข่าวกล่าวความ
สุขสวัสดิมงคลนั้น ขอบพระไทยเจ้าตั้งเกียหนักหนา แล้วจึงว่าแต่ก่อน เมืองเวียงจันทน์ เมือง
พวน เมืองคำเกิด เมืองนคร 4 เมืองนี้ เคยขึ้นแก่เมืองตั้งเกียแล้วมิได้ไปขึ้น ความข้อ
ถึงกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ยกไปตั้งเมืองเวียงจันทน์ เมืองพวน แลเมืองลาวทั้งปวงมาเป็น
ข้าขอบขัณฑสีมา พระเจ้าเวียงจันทน์องค์เก่าถึงแก่พิราลัยแล้ว กรุงพระมหานครศรีอยุธยามี
ความเบ็ดเตล็ดการุณยให้เสียดราชประเพณีทำนุบำรุงปลูกเลี้ยงตั้งเจ้านันทเสนเป็นราชบุตร ให้ขึ้น
มาครองเมืองเวียงจันทน์บุรีสืบตระกูลสุริยวงษ์ต่อไป แลกรุงพระมหานครศรีอยุธยา จะได้
กำหนดห้ามปรามเมืองลาวทั้งปวงให้ละชนบทธรรมเนียมประเพณีในราชเดียดินมิได้ แลเมืองพวน
กับเมืองเวียงจันทน์เกิดวิวาทรบพุ่งกัน แล้วเมืองเวียงจันทน์แต่งกองทัพไปตีเมืองพวนอีก

แลกกองทัพเมืองเงอานยกมารบกับกองทัพเมืองเวียงจันทน์ แล้วยกมาตีเมืองเวียงจันทน์ก็ ฝ่าย
 กรุงพระมหานครศรีอยุธยาหาแจ้งเหตุผลไม่ ต่อมีทูตอักษรเจ้านันทเสนบอกลงไป ว่าเจ้า
 ตั้งเกียแตงกองทัพมาตีเมืองเวียงจันทน์จึงแจ้งเหตุให้กองทัพยกขึ้นไปหวังจะใคร่พบกับกองทัพตั้งเกีย
 เจริญใหญ่ เหตุผลเป็นประการใด ก็ขึ้นไปถึงเมืองเวียงจันทน์ ก็หาทันกองทัพเมืองตั้งเกียไม่
 ต้องยกไปถึงเมืองพวน ก็บัดนี้คิดตามไปเถา เกรงว่าจะล่วงเกินชนตมเสมาราชธานี จึงยก
 กองทัพกลับมา ฝ่ายกรุงพระมหานครศรีอยุธยานี้ ค่างทศพิชราชธรรมอันเสมอมิได้คิดเบียด
 เบียดเกิบานเมืองใหญ่ นอยลูกคาวานิชนานาประเทศมีแต่เมตตาเป็นตน อุปมาดุจดังเขาพระสุเมรุ
 ราชแลมหาสมุทรสมุทรอันเป็นที่พำนักนั้นอาไศรยแก่เทวามนุษย์แลฝูงมีจนาชาติทั้งปวง มิฉะนั้น
 เสมือนหนึ่งมหาพฤษภาชาติคนใหญ่เป็นที่อาไศรยแก่ฝูงนกทั้งปวงอันเข้าพึ่งพิงกระทำการรังพักใช้
 ครันสกลไปผูกพันปีกหางบริบูรณ์แล้วบินไปทั่วทิศานุทิศ โดยความปราดนาสาทุกแห่งตน แลซึ่ง
 ครันก่อนของเชียงสือแตกจากเมืองโลกหนายหนีเข้ามาพึ่งกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ก็ทำนุบำรุง
 เลี้ยงให้เป้นสุขโดยตระกูลกระษัตริย์สุริยวงษ์ แล้วกลับขึ้นไปเมืองโลกหนาย อุปไมยเหมือนสกล
 ปักษาอันมีขนปีกหางบริบูรณ์แลบินไปสู่ประเทศแห่งตนโดยปราดนาหาไทยอันตรายมิได้ ก็เป็นที่ยินดี
 แห่งกรุงพระมหานครศรีอยุธยาโดยกรุณาหารังเกียจมิได้ แลซึ่งวาทของเชียงสือไม่อยู่แต่เมือง
 โลกหนาย ยกกองทัพไปกรุงศรีบ้านนอยเมืองใหญ่ จนแดนเมืองตั้งเกีย ๆ แดงกองทัพตี
 ฆ้องเชียงสือแตกก็มานั้น ความข้อนี้เป้นระยะทางไกล ยังหาแจ้งเหตุผลตระหนักไม่ แลซึ่ง
 ว่ากองทัพเมืองตั้งเกียจะยกมาต้องเชียงสือ ขอให้กรุงพระมหานครศรีอยุธยาแดงกองทัพไปตั้ง
 อยู่ปลายแดน ถ้าองเชียงสือแตกมาให้ช่วยจับกุมส่งให้เจ้าตั้งเกีย จะตอบแทนสนองคุณนั้น
 ฝ่ายกรุงพระมหานครศรีอยุธยาเป้นมิ่งที่ระเรจจาเลย กวญเหตุหาเป็นคุณแล้วจะให้กลับเป็น
 โทษดังนี้ มิทราบประเพณีธรรม ประการหนึ่งกิตติศัพท์จะภาไปนานาประเทศ เมืองใหญ่นอยทั้งปวง
 ว่ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาเห็นแก่ลาภสการ เมืองตั้งเกียเท่านั้น ช่วยจับกุมองเชียงสือส่งไปให้
 ไม่มีความเมตตากรุณาเลย จะกระหาคีเตียนข้อนี้ปรากฏอยู่ฟ้าดินภูมิบังควร อันกรุงพระมหานคร
 ศรีอยุธยาจะประพฤติกิจการจะทำได้ก็แต่โดยกลองทศพิชราชธรรมตามประเพณี เจ้าตั้งเกียกับ
 ฆ้องเชียงสือเป็นข้าศึกกัน ถ้าจะไ้รับว่ากล่าวทั้งสองฝ่ายพอจะเรจจาได้ อนึ่งซึ่งว่าขอให้กรุง
 พระมหานครศรีอยุธยาแดงกองทัพไปตั้งอยู่ปลายแดนนั้น จะยากอะไรมี แต่หากองทัพ

องเชียงสือแลกงทัพเมืองเว้เมืองเง็กเป็นญวนเหมือนกัน ฝ่ายไทยมิได้กำหนดรูปพรณสัญญา
เกลือกจะเกิดอริวิวาทรบพุ่งกัน ก็จะมีของคลองพระราชไมตรีแลไมตรีไป อันประเพณี
กรณีตราตราเมืองใหญ่หน้อยทั้งปวง ก็ยอมรู้จักกำหนดขอบเขตแดนมาราชาขึ้นเขตรแดนซึ่งกัน
แลกันอยู่สัน เจ้าตั้งเกียกทั้งมีญวนดำรงไพร่ฟ้าชาวแผ่นดิน ให้คำร้หัจงขอบนั้นเด็ก ทาง
พระราชไมตรีแลไมตรีทั้งสองพระนครจะไคว้นการมันคงสืบไป

(ข) วัน 12¹ คำจุลศักราช 1171 ปีเสงเอกศก เพลาเช้าโมง บาท
6 111 ได้ฤกษ์ขุดพระราชสาส์นกระษัตริย์สมเส่นหมึกไปกรุงเวียตนาม

พระยาโกษา

พระยาอุไทยธรรม

พระยาพิพิธโกษา

พระอัครกษัตริย์

พระอภัยพิพิธ

ขุนสารประเสริฐ

ขุนมหาสิทธิ

พระราชมนตรียุวน

นั่งพร้อมกันต่อพระมณฑป

หมื่นเทพไมตรีชูป แล้วปิดตราประจำพระราชสาส์นอักษรไทยตีตราโลโคทอง 1

พระราชสาส์นคำทับอักษรจีนตีตราโลโคทอง 1 แล้วเชิญตราพระกรุฑพาห์ประจำนิก 2 ทอง
แล้วใส่กล่องไม้กลึง แล้วใส่ถุงไหมค

พระราชสาส์นไป ณ วัน 12¹ คำ จุลศักราช 1171 ปีเสงเอกศก
6 111

พระราชสาส์น สมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาปราบคาภิเศกใหม่
จำเริญพระราชไมตรีมาแจ้งแก่สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียตนาม ถวายพระบาทสมเด็จพระบรมนาถนรม
นพิตรพระพุทธรเจ้าหลวงผู้ทรงพระคุณอันมหาประเสริฐ เสด็จปราบคาภิเศกครองราชสมบัติ

ทำนุบำรุงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเสมอเหมือนไพร่พลเสมอกัน แลพระบรมวงษานุวงศ์ เป็นสุขสืบมาได้
 ยี่สิบแปดปี ครั้นถึง ณ เดือนหกปีมเสงเอกศกทรงพระประสูติ แลพญไค้ประกอบพระโอสถถวาย
 ทาง ๆ พระโรคนั้นมิไค้คลาย ณ เดือนเก้าแรมสิบสามค่ำเพลาสามยามเจ็ดบาทเสกข์สุวรรณก
 ไค้จกแจงเครื่องต้นสำหรับกระษัตริย์ทรงพระบรมศพแล้ว เชิญเสกข์เข้าสู่พระบรมโกศทองคำ
 ประดับพลอย ตั้งกระบวนแห่แต่พระมหามงกุฎเชิร เชิญมาสถิตย์ไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท
 ประดับด้วยเครื่องสูง มีพระมหาเศวตฉัตรครอบเครื่อง ภูเขาเฉลิมพระเกียรติยศตามราชประเพณี
 พระมหากระษัตริราชเจ้าสืบมาแต่ก่อน ครั้นเพลาเช้าแลเย็นไค้ไปถวายบังคมกระทำสักการบูชา
 พระบรมศพเป็นนิจมิไค้ขาด แลพระวงษานุวงศ์ทั้งปวงก็พร้อมมูลกัน จักแจงแวงพระบรมศพฉลอง
 พระเชษฐพระคุณเป็นปรกคิอยู่ แต่เจ้าเหม็นผู้หลานที่เป็นบุตรเจ้าตามแผ่นดินหลัง ซึ่งสมเด็จพะพุทธ
 เจ้าหลวงทรงพระเมตตาชุบเลี้ยง ให้เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตริราชธิดานั้น ห้ามกระตัญญูพระเช
 พระคุณไค้ คบคิกกันพี่น้องที่รวมบิดาเดียวกันทั้ง 3 คน แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยไทยมอญเป็นทบ
 พิจารณาไค้ความเปนสัจ จึงให้เสนาบดีปรึกษาเห็นว่าเป็นคนหาที่มีความสัจคัญญูไค้ เลี้ยงไว้จะเป็น
 เลียนสัทรุแผ่นดิน จึงให้ประหารชีวิตเสียแต่ ณ เดือนสิบขึ้นห้าค่ำแล้วกรงพระมหานครศรีอยุธยา
 ทุกวันนั้นกราบกราบปรกคิเหมือนแต่ก่อน อยาให้สมเด็จพะเจ้ากรุงเวียงคนามทรงพระวิคคโดย
 แลขังการพระเมรุพระบรมศพ ต่อ ณ เดือนห้าขึ้นสิบสี่ค่ำแล้วกาลณจึงจะไค้ถวายพระเพลิง
 พระบรมศพ บัคนแวงให้

พระยาศรีสุริยพาหะ	ราชทูต	
พระราชเสนา	อุปทูต	
หลวงจิตรเสนา	ตรีทูต	
ขุนศรีเสนา	ลาม	
หมื่นหาญธลาไชย	ลาม	
	ไทยฉบบ 1	} ข้อความต้งกัน
จำทูลพระราชสาส์นออกมาเป็นอักษร	จีนฉบบ 1	
	ญวนฉบบ 1	

(ค) พระราชสาส์นพระเจ้ากรุงเวียตนาม กำนับมายังสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาให้ทราบ ถวายเทียนรุ่งเคญบิคาทำการตักเทียนปราบปรามหัวเมือง ในแคว้นเมืองฉวนประมาณร้อยครั้ง จึงสิ้นเทียนหนามคืนไคบ้านเมืองคังเกา จึงไคตั้งเป็นกฎหมายอย่างธรรมเนียม แล้วตั้งแต่งขุนนาง อาณาประชาราษฎร์ จึงไคอยู่เย็นเป็นสุขสืบมา จนถึงยาลอง 18 ปี เดือนยี่ทรงพระประชวรลง หมอประกอบยาถวายก็หาชอบโรคไม่ ขาผู้น้อยกับขุนนางทั้งปวง เข้าไปพยาบาลอยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน จนถึง ๗ วันก็เดือนสามขึ้นสิบเอ็ดค่ำ ขาผู้น้อยและขุนนางฝ่ายทหาร พลเรือน อยู่พยาบาลพร้อมกัน จึงมีรับสั่งให้ช่วยกันรักษาบานเมือง และสั่งสอนแก่ขาผู้น้อยทุกประการ ครั้นวันเดือนสามแรมสี่ค่ำเพลาเช้าสี่โมงเศษ เทียนรุ่งเคญบิคาพระชนม์ไปเมืองฟ้า ขุนนางและอาณาประชาราษฎร์มีความทุกข์โศกอาลัยยิ่งนัก แล้วช่วยกันจัดแจงไว้พระศพตามอย่างตามธรรมเนียม แล้วเชิญพระศพเข้าไว้ในที่ฝังวางยินเคียน ขาผู้น้อยกับเจ้านองเจ้าหลานและขุนนางทั้งปวงนุ่งขาวห่มขาวอยู่ในระหว่างทุกข์ กว่าจะครบสามปีแล้วสั่งให้เหล่ไปทำหนังสือรับสั่งแจกไปทุกเมือง แลการพระศพนั้นยังให้ขุนนางผู้ใหญ่จัดแจงเครื่องพระศพอยู่ ต่อเมื่อไคจัดครบแล้วจึงจะไคเชิญพระศพไปฝัง แลเทียนรุ่งเคญบิคาสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาพระองค์ก่อน เปนทางพระราชไมตรีสนิทยิ่งนัก จึงแต่งให้เหล่ไปตา ทำตรีนิคึกหาพระราชทูต พิณเอยกวานที่กล่ากายเกอกรุ่งเลื่องหาอุปทูต กงใบเทียมชื่อหายหยุนหาตรีทูต เข้ามาแจ้งความให้ทราบ

พระราชสาส์นมา ๗ วันเดือนห้าขึ้นสี่ค่ำ มินมางปีคัณ

ภาคผนวก ข.

หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี

ประเทศอังกฤษ แล ประเทศสยาม คฤศต์ศักราช 1826

- - - - -

สมเด็จพระบวรราชพิตรพระพุทธรเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ล้นเกล้า
 ล้นกระหม่อมพระราชวังบวรสถานมงคล มีรับสั่งโปรดเกล้าฯ ให้ท่านอรรคมหาเสนาบดีผู้ใหญ่
 ฝ่ายกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา พร้อมกันทำหนังสือสัญญากับกะปิตันหันตรีบาร์ในทูตอังกฤษ
 ฝ่ายกรุงอังกฤษอัน ณ ะบันอิตอินเคียกุ่มบันนีผู้ครองอินเคียของอังกฤษอยู่ในมังกับกิงอันปาลีแมน
 อังกฤษ กับเรตอัน ณ ะบันลอคอาห์ลิสเจ้าเมืองมังกะลา แลขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายกรุงอังกฤษ
 พร้อมกันแต่งให้กะปิตันหันตรีบาร์นี้เป็นทูตแทนตัวมาทำหนังสือสัญญากัยท่านอรรคมหาเสนาบดีผู้ใหญ่
 ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ไทยกับชาติอังกฤษได้เป็นพันธมิตรไมตรีไว้ความสำคัญรักใคร่
 ค่ายนำใจอันซื่อตรงสุจริตต่อกันทั้งสองฝ่าย ไทยอังกฤษทำหนังสือสัญญารวมกันสองฉบับ ให้ไว้
 ณ กรุงไทยฉบับหนึ่ง ให้หัวเมืองใหญ่เมืองน้อยซึ่งขึ้นแก่กรุงรวมทั้ง ให้ไว้ ณ เมืองมังกะลา
 ฉบับหนึ่ง ให้หัวเมืองใหญ่น้อยซึ่งขึ้นแก่กรุงอังกฤษรวมทั้ง ปิตราหลวงตราท่านอรรคมหาเสนาบดี
 ผู้ใหญ่ ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาลงในหนังสือสัญญาทั้งสองฉบับเป็นสำคัญ ปิตราเรศอรรธะ-
 บันลอคอาห์ลิสเจ้าเมืองมังกะลา ตรากุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายกรุงอังกฤษลงในหนังสือสัญญาทั้งสองฉบับ
 เป็นสำคัญ

ข้อ 1 ว่า อังกฤษกับไทยเป็นไมตรีรักใคร่โดยความซื่อสุจริตซื่อตรงต่อกัน ไทยมิได้
 คิร้ายที่จะเบียดเบียนทำสิ่งไรต่ออังกฤษ ๆ มิได้คิร้ายจะเบียดเบียนทำสิ่งไรต่อไทย แต่บรรดา
 บ้านเมืองซึ่งขึ้นแก่อังกฤษทั้งสิ้น ไทยไม่ไปเบียดเบียนพ่วงชิงเอาบ้านเมืองเขตรแดนของอังกฤษ

*หอสมุดวชิรญาณ จกทนายเหตุ รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1188 สัญญาทางพระราชไมตรี
 กับอังกฤษ "ตัวสนธิสัญญา" เลขที่ 6 ก มัค 4.

แต่บรรดาบ้านเมืองซึ่งขึ้นแก่ไทยทั้งสี่อังกฤษไม่ไปเบียดเบียนพึ่งซึ่งเอาจ้านเมืองเซกเรน
ไทย ๆ จะจัดแจงเซกเรนไทยตามอย่างธรรมเนียมประการใดก็ตามแต่ใจไทย

ข้อ 2 ถ้าบ้านเมืองใดซึ่งขึ้นแก่อังกฤษ จะทำสิ่งใดให้เหลือเกินต่อเมืองไทย ๆ ไม่
ไปทำอันตรายแก่บ้านเมือง จะบอกแก่อังกฤษก่อน อังกฤษจะวาทกล่าวให้โดยสัจโดยจริง ถ้า
ผิดอังกฤษจะทำโทษตามความผิด ถ้าบ้านเมืองใดซึ่งขึ้นแก่ไทยจะทำสิ่งใดให้เหลือเกินต่ออังกฤษ ๆ
ไม่ไปทำอันตรายแก่บ้านเมือง จะบอกกล่าวแก่เมืองไทยก่อน ไทยจะวาทกล่าวโดยสัจโดยจริง
ถ้าผิดไทยจะทำโทษให้ตามความผิด ถ้าบ้านเมืองไทยซึ่งอยู่ใกล้เมืองอังกฤษ จะยกกองทัพเรือไป
ถ้าเจ้าเมืองอังกฤษถามว่าจะไปไหน เจ้าเมืองไทยจะต้องบอกแก่เจ้าเมืองอังกฤษ ถ้าบ้านเมือง
อังกฤษซึ่งอยู่ใกล้เมืองไทยจะยกกองทัพเรือไป ถ้าเจ้าเมืองไทยถามว่าจะไปไหน เจ้าเมือง
อังกฤษจะต้องบอกแก่เจ้าเมืองไทย

ข้อ 3 ถ้าบ้านเมืองของไทยของอังกฤษ ฝ่ายทิศตะวันออกฝ่ายทิศตะวันตก ทิศลมว่า
ทิศลมสำเภาที่อยู่ใกล้ต่อแดนกัน ถ้าอังกฤษส่งสายด้วยเซกเรนยังไม่รู้แน่ ก็ให้เจ้าเมืองฝ่าย
ข้างอังกฤษมีหนังสือ แต่งคนแลชาวคานมาไต่ถามเจ้าเมืองฝ่ายไทยที่อยู่ใกล้กัน เจ้าเมืองฝ่าย
ไทยจะแต่งกรมการแลชาวคานพร้อมด้วยคนเจ้าเมืองฝ่ายอังกฤษไปกำหนดที่ที่แดนต่อกันให้รู้ เปนแน่
ทั้งสองข้างโดยทางไมตรี ถ้าเจ้าเมืองฝ่ายไทยส่งสายด้วยเซกเรนยังไม่รู้แน่ ก็ให้เจ้าเมืองฝ่าย
ข้างไทยมีหนังสือ แต่งคนแลชาวคานมาไต่ถามเจ้าเมืองฝ่ายอังกฤษที่อยู่ใกล้กัน เจ้าเมืองฝ่ายอังกฤษ
จะแต่งกรมการแลชาวคาน พร้อมด้วยคนเจ้าเมืองฝ่ายไทยไปกำหนดที่ที่แดนต่อกัน ให้รู้แน่ทั้งสอง
ข้างโดยทางไมตรี

ข้อ 4 ถ้าคนของไทยหนีไปอยู่ในแดนอังกฤษ ไทยไม่ล่วงเกินเข้าไปจับกุมคนในแดน
อังกฤษ ไทยจะไปวาทกล่าวขอแต่โดยดี อังกฤษจะยอมให้ก็ได้ ไม่ยอมให้ก็ได้ ถ้าคนอังกฤษหนี
ไปอยู่ในแดนไทย อังกฤษไม่ล่วงเกินเข้าไปจับกุมคนในแดนไทย อังกฤษจะไปวาทกล่าวขอแต่โดยดี
ไทยจะยอมให้ก็ได้ ไม่ยอมให้ก็ได้

ข้อ 5 อังกฤษกับไทยได้ทำหนังสือสัญญาเปนไมตรีสุจริตต่อกันแล้ว ถ้าลูกค้าฝ่ายข้าง
อังกฤษไปมาค้าขาย ณ เมืองไทยที่เมืองมีสินค้ามาก สลอบกำปั่นเรือสำเภาจะไม่มาค้าขายได้
ไทยจะทำนุบำรุงให้หรือขายโดยสะดวก ถ้าลูกค้าฝ่ายข้างไทยไปมาค้าขาย ณ เมืองอังกฤษได้ ๆ เรือ

ถ้าเภสัชกรกำนันจะไปมาค้าขายได้ อังกฤษจะทำนุบำรุงให้ซื้อขายโดยสะดวก ไทยจะไปเมือง
อังกฤษ ๆ จะไปเมืองไทย ให้ทำตามอย่างธรรมเนียมบ้านเมืองทั้งสองฝ่าย ถ้าไม่รู้อย่าง
ธรรมเนียมให้ขุนนางไทยให้ขุนนางอังกฤษบอกอย่างธรรมเนียม ให้พวกไทยที่ไปเมืองอังกฤษ
ต้องทำตามกฎหมายอย่างธรรมเนียมเมืองอังกฤษทุกสิ่ง พวกอังกฤษไปเมืองไทยต้องทำตาม
กฎหมายอย่างธรรมเนียมเมืองไทยทุกสิ่ง

ข้อ 6 ถ้าลูกค้าฝ่ายเมืองไทยก็เมืองอังกฤษก็ จะไปซื้อขาย ณ เมืองมังกะลาแล
หัวเมืองขึ้นแก่อังกฤษ จะไปซื้อขาย ณ กรุงไทยแลหัวเมืองขึ้นแก่กรุงไทย ให้ลูกค้าเสียค่า
ธรรมเนียมในการค้าขายให้ตามอย่างตามธรรมเนียมบ้านเมืองทั้งสองฝ่าย ให้ลูกค้าแลไพร่
พลเมืองใดซื้อโคขายเองในเมืองนั้น ถ้าลูกค้าไทยถ้าลูกค้าอังกฤษจะมีคดีขอความสิ่งใด ๆ
ก็ให้ฟ้องร้องต่อขุนนางเจ้าเมืองกรมการฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษ ขุนนางเจ้าเมืองกรมการจะ
ชำระตัดสินให้ตามกฎหมายอย่างธรรมเนียมบ้านเมืองทั้งสองฝ่าย ถ้าลูกค้าไทยถ้าลูกค้าอังกฤษ
ก็ซื้อขายไม่สืบสวนว่าคนชั่วคนดี หรือขายปะคนชั่วพาเอาสิ่งของหลบหนีไป แลเจ้าเมือง
กรมการจะสืบสวนเอาตัวมาชำระให้โดยสุจริต ถ้ามีเงินมีของใช้ให้ก็ได้ ถ้าไม่มีเงินมีของให้แล
มิได้ตัวผู้หนี ก็เพราะลูกค้าทำผิดเอง

ข้อ 7 ถ้าลูกค้าฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษก็ จะไปซื้อขาย ณ เมืองอังกฤษแลเมืองไทย
จะขอตั้งห้างตั้งเรือน จะขอเช่าไร้ยางที่โรงเรือนใดสินค้า ถ้าขุนนางไทยถ้าขุนนางอังกฤษ
แลเจ้าเมืองกรมการไม่ยอมให้อยู่ก็อยู่ไม่ได้ ถ้ายอมให้อยู่จึงให้ลูกค้าขึ้นอยู่ตามสัญญาว่ากล่าวกัน
แลให้ขุนนางไทยแลขุนนางอังกฤษแลเจ้าเมืองกรมการช่วยดูแลเอาใจใส่ อย่าให้ไพร่บ้าน
พลเมืองทำข่มเหงแกุลูกค้า อย่าให้ลูกค้าทำข่มเหงแก่ไพร่บ้านพลเมือง ถ้าลูกค้าอังกฤษ
พวกอังกฤษ ลูกค้าไทยพวกไทยที่ไม่เกี่ยวข้อง จะขนเอาสิ่งของลงเรือสำเภาสลอบกำนันลากลับ
ไปบ้านเมืองเมื่อใด ก็ให้ไต่กลับไปโดยสะดวก

ข้อ 8 ถ้าลูกค้าจะไปค้าขายบ้านใดเมืองใดฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษก็ ถ้าสลอบกำนันเรือ
แลสำเภาของอังกฤษของไทยก็ จะเป็นอันตรายสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ขุนนางไทยแลขุนนางอังกฤษจะ
ช่วยทำนุบำรุงกว่าจะเสร็จ ถ้าสลอบกำนันเรือสำเภาของอังกฤษของไทยก็แตกลงที่บ้านใด
เมืองใด ไทยอังกฤษเก็บไต่สิ่งของในสลอบกำนันเรือสำเภาที่แตกมากน้อยเท่าใด ให้ขุนนาง

อังกฤษให้ขุนนางไทยชำระไต่เลียงเอาสิ่งของคืนให้แก่เจ้าของ ถ้าเจ้าของตายก็ให้คืนให้แก่พวกพ้อง ให้เจ้าของแลพวกพ้องแทนคุณผู้เก็บไต่ตามสมควร ถ้าพวกไทยพวกอังกฤษไปเมืองอังกฤษไปเมืองไทยก็ตาม สิ่งของพวกไทยพวกอังกฤษมีอยู่มากน้อยเท่าใด ให้คืนให้พวกพ้องของอังกฤษของไทย ถ้าพวกพ้องไทยถ้าพวกพ้องอังกฤษไม่มีที่เมืองนั้นอยู่เมืองอื่นมามิได้ จะแต่งคนถือหนังสือมารับเอาสิ่งของ ก็ให้ส่งสิ่งของให้แก่ผู้ถือหนังสือให้คืน

ข้อ 9 ถ้าลูกค้าชาวอังกฤษจะไต่มาค้าขาย ณ เมืองของไทยที่ยังไม่เคยไปมาค้าขาย ให้ลูกค้าเขาหาพระยาผู้ครองเมืองก่อน ถ้าเมืองไหนไม่มีสินค้าพระยาผู้ครองเมืองก็จะบอกว่าสดุดกำนันจะมาค้าขายหาสินค้าไหม ถ้าเมืองไหนมีสินค้าพอจะรับสดุดพอจะรับกำนันได้ พระยาผู้ครองเมืองก็จะให้สดุดไปให้กำนันมาค้าขาย

ข้อ 10 อังกฤษแลไทยสัญญาต่อกัน การค้าขายซึ่งจะมีต่อกันโดยสะดวกในเมืองอังกฤษ เมืองเกาะหมาก เมืองมลากา เมืองสิงหะโปรา แลเมืองของไทย คือเมืองนคร เมืองพัทลุง เมืองสงขลา เมืองตานี เมืองฉวาง เมืองไทร และหัวเมืองอื่น ๆ ลูกค้าจีน ลูกค้าแขก เมืองอังกฤษ ให้ไต่ค้าขายทางบกทางคลองโดยสะดวก ถ้าลูกค้าจีนลูกค้าแขก เมืองมฤท เมืองทวาย เมืองตนาว เมืองเย ซึ่งขึ้นกับอังกฤษจะเขามาค้าขาย ณ เมืองไทย อังกฤษจะมีหนังสือเข้ามาเป็นสำคัญ ให้ไต่ค้าขายทางบกทางน้ำโดยสะดวก แล้วจะห้ามมิให้ลูกค้าเอาฝิ่นซึ่งเป็นของต้องห้ามเขามาค้าขาย ณ เมืองไทยเป็นอันขาด ถ้าลูกค้าจีนเอาฝิ่นเข้ามาขายเมืองใด ให้พระยาผู้ครองเมืองเก็บรับเอาฝิ่นเผาไฟเสียให้สิ้น

ข้อ 11 ถ้าอังกฤษจะมีหนังสือมาถึงผู้ใด ณ เมืองไทยก็ดี ณ เมืองอื่น ๆ ก็ดี ให้ผู้นั้นเปิดหนังสือ มีใญ่ขึ้นเปิดหนังสือออกดู ถ้าไทยจะมีหนังสือไปถึงผู้ใด ณ เมืองอังกฤษก็ดี ณ เมืองอื่น ๆ ก็ดี ให้ผู้นั้นเปิดหนังสือ มีใญ่ขึ้นเปิดหนังสือออกดู

ข้อ 12 เมืองไทยไม่ไปชักชวนทางค้าขาย ณ เมืองตรังกะนู เมืองกลันตัน ให้ลูกค้าพวกอังกฤษไต่ไปมาค้าขายโดยคลองสะดวกข้างนาเหมือนแต่ก่อน อังกฤษไม่ไปเบียดเบียนพรบกานเมืองตรังกะนูหรือเมืองกลันตันด้วยการสิ่งใด

ข้อ 13 ไทยสัญญาต่ออังกฤษว่าไทยให้อยู่รักษาเมืองไทรและไพร่พลเมือง ๆ ไทรแลคนเมืองเกาะหมากเมืองไทรจะไต่ไปมาค้าขายอย่างเดิม แลโคกระบือแลเบ็ดไก่อแลปลาเข้าเปลือก

เขาสารซึ่งเป็นเพียงอาหารไพร่พลเมือง ๆ เกะหมาก แลถ้ามันในเมืองเกะหมากต้องการจะ
ซื้อแต่เมืองไทรไทยไม่เรียกภาษี แลปากน้ำคลองใด ๆ ที่เมืองไทร ไทยไม่ตั้งส่วนทด ไทย
เรียกเอาจึงกอบภาษีตามสมควร ไทยสัญญาว่าเจ้าพระยานคร กลับออกไปแตกกรุง จะปล่อย
ครอบครัวทาสชาวคนของพระยาไทรคนเก่าให้กลับคืนไปตามชอบใจ อังกฤษสัญญาต่อไทยว่า
ไม่ต้องการเอาเมืองไทร อังกฤษไม่รบกวเมืองไทร แลไม่ให้พระยาไทรคนเก่ากับชาวไทร
ของพระยาไทรคนเก่าไปรบกวทำอันตรายสิ่งทั้งสิ่งใด ณ เมืองไทรแลเมืองอื่น ๆ ซึ่งขึ้นกับ
เมืองไทร แลอังกฤษสัญญาว่าจะจัดแจงให้พระยาไทรคนเก่าไปอยู่เมืองอื่น ไม่ให้พระยาไทร
คนเก่าอยู่ที่เมืองเกะหมาก เมืองไทร เมืองเปหระ เมืองสลาหงอ เมืองพม่า ถ้าอังกฤษ
ไม่ให้พระยาไทรคนเก่าไปอยู่เมืองอื่นตามสัญญา ก็ให้ไทยเรียกเอาภาษีเข้าเปลือกเขาสารที่
เมืองไทรเหมือนแต่ก่อน อังกฤษสัญญาว่าไทยว่าแซกว่าจีน ซึ่งอยู่ ณ เมืองเกะหมากจะมาอยู่
ณ เมืองไทร อังกฤษไม่ห้าม

ข้อ 14 ไทยกับอังกฤษสัญญากันว่า ให้พระยาเปหระ กลองเมืองเปหระตามใจ
พระยาเปหระ ถ้าพระยาเปหระจะถวายดอกไม้ทองคำไม้เงิน ณ กรุงตามแต่ก่อน ก็ตามใจ
พระยาเปหระ อังกฤษไม่ห้ามปราม เจ้าพระยานครจะใช้ไทยให้แขกใช้จีนคนฝ่ายไทยลงไป
เมืองเปหระโดยที่ 40 คน 50 คน ถ้าพระยาเปหระจะใช้ศักรัวันกรมการฝ่ายเมืองเปหระมาหา
เจ้าพระยานคร อังกฤษไม่ห้าม ไทยอังกฤษไม่ยกกองทัพไปเบียดเบียนรบกว ณ เมืองเปหระ
อังกฤษไม่ให้เมืองสลาหงอมารบกวเมืองเปหระ ไทยก็ไม่ไปรบกวเมืองสลาหงอ การซึ่ง
สัญญาเมืองไทร เมืองเปหระ 2 ข้อนี้ ต่อเมื่อเจ้าพระยานคร กลับออกไปแตกกรุง จึงจะได้จัดแจง
ตามสัญญา

แลความสัญญา 14 ข้อนี้ให้ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษ ทุกหัว เมืองใหญ่
หัวเมืองน้อยทั้งสี่ด้วยกันทั้งเอาถ้อยคำสัญญานี้เถิด แลหนังสือสัญญานี้ทานอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่
ณ กรุงเทพฯ กับกะปิตันหันตรีบารนี้ ทั้งเรศอันบันลอคอำหรัลลิตเจ้าเมืองมังกะลาใช้ให้เป็นเหตุ
เข้ามาแทนตัวเจ้าเมืองมังกะลา พร้อมกับทำ ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาณพระที่นั่ง
เจ้ากรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เป็นอักษรไทยอักษรมาลายูอักษรอังกฤษ ทำแล้วเสร็จ ณ วันอังคาร
เดือนเจ็ด แรมค่ำหนึ่ง ศักราชไทย 1188 ปีจออัฐศก ศักราชฝรั่ง 1826 ปีเดือนยุน 20

วัน ปิดตราทานอัครมหาเสนาบดี แลปิดตราเกษมสันตริবারะนี้ลง เป็นสำคัญทั้งสองฉบับ แล้ว
ฉบับหนึ่งกะปิดตันหันตริবারะนี้เอาออกไปปิดตราเจ้าเมืองมังกะดา ฉบับหนึ่งปิดตราหลวง ณ
กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา เจ้าพระยาบวรฯ เอาออกไปไว้ ณ เมืองไทร กะปิดตันหันตริবারะนี้
กำหนดใน 7 เดือน ๓ เดือนนี้ ปร้ออัฐกจะกลับมาให้ถึงเมืองเกาะหมาก แล้วจะเอาหนังสือ
สัญญามาเปลี่ยนต่อพระปริวัค ณ เมืองไทร ไทยกับอังกฤษก็จะเปนไมตรีกันสืบต่อไปไม่รู้สิ้น
ไม่รู้สุดชั่วฟ้าแลดิน

(ตราหลวงพระอัยราพต)

(ตราพระราชาสีห)

(ตราพระคชสีห)

(ตราบัวแก้ว)

(ตราพระนันทการ)

(ตราพระพิรุณ)

(ตราพระยมขีสังห)

(ตราบาระนี)

ทานอัครมหาเสนาบดี กับกะปิดตันหันตริবারะนี้ทำหนังสือสัญญาทางไมตรี 14 ข้อแล้ว

จึงทำหนังสือสัญญา สลบ
กำปั่น } อังกฤษจะเข้ามาค้าขาย ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยาต่อไป

ข้อ 1 ว่า สลบ
กำปั่น } ฝรั่งเศสซึ่งเปนพวกอังกฤษจะเข้ามาค้าขาย ณ กรุงไทย

ต้องทำตามกติกหมายอย่างธรรมเนียม ณ กรุงไทยทุกสิ่ง แล้วลูกค้าเข้ามา ณ กรุงหามมีให้ลูกค้า
ซื้อเข้าเป็นสินค้าออกไป แลลูกค้าเอาเป็นกระสุนดินดำเข้ามาค้าขายหามมีให้ขายแก่ลูกค้าในกรุง
ให้ขายในหลวง ถ้าในหลวงไม่ต้องการก็ให้ลูกค้าเอาเป็นกระสุนดินดำกลับคืนออกไป แต่สินค้า

นอกจากเป็นกระสุนดินดำเข้า เปลื้อง
สาร } ณ กรุงไทย จะให้ลูกค้าพวกอังกฤษแลลูกค้า

ณ กรุงไค้ ซื้อ
ขาย } เองในกรุงโดยคลองสวก แลลูกค้าผู้เข้ามาค้าขายจะเสียค่าธรรมเนียมให้

รวมเสร็จด้วยกันตามปาก สลบ
กำปั่น } เล็กใหญ่ ถ้ามีสินค้าเข้ามาขายให้เรียกเอาวาละ 1700

บาท ถ้าไม่มีสินค้าเข้ามาขายให้เรียกเอาวาละ 1500 บาท ไม่เรียก จังกอบ
ภาชี } แลผู้ซื้อขาย
ค่าธรรมเนียม

กับพวกอังกฤษ

ข้อ 2 สลอบกำปั่นลูกค้าพวกอังกฤษมาถึงนอกหลังเต่าให้ทอด } สลอบ }
กำปั่น } ยืนนอกหลังเต่า
ก่อน นาย } } ต้องใช้คนเอาบาญชีรายชื่อของสินค้าแลบาญชีคนเป็นใหญ่กระสุนกินคำเข้ามา
กำปั่น }
เจ้า กเจ้าเมืองปากน้ำ ๆ จะให้คนนำร่องกับลำนอกกหมายอย่างธรรมเนียมออกไปให้นายสลอบ

กำปั่น แลคนนำร่องจะนำ } สลอบ }
กำปั่น } ข้ามหลังเต่าเข้ามา สลอบกำปั่นต้องทอดสมองอยู่ที่ใด
ตามที่ลำนอกให้

ข้อ 3 กรมการเจ้าพนักงานลงไปตรวจ } สลอบ }
กำปั่น } ให้สิ้นเชิง แลเอาเป็นใหญ่กระสุน
กินคำขึ้นไว้ ณ เมืองปากน้ำ แลเจ้าเมืองปากน้ำจึงปล่อยให้ } สลอบ }
กำปั่น } ขึ้นมา ณ กรุง

ข้อ 4 สลอบกำปั่นขึ้นมาทอด ณ กรุงแล้ว เจ้าพนักงานลงไปตรวจในลำ } สลอบ }
กำปั่น }
บาญชีเปิดวางสิ่งของสินค้ามีมากน้อยเท่าใด แลวัดปาก } สลอบ }
กำปั่น } เสร็จแล้ว จึงให้ลูกค้า
ซื้อขายตามสัญญาไว้ในข้อหนึ่งนั้น ถ้า } สลอบ }
กำปั่น } จะบันทุกสินค้ากลับไปบนทุกเตมแล้วข้ามหลังเต่า
ไม่ได้ ต้องเช่าเรือลำเลียงเอาสิ่งของออกไปส่ง เจ้าพนักงานคานทางไม่เรียกค่าธรรมเนียม
ที่เรือลำเลียงอีก

ข้อ 5 ถ้าสลอบกำปั่นแลเรือลำเลียงบันทุกสิ่งของเสร็จ ก็ให้นาย } สลอบ }
กำปั่น } ขอเบิก
สองต่อเจ้าพระยาพระคลัง ถ้าไม่มีความสิ่งใดเกี่ยวของพระยาพระคลังก็จะให้เบิกสองโดยเรา

ถ้า } สลอบ }
กำปั่น } ลงไปถึงเมืองปากน้ำต้องทอดคายนาคานที่เคยทอด กรมการเจ้าพนักงาน
ลงไปตรวจใน } สลอบ }
กำปั่น } เสร็จแล้ว จึงรับเอาเป็นใหญ่กระสุนกินคำลวงสลอบกำปั่นไป

ข้อ 6 ลูกกาแขกฝรั่งจีนซึ่งเป็นพวกอังกฤษที่เข้ามาค้าขาย ณ กรุง นาย } สลอบ }
กำปั่น }

คนงานกะลามีลูกเรือทั้งสิ้น ต้องทำตามกติกายอย่างธรรมเนียมสำหรับกรุงไทยแลคำสั่งฎานี้
 ทุกประการ ถ้าลูกค้าทั้งปวงมิทำตามข้อสัญญาี้ แลทำข่มเหงแก่ไพร่บ้านพลเมือง แลเป็น
 โจรผู้ร้ายแลฆ่าคนตายแลหยาบฆ่าเหลือเกินต่อขุนนางเจ้าพนักงานผู้ใหญ่ } เป็นข้อใหญ่แก่
 น้อย }
 สิ่งใด } เจ้าพนักงานสำหรับทำโทษแก่ผู้กระทำความผิดจะทำโทษ ถ้าโทษฆ่าคนตายเจ้าพนักงาน
 หนึ่ง }
 ชำระเหินว่าทำโดยโจรร้าย จะเอาโทษถึงตาย ถ้าโทษอื่นเป็นนายกำปั่นคนหนและลูกค้าให้รับ
 โทษ ถ้าเป็นผู้น้อยให้เขียนจำตามกติกาย ณ กรุงไทย ถ้าพวกอังกฤษจะเข้ามาค้าขาย ณ
 กรุงเจ้าเมืองมังกลาจะห้ามปรามมิให้อังกฤษผูกจายหยาบฆ่า ณ กรุง ถ้าคน ณ กรุงทำข่มเหงแก่
 พวกอังกฤษ ก็เอาโทษตามความผิดเหมือนกัน

แลคำสั่งฎา 6 ข้อนี้ ให้เจ้าพนักงาน ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา แลลูกค้าพวกอังกฤษ
 ทำตามจงทุกประการ

ที่ประทับราชัญจร	ประทับตรารูปหนังสือเปอเซีย	(ลงลายมือชื่อ)
รูปท้าวสามตัวยืนในโรง	ของไรค์ออนเนเร เบอดหลอค	อามเฮอรัค
ขอฟ้าใบรกาสามมุข	อามเฮอรัค เจ้าเมืองมังกลา	

หนังสือสัญญาี้ ไรค์ออนเนเร เบอด ทอเวเนอ
 ประทับตรารูป เยเนอราลไคยอมเบตกลองไซค์ไคในค่ายเมืองจาตราเมื่อ
 ราชสีห์ วันที่ 17 เดือนแยนูวรี คฤศตศักราช 1827 ตรงกับ
 เจ้าพระยาจักรี วัน 4 12 ค่ำ ปีมะแมศก จุลศักราช 1188

5

ประทับตรารูป
 ครุสีห์
 เจ้าพระยาอัครมหาเสนา

ตามคำสั่งของทอเวเนอเยเนอราล

ประทับตรารูป บัวแก้ว เจ้าพระยาพระคลัง	ประทับตรารูปหนังสือ เปอเซีย ของเอสเตลลี	(ลงลายมือชื่อ) แอนดรูส เตอดิง สี่เกรตาคาร์ ของคอเวอเมนต์ที่ตามคอเวอ เนอเยเนอราลอยู่ในที่นั้น
---	--	---

ประทับตรารูปเทพยดา ผู้พระนนิกร เจ้าพระยาธรรมา	ประทับตรารูปหนังสือ เปอเซีย ของแคมเบอมีร์	(ลงลายมือชื่อ) แคมเบอมีร์ แม่ทัพใหญ่ อักษมหาเสนาแลอุปราช
---	--	--

ประทับตรารูปพระพิรุณ ทรงเครื่องยืนหลังนาคราช เจ้าพระยาพลเทพ	ประทับตรารูปหนังสือ เปอเซียของ เย.เอส.ฮาริงตัน	(ลงลายมือชื่อ) ยอนเฮอเบ็คฮาริงตัน เสนาบดี
---	---	---

ประทับตรารูป ยมขี้สิงห์ เจ้าพระยาอมราช	ประทับตรารูปหนังสือ เปอเซีย ของ คับลญ.บี.เบลี	(ลงลายมือชื่อ) วิลเรียมบักเทอเว็คเบลี เสนาบดี
--	--	---

ตามคำสั่งไวชเปรทเคินท์ในที่ปรึกษา

ใต้ประทับตราอาามรูปสิงห์ ยืนถือโล่ ของชิตตอินเคีย ก่าบนี้	ประทับตรารูปหนังสือ เปอเซีย ของสวินตัน	(ลงลายมือชื่อ) ยอชสวินตันสี่เกรตาคาร์ ใหญ่ของคอเวอเนอ เยเนอราล
---	---	---

ประทับตราครุฑรูปอักษร อังกฤษ ของเบอร์นี	(ลงลายมือชื่อ)	เฮนรี่ เบอร์นีกับตัน ลูกของไรค์ออนเนอ เรเบอด คอเวอเนอเยเนอราลอินเคียของ อังกฤษมายังกรุงสยาม
--	----------------	---

